T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROJELERİ
KOORDİNASYON BİRİMİ

MODERN TÜRK TOPLUMUNDA SU KÜLTÜNÜN BİR UZANTISI OLARAK KAYSERİ MERKEZDE YAPILAN YENİ ÇEŞMELER

Proje No: **EÜBAP - SBA-09-1129**

Araştırma

SONUÇ RAPORU

Proje Yürütücüsü:
Prof. Dr. Mustafa ÜNAL
İlahiyat Fak. Dinler Tarihi A.B.D.

Araştırmacı:
Yrd. Doç. Dr. Ramazan ADIBELLİ
İlahiyat Fak. Dinler Tarihi A.B.D.

Haziran 2012

KAYSERİ

ÖNSÖZ

Bir zamanlar toplumsal hayatta önemli bir yere sahip olan çeşmeler, modern yaşam koşullarının yaygınlaşmasıyla birlikte şehir ve köylerde su şebekelerinin tesis edilmesi sonucunda eski önem ve işlevselliklerini yitirmişlerdir. Köylerin ve mahallelerin meydanlarındaki çeşmeler, insanların bir araya geldikleri, diğer insanlarla tanışıp sohbet ettikleri başlıca mekânlardan biriydi. Bir taraftan kovalara, testilere, kaplara veya helkelere su doldurulurken diğer taraftan da sohbetler edilir ve böylece mahallede olup bitenlerden herkes haberdar olurdu. Çeşmelerin bu haberleşme merkezi olma özelliğinin yanında bir de duygusal iletişim merkezi olma özelliği bulunmaktaydı. Su almak için çeşmeye gelmeye gelen genç kızları delikanlılar görme imkânı bulur ve böylece çeşmeler, aşkların doğduğu ve yaşandığı birer sahne haline gelirdi. 18. yüzyılın son çeyreğinde Kayseri'nin Tomarza ilçesinde doğan halk ozanı Dadaloğlu bir çeşme başında bir kral kızına rastlar. Kıza âşık olan âşık olan ozan eline sazını alarak duygularını şu sözlerle dile getirmeye başlar:

Çeşme başı bekleyen kız
Koyma beni yollarımdan
Uzat bir suyun içeyim
Kral kızı kurban gelin…

Çeşmelerin bu yönü daha birçok türküde ifadesini bulmuştur. Bir Rumeli Türküsünde şöyle denilir:

Çeşme başında yârimi beklerim
Yar gelmezse derdime dert eklerim
Ellerin sevdiği gelmiş yanına
Benim boynum bükük yâri beklerim

Çeşme başı kalabalık gelemem
Sevdiğini doğrusuna bilemem
Merak etme görmez bizi kimseler
Testin dolsun kız ben seni beklerim

Yar gelmezse ben boynumu bükerim
Gece gündüz yollarını beklerim
Her gün senin hasretini çekerim
Testin dolsun kız ben seni beklerim

Fransız ressam Jean Baptiste Hilair'in 18. yüyıl sonunda çizdiği namazgâhlı çeşme gravüründe görüldüğü üzere çeşme, yalnızca suyundan yararlanılan bir yapı değil aynı zamanda kervanların konakladığı şehirlerarası menzil noktalarında, şehrin çevresindeki mesire yerlerinde bulunan namazgâhların yanında insanların abdest alıp ibadetlerini yaptıkları, su içip hayvanlarını suladıkları çok amaçlı bir yapı haline gelmişti. III. Ahmet'in kızı Esma Sultan'ın M. 1779

yılında yaptırdığı çeşme ve çeşmenin yan tarafına tırmanan basamaklarla üzerine inşa edilen namazgâh, Paris veya Roma gibi Batı kentlerinde de çeşmeler inşa edildiğini ve dolayısıyla da bu olgunun Türk-İslam kültürüne özgü olmadığını savunanların bu düşüncesini olumsuzlayan örneklerden sadece bir tanesidir. Çeşme fenomeni, içinde doğup geliştiği kültürün hümanizmini, dünya tasavvurunu ve varoluşsal beklentilerini yansıtmaktadır. Çeşmenin varlık nedeni konumunda olan suya ilişkin tasavvur da aynı kültür dünyasından beslenmektedir. Dolayısıyla bizim suya bakışımızın, idrak edişimizin, hissedişimizin ve suya yüklediğimiz sembolik değerin başka bir kültüre mensup bir bireyinkiyle aynı olması mümkün değildir. Bu durum folklorda olduğu kadar edebiyatta da kendini göstermektedir.

Büyük divan şairi Fuzûlî (1483–1556), "Su Kasidesi"nde su sembolizmini yoğun bir biçimde kullanan önemli isimlerden biridir. Bu şiirinde Fuzûlî "Saçma ey göz eşkten gönlümdeki odlara su / Kim bu denlü duduşan odlara kılmaz çare su" beyitiyle suyun derdine çare olmayacağı ifade edirken diğer bir mısrada "Susuzam bir kez bu sahrâda menüm çün ara su" diyerek su istemektedir. Dolayısıyla bu şiirde söz konusu edilen şeyin sudan ziyade su imgesiyle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim "Bîm-i dûzah nâr-ı gam salmış dil-i sûzânuma / Var ümîdüm ebr-i ihsânun sepe ol nâra su" (Cehennem korkusu, yanık gönlüme gam ateşi salmış, (ama) o ateşe, senin ihsan bulutunun su serpeceğinden ümitliyim) beyitinde suyun ateşi söndürdüğü gibi Hz. Peygamberin şefaatinin de Cehennem korkusunu yok edeceği anlatılmış ve böylece suyun ferahlatıcı, rahatlatıcı ve son tahlilde kurtarıcı imgesine vurgu yapılmıştır. Modern Türk şiirinin önemli şairlerinden biri olan Faruk Nafiz Çamlıbel (1898–1973) ise "Çoban Çeşmesi" adlı şiirinde "Ne söyler şu dağa çoban çeşmesi" mısraında çeşmeyi bir özne, konuşan bir varlık haline getirmektedir. Bu şiirde çeşme ile suyun özdeşleştiği görülmektedir. Mermeri oyan, taşı delen sudur ama o suyun bir çeşmeden akması gerekir. Su olmazsa çeşme olmaz, çeşme olmazsa suyun o sesi, o gücü olmaz.

Çeşmeler, Osmanlı Devleti döneminde sadece insanlara su temin eden birer araç olmaktan çıkarak gelişmiş bir kültür ve ileri seviyedeki bir medeniyet eseri haline dönüşmüşlerdir. Örneğin Sultan III. Ahmed (M. 1673–1736) tarafından Topkapı Sarayı'nın karşısında M. 1728 yılında yaptırılan ve günümüzde Üsküdar Meydanı'nda yer alan çeşme ya da Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (M. 1660–1730) tarafından Şehzadebaşı'nda yaptırılan sebil veya Karaköy'deki M. 1732 tarihli Kemankeş Çeşmesi, Üsküdar'daki Emetullah Gülnuş Valide sultan Çeşmesi gibi saymakla bitmeyen bu yapılar, insanların su ihtiyacını gideren araçlar olmanın ötesinde birer sanat eseridirler. Böylece çeşmeler sadece insanların susuzluklarını gidererek onların

fizyolojik ve temizlik ihtiyaçlarını gidermekle kalmamış, estetik birer yapı haline getirilerek estetik duyguları da muhatap almıştır. Osmanlı döneminde şifahanelerde sudan çıkan sesin bazı psikolojik rahatsızlıkları tedavi amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla su sadece bedenin susuzluğunu gideren bir madde olmaktan öte ruhu tedavi eden bir ilaç olarak da kullanılmıştır. Suyun bu müzikalitesi, bu işitsel estetiği yanında görsel sanata dönüşen bir yönü de kültürümüzde oldukça önemli bir yere sahiptir. Farsçada su yüzü anlamına gelen âb-rû kelimesinin telaffuz değişikliğine uğramış şekli olan ebrû, belli başlı İslamî sanatlardan ve hatta İslam medeniyetine has bir sanat olup suyun görsel estetiğe dönüşünü ve dönüştürücülüğünü temsil etmektedir. Fonetik, plastik ve görsel estetiğe ilişkin bütün bu hususlar dikkate alındığında suyun ve dolayısıyla da çeşmelerin insanın bütün duyularını devreye sokan bir karakter arz ettiği görülür.

Çeşme kitabelerinin birçoğu üzerindeki beyitler ise yine Osmanlı döneminde devrin önemli şairlerine yazdırtılmıştır. Suyun musikisi ile kitabedeki şiirin ahenginin bileşimi çeşmelerdeki sanatın doruk noktasını temsil eder. Çeşmelerin işlevsel yönü yanında bir de sembolik değerleri bulunmaktadır. Yani çeşmeler fiziki varlıklarını aşan bir gerçeklik alanına atıfta bulunmaktadırlar. Çeşme kitabelerinde bu durum net bir biçimde görülmektedir. Çeşmelerin varlık nedenleri, bu eserleri meydana getirenlerin varoluşsal telakkileri hesaba katıldığı zaman daha da bir anlam kazanmaktadır. Aynı zamanda çeşmeler insanların suya ilişkin tasavvurlarını ve bu bağlamda inanç dünyalarını yansıtmaktadır.

Günümüzde yapılan çeşmeler arasında sanatsal bir karakter arz edenlerin sayısı yok denecek kadar az olsa da bu fenomenin modern hayat tarzının giderek yaygınlaştığı ve yerleştiği ülkemizde paradoksal ve artan bir şekilde devam etmesi insanların çeşmelere ve suya yükledikleri değerin önemini göstermektedir.

Elinizdeki bu çalışma çeşme fenomenini din bilimsel açıdan ele alarak bu fenomenin arkasındaki sembolik dünyada bir gezinti yapmak üzere kaleme alınmıştır. Elbette bütün beşeri fenomenler gibi çeşme fenomeninin de tarihsel, mimari, sanatsal, sosyolojik, ekonomik, psikolojik ve hatta siyasi yönleri vardır ve bu yönler üzerinde de durulması gerekir. Fakat bir hayrat eseri olan çeşmelerin bu temel özelliği göz önünde bulundurulduğunda bunların her şeyden önce dini bir düşünceyle ortaya konuldukları için bu yönlerinin öncelikli olarak incelenmesi gerekmektedir.

Finansal destek sağlayarak bu çalışmanın gerçekleşmesinde katkıda bulunan Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi yetkililerine teşekkür ediyorum. Diğer taraftan bu projeye danışmanlık yapan Prof. Dr. Mustafa ÜNAL'a, çalışmamızı gözden geçirerek birçok noktada görüşlerini her zaman olduğu gibi benimle paylaşan kıymetli hocam Prof. Dr. Harun GÜNGÖR'e müteşekkirim. Saha araştırması esnasında bana eşlik ederek çeşmelerin tespitinde ve resimlerinin çekilmesinde, ayrıca bu çalışmayı dil ve üslup bakımından gözden geçirerek hiçbir zaman yardımlarını esirgemeyen Şule ADIBELLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim.

Ramazan ADIBELLİ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ iii
İÇİNDEKİLER vii
ÖZET ix
ABSTRACT x
KISALTMALAR xi
GİRİŞ 12
1. PROBLEM 12
2. AMAÇ 13
3. ÖNEM 15
4. YÖNTEM 20
4.1. Veri Toplama Tekniği 21
4.2. Verilerin Analizinde Genel Yaklaşımlar 22
4.2.1. Fenomenolojik Yaklaşım 23
4.2.2. Tarihi Yaklaşım 23
4.2.3. Hermenötik Yaklaşım 24
4.2. Varsayımlar 25
4.3. Kapsam ve Sınırlılıklar 25
BİRİNCİ BÖLÜM 28
YENİ ÇEŞMELER 28
1. MODERN ÇAĞDA ÇEŞME FENOMENİ 31
1.1. Kayseri Merkezdeki Yeni Çeşmelerin Betimsel Analizi 31
1.1.1. Mekânsal Boyut 33
1.1.2. Zamansal Boyut 35
1.1.3. Kitabeler 39
1.1.3.1. Kitabe Bilgileri 39
1.1.3.2. Kitabelerden Yansıyan Su Tasavvuru 48
1.2. Taşradaki Çeşmeler 54
1.2.1. Zamansal Boyut 54
1.2.2. Mekânsal Boyut 56
1.2.3. Kitabeler 56
1.3. Modern Dönem Çeşmelerinin Genel Karekteristikleri 57
2. GEÇMİŞTEKİ ÇEŞMELER VE SU TASAVVURU 64
2.1. Su Yapılarının Tarihçesi 64
2.2. Çeşme Kitabeleri 69
2.2.1. Kayseri'deki Tarihi Çeşmeler 70
2.2.2. İstanbul'daki Tarihi Çeşmeler 76
2.2.2.1. Çeşme Tipolojisi ve Mekânsal Dağılım 76
2.2.2.2. Çeşme Kitabelerinin Özellikleri 80
2.2.2.3. Sakalık Kurumu 82
2.2.2.4. Çeşmeyi Kim Kimin Adına Yaptırıyor? 83
2.2.2.5. Çeşmelerdeki Soterioloji 91
2.3. Çeşmelerdeki Dini ve Sembolik Motifler 96
2.3.1. Çeşmelerin Etiolojisi 96
2.3.2. Kerbela, Hasan, Hüseyin 100
2.3.3. Ab-ı Hayat, Hızır ve İskender Motifleri 106
2.3.4. Kuran Ayetleri 110

2.3.5. Çeşme Kitabelerindeki Hadisler 119
İKİNCİ BÖLÜM 121
SU FENOMENOLOJİSİ VE BİR DİNİ FENOMEN OLARAK ÇEŞMELER 121
1. Kozmogonik Mitlerde Su Motifi 121
1.1. *Ex Nihilo* Yaratılış 124
1.2. Kaostan Yaratılış 126
1.3. Kozmik Yumurtadan Yaratılış 128
1.4. Kozmik Anne Babadan Yaratılış 129
1.5. Ortaya Çıkma Sonucunda Yaratılış 130
1.6. Suya Dalış aracılığıyla gerçekleşen yaratılış 131
2. Geleneksel Türk Dininde Su ile İlgili İnanç ve Uygulamalar 137
2.1. Yer Su İnancı 137
2.2. Yer Su İnancı ile İslamın Sentezi 139
2.3. Kutsal Pınar Olgusu 141
2.4. Pınar-Çeşme Ayrımı 145
3. İslam'da Su 146
3.1. Suyun Ontolojik Değeri 146
3.2. Su ve Rahmet-Azap Dikotomisi 147
3.3. Cennet Tasavvurundaki Su Motifi 149
3.4. Zemzem 151
SONUÇ 152
KAYNAKÇA 160
1. Matbu Kaynaklar 160
2. İnternet Kaynakları 163
EKLER 165
EK 1 – Kayseri Merkez'de Yeni Yapılan Çeşme Kitabelerinde Yer Alan Şahıs İsimleri Tablosu 165
EK 2 – Çeşme Resimleri 167

MODERN TÜRK TOPLUMUNDA SU KÜLTÜNÜN BİR UZANTISI OLARAK KAYSERİ MERKEZDE YAPILAN YENİ ÇEŞMELER

Ramazan ADIBELLİ

ÖZET

Kültürel ve yerel değerlerin her geçen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldiği bir dünyada bu değerlerin öncelikle farkına varmak, bunları tespit etmek, anlamak ve kayıt altına alarak hem bütün dünyaya hem de gelecek nesillere aktarmak gerekmektedir. Su, sadece kendi toplumumuz için değil, bütün insanlık için varoluşsal bir değerdir. Birçok konuda olduğu gibi su konusunda çekilen sıkıntıların da önemli bir kısmı, bu değeri, maddi boyutuna indirgeyerek sıradanlaştırmaktan ve sonuçta da değersizleştirmekten kaynaklanmaktadır. İnsanların doğa ile ilişkilerini ve ona karşı tutum ve davranışları onu nasıl algıladıklarına bağlıdır. Çeşme fenomeni Türklerin suya ilişkin inanış ve algılarının birer yansıması olduğu gibi Türk insanının hem suya, hem tabiata hem de insana atfettiği değerin de bir aynasıdır. Bu problematikten hareket eden bu araştırma çeşme fenomenin özünü kavramaya çalışmış ve sonuçta bu fenomenin suya dayalı soterilojik yönünü ortaya koymuştur. İster tarihi ister modern olsun, Türk toplumundaki çeşmeler profan bir gayeyle inşa edilmemiş olup dini bir düşüncenin ürünüdürler.

Anahtar Sözcükler:

Kayseri, Su, Çeşme, Soterioloji, Türkiye. Osmanlı.

THE NEW FOUNTAINS AT KAYSERI CENTER AS AN EXTENSION OF WATER CULT IN MODERN TURKISH SOCIETY

Ramazan ADIBELLİ

ABSTRACT

In a world where cultural and local values are increasingly in danger of extinction one must first of all be aware of these values, identify them, record, and understand them and then pass them to the future generations and the whole world. Water is an existential value, not only for our own society but, for all humanity. As for many other subjects major portion the problems related to water are the result of reducing this value its material value and thus devaluating and discrediting this value. People's relationships with nature and their perceptions of it depends on attitude and behavior towards it. The fountain phenomenon is a reflection of the water-related beliefs of the Turks as well as a mirror reflecting their perceptions of the value attributed to human nature and to water. Departing from this problem this survey tried to grasp the essence of the fountain phenomenon and founded that this phenomenon is water-based soteriology. Ancient fountains as well the modern one in the Turkish society don’t serve a profan purpose. On the contrary they are the product a religious spirit.

Key Words:

Kayseri, Water, Fountain, Soteriolojy, Turkey, Ottoman.

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

dip. : Dipnot

ed. : Editor/Editeur (Editör)

eds. : Editors/Editeurs (Editörler)

ER : *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, New York 2005

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

İTÇK : Necdet Ertuğ (ed.), *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyatı*, 3 cilt, İstanbul 2006.

Krş. : Karşılaştırınız

KTSY : Mustafa Denktaş, *Kayserideki Tarihi Su Yapıları* (Çeşmeler ve Hamamlar), Kayseri 2000.

KTKVE: Yıldıray Özbek & Celil Aslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, 3 cilt, Kayseri 2008.

M. : Miladi

M.Ö. : Milattan önce

M.S. : Milattan sonra

s. : Sayfa

vb. : Ve benzeri

vs. : Ve saire

vd. : Ve diğerleri

yay. : Yayın/ Yayına / Yayınları

YLT : Yüksek Lisans Tezi

GİRİŞ

1. PROBLEM

Tarihte bütün medeniyetleri oluşturan toplumlar ya bir su kaynağının kenarında ya da çok yakınlarında kurulmuştur. Çünkü bütün canlılarda olduğu gibi insanların hayatta kalmalarını sağlayan vazgeçilmez maddelerden biri de sudur. Tarih boyunca suya olan ihtiyaç hiçbir zaman değişmemiş olsa da bu maddeyi elde etme biçiminde önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Önceleri kuyulardan çıkarılan ya da kaynaklardan gelen sular, şebekeler vasıtasıyla yerleşim mahallerine ulaştırılıyor ve köyün ya da şehrin değişik mahallerindeki meydanlara ya da sokak başlarına yapılan çeşmelerden akıtılıyordu. Teknolojinin ilerlemesiyle birlikte şehirler su şebekelerine kavuşmuştur. XX. yüzyılda vakıf sularının belediyelere devredilmesi, modern su şebekelerinin kurularak meskenlere suyun ulaştırılması sonucunda mahalle çeşmeleri işlevsiz kalmıştır. Her evin ve her dairenin içerisinde suya ulaşıldığı için artık insanların mahalle çeşmelerinden su getirme ihtiyacı ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla her apartman dairesinde bir musluk ve hatta birkaç musluk bulunduğu bir şehir ortamında kamusal alanlardaki çeşme sayısının azalması beklenirdi. Fakat durumun bunun tam tersi oluşu bir paradoks teşkil etmektedir. Bu paradoksun açık biçimde görüldüğü yerlerden biri Kayseri'dir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra kaldırım, okul, hastane ve cami önleri, parklar, mezarlıklar vs. gibi şehrin her tarafına yoğun bir şekilde çeşme inşa edildiği görülmektedir. 2009–2010 yıllarında yaptığımız alan araştırması sonucunda Kayseri merkezde son yirmi yılda dört yüzden fazla çeşme yapıldığını tespit ettik.

Yüzyıl önce "neden çeşme yapılıyor?" sorusunun cevabı aşikâr görünebilir ve hatta böyle bir soru abes karşılanabilirdi. Çünkü çeşmelerin öncelikli işlevi insanların su ihtiyaçlarını karşılamaktı. Az önce ifade edildiği üzere bugün her evde çeşme bulunduğu gibi, Kayseri'deki her cami ve umumi tuvalette çeşme bulunmakta ve diğer birçok kentteki uygulamanın aksine bu tür yerlerden yararlanan kişilerden herhangi bir ücret de talep edilmemektedir. Artık "insanlar neden çeşme yapıyor?" sorusu karşısında yukarıdaki cevap yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla araştırmamız bu temel problematik ve yukarıda ifade edilen paradoks etrafında şekillenmiştir.

Bu temel probleme bağlı olarak şu alt problemler ortaya çıkmaktadır:

- Anadolu topraklarında yüzyıllardan beri çeşmeler yapılmaktadır. Günümüzde yapılan çeşmeler, geçmişte yapılan çeşmelerin devamı mıdır? Aralarında ne gibi benzerlikler ve farklılıklar vardır?
- Çeşme fenomeninin yaygınlık derecesi nedir? Yani bu fenomen, şehir merkezine özgü bir fenomen mi yoksa ilçe ve köylerde de mi yaygındır? Ülke genelinde bu fenomenin tezahür biçimleri ne şekildedir?
- Çeşme fenomeni inananların zaman ve mekân telakkilerini ne şekilde yansıtmaktadır?
- Çeşme fenomeninin özünde yer alan su olgusuna ilişkin inanç ve tasavvurlar nelerdir?

2. AMAÇ

16–22 Mart 2009 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen 5. Dünya Su Forumu'nda giderek nüfusu artan ve doğal kaynakları kirlenen dünyada suyun diğer kaynaklardan farklı olarak yaşamın ana unsurunu oluşturduğuna vurgu yapılmış, çocuklarımız için, torunlarımız için, Türkiye'nin, dünyanın geleceği için herkeste çevre bilincinin uyanmasının ve bu bilincin bütün nesillere yayılmasının dünyanın geleceği açısından çok önemli olduğu yönünde görüşler bildirilmiştir.[1] Dünya Su Konseyi Başkanı Loic Fauchon'un, "Suya karşı davranışlarımız daha mantıksız ve tutarsız hale gelmektedir"[2] şeklindeki ifadesi de suya karşı tutumlarının değiştiğine vurgu yapmaktadır. Elbette, su petrol gibi ekonomik, siyasi ve stratejik boyutları içeren bir maddedir. Fakat su olmadan hayat olmayacağı için bu madde, bir de varoluşsal boyuta sahiptir. Bundan dolayı da çağlar boyunca su, fiziki değeri yanında bir de sembolik değerlere ya da daha geniş anlamda bir metafizik boyuta sahip olmuştur. Su, maddi âlemin ana unsurlarından biri olarak kabul edilmiştir. Örneğin Yunan filozof Milet'li Tales (M.Ö. 600–550) , dünyanın yaratılışını ele alırken her şeyin ana maddesinin su olduğunu ileri sürmüş ve böylece ilk ilke yani *arke* olarak suyu göstermiştir. Çünkü Tales'e göre hayat kaynağı olan ve dolayısıyla ontolojik değere sahip olan su hayatın devam edebilmesi ve varlığın idame ettirilmesi için olmazsa olmazdı. Ona göre her şey sudan geliyor ve her şey tekrar ona dönüyordu.[3] Dolayısıyla

---

[1] "Herkes Çevreci Olmak Zorunda", *İhlas Haber Ajansı*, http://www.iha.com.tr/haber/detay.aspx?nid=61690&cid=8, 17.12.2010.

[2] "Suyumuzu Adil Paylaşalım", *Referans Gazetesi*, 17.03.2009, http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=119036, 17.12.2010.

[3] George F. McLean & Patrick J. Aspell, *Ancient Western Philosophy: The Hellenic Emergence*, Council for Research in Values and Philosophy, New York 1997, s. 27; Benjamin Wiker & Jonathan Witt, *A Meaningful World: How the Arts and Sciences Reveal the Genius of Nature*, InterVarsity Press, Madison 2006, s. 118.

Diderot'nun (1713–1784) felsefeye bilimsel metodu dâhil eden ve filozof adını almayı ilk hak eden kişi olarak nitelendirdiği Tales'in düşüncesindeki su, tanrısal bir ilkeyi ifade ediyordu.[4]

Dünya mitolojilerine bakıldığında pek çok kozmogonik mitte yaratılıştan önceki dünya suyla kaplı vaziyette betimlenmekte ve su, "hayat veren ilk sebep" olarak gösterilmektedir. Nitekim Türk yaratılış destanlarının ya da diğer bir deyişle kozmogonik mitlerinin hepsinde de yaratılış sudan başlatılmaktadır. Altay yaratılış destanına göre "Dünya bir denizdi, ne gök vardı, ne bir yer. Uçsuz bucaksız, sonsuz içreydi her yer."[5] Aynı destanın başka bir varyantında ise bu durum şu şekilde ifade edilmektedir: "Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer. Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer."[6] Bahaeddin Ögel'in belirttiği gibi Türklerin iskân ettikleri İç Asya bölgelerinin büyük denizlerden çok uzaklarda yer almasına rağmen Orta Asya Türk efsanelerinde su motifine ağırlıklı olarak yer verilmesi dikkat çekicidir.[7]

Araştırmamızın ilham kaynağı bir milyon nüfusa yaklaşan ve modern bir görünüme sahip olan Kayseri'deki parklarda, kaldırımlarda, okul avlularında, hastane önlerinde vs. birkaç yıldır yoğun bir şekilde inşa edilen çeşmeler olmuştur. Yakından incelendiğinde bu çeşmelerin özel kişiler tarafından yaptırıldığı görülmektedir. Bu çeşmelerin üzerindeki kitabeler çeşmenin ne zaman, kim(ler) tarafında yaptırıldığı, bu kimselerin hangi meslek gruplarına mensup oldukları vb. gibi konularda bilgiler vermektedir. Her evde su bulunan şehir ortamında insanların neden böyle bir icraatta bulundukları, yani bunları bu tür bir faaliyete sevk eden motivasyon kaynağının ne olduğu akla ilk gelen sorudur: İnsanlar neden çeşme yapma ihtiyacı duymaktadırlar? Ya da diğer bir ifadeyle insanları çeşme yapmaya sevk eden faktör/ler ne(ler)dir?

Bu çalışmanın temel amacı somut birer dini fenomen olan hayrat çeşmelerinden hareketle bu yapıları ortaya koyanların su ile ilgili inanış ve tasavvurlarına, çeşmelerin yansıttığı şekliyle dini ve özellikle de kozmogonik ve eskatolojik telakkilerine ulaşmaktır. Aşağıdaki literatür bilgisinden anlaşılacağı üzere her ne kadar suya ilişkin inanış ve uygulamaları ele alan çalışmalar yapılmışsa da çağdaş bir fenomen olan çeşmeleri ele alan kapsamlı bir inceleme henüz kaleme alınmamıştır.

---

[4] Adam Drozdek, *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche*, Ashgate, Aldershot 2007, s. 6-7; George T. Menake, *Three Traditions of Greek Political Thought*: *Plato in Dialogue*, University Press of America, Lanham 2004, s. 53.
[5] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, 3. bsk., Ankara 1998, c. 1, s. 432.
[6] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 451
[7] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 467.

3. ÖNEM

Su ile inanış ve tasavvurlarla ilgili en geniş çaplı sentezi Romen asıllı dinler tarihçisi Mircea Eliade'a (1907–1986) borçluyuz. Eliade'ın özellikle *Traité d'histoire des religions* adlı kitabı, dini sembolizmi ve dolayısıyla da su sembolizmini aydınlatması bakımından önemli bir yere sahiptir. Adı geçen kitabın beşinci bölümü, "Sular ve Su Sembolizmi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde suyla ilgili kozmogoniler, "Hayat Suyu", suya daldırma sembolizmi, vaftiz, mucize ve kehanet pınarları, su epifanileri ve su tanrıları, tufan sembolizmi gibi konular işlenerek su sembolizminin zenginliği, suyun metafizik ve dini değerleri gözler önüne serilmektedir. Eliade, su ile her temasın dini bir amaçla yapıldığı takdirde kişiyi yaratılış anına yani dünyanın sularla kaplı olduğu ana taşıdığı sonucuna varmaktadır.

Fransız filozof Gaston Bachelard (1884–1962), 1942 yılında yayımlanan *L'Eau et les Rêves* adlı eserinde suyun psikanalizini yapmaya çalışmaktadır. Ampirik dini verilere dayanan Eliade'ın zikredilen eserinin aksine daha çok şiirlerdeki su imgelerinden hareket eden Bachelard'ın kitabı su imgelemini felsefi perspektiften ele alarak su sembolizmine farklı bir ışık tutmaktadır. Bachelard'ın "edebi bir estetik denemesi" olarak tanımladığı bu kitabını iki amacı bulunmaktadır: "şiirsel imgelerin özünü ve biçimlerin temel maddelere uygunluğunu belirlemek".[8]

Abdülkadir İnan, *Fuad Köprülü Armağanı* için 1953 yılında kaleme aldığı "Türklerde Su Kültü İle İlgili Gelenekler" konulu yazıda Yer-su kültünün Geleneksel Türk Dininde önemli bir yere sahip olduğunu Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden sonra da su kültünün izlerini uzun müddet koruduğuna dikkat çekmektedir. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar* başlıklı kitabının ikinci bölümünde "Dünyanın ve İnsanların Yaradılışına Dair Efsaneler"i aktarmakta, yedinci bölümünde ise Şamanizm bağlamında Yer-su tanrılarını incelemektedir.

Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi* adlı kitabının birinci cildinin dokuzuncu bölümünde işlenen "Yaratılış Destanları", su fenomeninin İslam öncesi Türkler tarafından ne şekilde algılandığını anlamak bakımından son derece önemli bir yere sahiptir.

---

[8] Gaston Bachelard, *Su ve Düşler: Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*, (çev. Olcak Kunal), İstanbul 2006, s. 18.

İslam sanat ve mimarisi ile ilgili *Muqarnas* dergisinin 1989 yılında yayımlanan altıncı cildindeki "The Cairene Sabil: Form and Meaning" (Kahire Sebilleri: Biçim ve Anlam) adlı makalede Saleh Lamei Mostafa, sebil konusundaki çalışmaların yalnızca konuya mimari yönden yaklaşarak bu yapıların sembolik anlamını göz ardı ettiğine dikkat çektikten sonra kendi çalışmasının amacının Kahire'deki sebillerin temel özelliklerinin Kuran ve hadisten kaynaklandığını ispat etmek olduğunu bildirmektedir. Bütün uygarlıklarda su temin etmenin önemli bir sorun oluşturduğu ve bu problemi halletmek amacıyla su yolları, su depoları ve kuyuları yapıldığını belirttikten sonra yazar, İslam dünyasında su yapılarının diğer uygarlıklardaki su temin araçlarından bir diğerlerini mi teşkil ettiği yoksa bunların İslam dininden kaynaklanan özellikler taşıdığı ve dolayısıyla İslam'a has özgün bir mimari tarz mı oluşturdukları sorusunu sormaktadır. Eski Mezopotamya ve İran uygarlıklarında suyun önem taşıdığını ve bundan dolayı su tanrısını *Ea* adında bir ilah olduğunu ifade eden yazara göre Eski Mezopotamya, İran ve Yunan uygarlıklarında çeşitli su yapıları inşa edilmiş olmasına rağmen bunlar belli bir dini anlam taşımamaktaydı. Diğer taraftan yazar, kahramanlarını yâd etmek ve ölülerini onurlandırmak üzere inşa ettikleri anıtsal yapıları su ile süsleyen Romalıların suyu sembolik manada kullanan ilk kişilerin olabileceği görüşünü savunmaktadır. Mekke'ye gelen hacılara su ikram etmenin Arap yarımadasında İslam öncesinde var olan bir adet olduğunu beyan etmesi yazarın indirgemeci bir yaklaşımla konuya dar bir perspektiften yaklaştığını göstermektedir. Zira sebil gibi su yapılarının İslam kültürünün bir ürünü olduğu doğru olmakla beraber suyun kutsallığı arkaik ve evrensel bir karakter arz ettiği de aynı derecede doğrudur. Değişen şey, bu kutsallığın tezahür formlarıdır.[9]

Ali Erbaş, 2004 yılında *EKEV Akademi Dergisi*'nde yayımlanan "Muhtelif Dinlerde Su Motifi" adlı makalesinde suyun bir çok dinde önemli fonksiyonları bulunduğuna, şu ya da bu şekilde ibadette kullanıldığına ve kutsandığına dikkat çekmekte, Yunan düşüncesinde yer ve göğün sudan yaratıldığına, Hint düşüncesinde suyun bütün varlıkların kaynağı olduğuna inanıldığını hatırlatmaktadır. Erbaş'a göre diğer bazı kültürlerin suyu tanrı olarak kabul etmeye kadar ileri gitmesi, Sâbiîlerin su ile olan yakınlıkları sebebiyle nehir kenarlarında yaşamaları, Yahudilerin su ile irtibatlı birçok sembole yer vermeleri, Hıristiyanların su ile vaftiz olmaları, Müslümanların ise suyu abdest, gusül vb. dinî uygulamalarda kullanmaları, suyun dinler ve toplumlar açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

[9] Saleh Lamei Mostafa, "The Cairene Sabil: Form and Meaning", *Muqarnas*, 6 (1989), s. 33.

Mohamed Larbi Bouguerra'nın 2005'te yayımlanan *Water: Symbolism and Culture* başlıklı çalışmasında tarih boyunca çeşitli kültürlerde suya atfedilen sembolik değerler üzerinde kısaca durulduktan sonra Kuran'daki su sembolizmi ve bunun pratik yaşama ne şekillerde yansıdığı konusunu incelemektedir. Sonuç olarak Bouguerra, zaman ve mekâna bağlı olarak her ne kadar farklılıklar bulunsa da suyun her zaman kutsal, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç boyutu ifade ettiğini bildirmektedir.

Ünver Günay ve Harun Güngör'ün başında bulunduğu bir ekip tarafından hazırlanıp ilk baskısı 1996 yılında yapılan *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması* başlıklı alan araştırması çağdaş Türk toplumunun inanç dünyasını anlamak açısından önemli bir yer sahiptir. Kayseri İli sınırları içerisinde bulunan tüm ziyaret yerlerini kapsayan bu çalışmada elde edilen verilerin morfolojik yönden analizi yapıldığında Kayseri ve çevresinde ziyaret fenomeni ile ilgili olarak mezar, ağaç ve taşın yanı sıra su unsuru da önemli bir yer tuttuğuna dikkat çekilmektedir. Araştırma alanında kutsal bilinen 10 su kaynağını tespit eden araştırmacılar bunların bir kısmının pınar, çeşme şeklinde, ötekilerinin ise havuz ya da gölet biçiminde olup *dilek pınarı, süt pınarı, dede suyu, havuz* gibi isimler aldıklarını bildirmektedirler. Eliade'ın din teorisi üzerine kurulan bu araştırmada ziyaret fenomeni, kutsalın bir tezahür şekli (hierofani) ve kutsalla kurulan bir ilişki biçimi olarak ele alınmaktadır. Bu perspektiften değerlendirilen su kaynaklarının çoğunun neden kutsallaştığı hakkında bilgi olmasa da bazılarının şu şekillerde kutsiyet kazandıkları ortaya çıkmaktadır:

1-Bir veli ile irtibatlı olması, (Havadan köyündeki su)

2-Savaş esnasında kurumak ve sonra da kanlı bir biçimde akmak suretiyle kerametini göstermesi (Dede Suyu).

3-Yanında bir ağaç ya da mezarın bulunması.

Kutsal bir karaktere sahip olmasından dolayı bu tür sular tuvalette yahut boy abdesti almada kullanılamadığı gibi bunları maddi ve dünyevi işlerde kullanmak da uygun görülmemektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ülkemizde suyun inanç boyutuyla ilgili üç Yüksek Lisans, bir de Doktora tezi yapılmıştır. Konuyla ilgili ilk Yüksek Lisans çalışması, 1990 yılında Günay Tümer'in danışmanlığında Enver Ün tarafından hazırlanan *Yahudilik, Hıristiyanlık ye İslam'da Su* başlığını taşımaktadır. Bu çalışmada, Eski Ahit, Yeni Ahit ve Kuran-ı Kerim'de su ile ilgili ayetlerden hareketle yaratılış ve su, "Kıssalarda su, su ile ilgili inanç ve pratikler yani suyun kozmogonideki yeri ve ibadetlerde kullanımı konusu karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. 2006

yılında İrfan Üstündağ'ın Tefsir alanında tamamladığı Yüksek Lisans tezi ise *Kuran-Kerim'de Su Kavramı* konusunu ele almaktadır. "Yaratılış ve Hayat Maddesi Olarak Su", "Geçmiş Millet ve Peygamberlerin Hayatında Su", "Dünya ve Ahiret Hayatında Nimet ve Azap Maddesi Olarak Su" ve "Kuran-ı Kerim'de Su ile İlgili Meseller" başlıklı dört bölümden oluşan bu çalışmada suyun kutsallığı üzerinde durulmakta ve suyun azap ile nimet gibi iki zıt değeri birleştiren bir niteliğe sahip olduğu hususuna vurgu yapılmaktadır. Zeynep Sezal'in 2007 yılında tamamladığı *Su Simgeciliği ve İlahi Dinlerde Arınma* başlıklı Yüksek Lisans çalışmasında su simgeciliği üzerinde durulduktan sonra suyun Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'da bir arınma aracı olarak nasıl kullanıldığı konusu karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Mahmut Doğrusöz'ün 2004 yılında tamamladığı *Kayseri ve Çevresinde Su İle İlgili İnanç ve Uygulamalar* konulu Doktora Tezi bir alan araştırmasına dayanmaktadır. Bu çalışma, Ünver Günay ve Harun Güngör'ün adı geçen çalışmalarında kısaca değindikleri su inanış ve uygulamalarını daha geniş ölçekte ele alarak konuyu etraflıca işlemektedir. Doğrusöz'ün ele aldığı konu başlıkları, yapılan çalışma hakkında yeterli bilgiyi vermektedir: efsane ve menkıbeler, yağmur duası, hamam geleneği, evlenme ve doğumlarda suyun yeri, ölümde su kullanımı, nazar ve kurşun dökme.

Suyun inanç boyutuyla ilgili yukarıda zikredilen çalışmalar dışında çeşmeler genellikle tarihçiler ve özellikle de sanat tarihçileri tarafından inceleme konusu yapılmıştır. Ülkemizin her yöresindeki tarihi çeşmelerle ilgili çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır. Bu çalışmalar arasında sayıları fazla olduğu için doğal olarak İstanbul çeşmelerine hasredilenlerin sayısı da fazladır. Bu çalışmaların hepsinde konu edinen çeşmeler tarihi çeşmelerdir. Örneğin Mustafa Denktaş, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler Hamamlar)* başlıklı çalışmasında sanat tarihi açısından Kayseri'deki geleneksel çeşmeler ve hamamların fiziki ve tarihi özellikleri üzerinde durmaktadır. Sanat tarihçilerin yaptıkları çalışmalar her ne kadar bugünkü çeşme fenomeni hakkında bir şey söylemese de bu fenomeni anlamlandırmak açısından önemli malzemeler ihtiva etmektedir. Zira çeşme yaptırmak Türk kültürünün önemli bir parçası haline gelerek asırlar boyunca bu anlayış kuşaktan kuşağa aktarılarak günümüze ulaşmıştır. Tarihi çeşmelerin üzerlerindeki kitabeler çeşme ve suya ilişkin inanç ve tasavvurları günümüzde yapılan çeşmelerden çok daha zengin bir biçimde ortaya koyması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada belirlenen problematik çerçevesinde su konusunu ele alan bir çalışmaya rastlamadık. Yukarıdaki çalışma başlıklarından da görüldüğü üzere mevcut çalışmalar ya tarihi

çeşmeleri ve su yapılarını tarihsel, sanat tarihi veya mimari yönden inceleme konusu yapmış ya da su konusuyla ilgili inanç ve pratikler etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma su ve çeşme olgusu birlikte ele almayı amaçlamaktadır. Bu iki olgunun birlikte ele alınması çeşme fenomenini anlamak açısından elzemdir. Zira bu fenomeni meydana getiren temel unsurların başında su ve çeşme gelmektedir. Su olmadan çeşmenin varlık gayesi olmadığı gibi çeşme olmadan da su gayesine ulaşamamaktadır. Çeşme, insanın suyla buluştuğu yerdir. Fakat çeşme aynı zamanda insanı farklı gerçeklik düzeyleriyle de buluşturmaktadır. Önsözde ifade edildiği üzere çeşmeye gelen insanlar karşılarında sadece suyu bulmuyorlar, aynı zamanda mimari ve sanatsal bir eser, bir şiir, bir melodi, ölümü hatırlatan, geçmişleri hatırlatan ve hatırlamayı salık veren, göründen ziyade görünmeyene itibar etmeyi telkin eden kısaca derin bir felsefenin ve asırlar boyunca oluşturulmuş ve toplumsal genetiğe sirayet etmiş bir hümanizmanın aynası olan bir kitabe buluyorlardı.

Globalleşen dünyada küresel güçlerin kendi kültürel değerlerini dünya çapında yaymaları sonucunda yerel kültürel unsurların yavaş yavaş yok olduğu ya da en azından ikinci plana itildiği gözlemlenmektedir.[10] Her kültürün kendine özgü bir dünya görüşü ve buna bağlı olarak da doğayı ve doğadaki nesneleri algılama biçimi vardır. Geleneksel kültürlerde dünya bir kozmos ve dünyadaki varlıklar Mircea Eliade'ın tabiriyle birer *hierofani* olarak algılanırken seküler bir duruşu benimseyen modern kültür ve onun temel paradigması olan tüketim ideolojisi, eşyayı kutsallık boyutundan soyutlayarak maddi boyuta indirgemektedir. Sermaye ve tüketimi dayanan modern kültürün uzantısı olan global kültür de nesnelerdeki maddi değer dışında tüm değerleri yok etme eğilimindedir. Kısaca global kültürün yerel değerleri yok olmaya sürüklediği söylemek mümkündür.[11]

Kültürel ve yerel değerlerin her geçen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldiği bir dünyada bu değerlerin öncelikle farkına varmak, bunları tespit etmek, anlamak ve kayıt altına alarak hem bütün dünyaya hem de gelecek nesillere aktarmak gerekmektedir.

Su insanlar için varoluşsal bir değerdir. Birçok konuda olduğu gibi su konusunda çekilen sıkıntıların da önemli bir kısmı, bu değeri, maddi boyutuna indirgeyerek sıradanlaştırmaktan ve

---

[10] Bkz. Ramazan Adıbelli, "Global Çağdaki Tüketim İdeolojisi Karşısında Tarih Algısı ve Geleneksel Değerler", *9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (16–17 Haziran 2011, Bakü - AZERBAYCAN) Tebliğleri*, c. 2, İstanbul 2011, s. 246–252.

[11] Bkz. Ramazan Adıbelli, "Homo Religiosusun *Homo Consumericus*a Dönüştüğü Küresel Çağda İnsanlık Halini Yeniden Düşünmek", *8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 9–13 Haziran 2010, Celalabat/KIRGIZİSTAN*, İstanbul 2011, s. 73–78.

sonuçta da değersizleştirmekten kaynaklanmaktadır. İnsanların doğa ile ilişkilerini ve ona karşı tutum ve davranışları onu nasıl algıladıklarına bağlıdır.

Ülkemizin her biri tarafında inşa edilen çeşmeler, halkın suya ilişkin inanış ve algılarının birer yansıması olduğu gibi Türk insanının hem suya, hem tabiata hem de insana atfettiği değerin de bir yansımasıdır.

5. Dünya Su Forumu'nda insanların suya karşı davranışlarının daha mantıksız ve tutarsız olduğu yönündeki tespit de farklı bir algılamanın yansıması olarak karışımıza çıkmaktadır. Bu araştırma, yine bu forumda çevresel problemlerin çözülmesi için çevre bilincinin uyanması gerektiği yönündeki çağrıyı söylem boyutunun ötesine taşıyacak niteliktedir. Söz konusu olan şey, Türklerin toplumsal bilincinde ve kültürel genlerinde var olan; fakat modern kültürün baskısıyla bilinçaltına itilen suya ilişkin idraklerin gün yüzüne çıkarılması, unutulan bir değeri yeniden hatırlamak, değersizleştirilen bir fenomene yeniden değer kazandırmaktır.

Bu çalışmanın sağlayacağı diğer bir katkı ise ülkemiz bağlamında yapılan sekülerleşme tartışmalarına yeni bir ışık tutacak olmasıdır. Bilindiği üzere sekülerleşme teorilerinin bir kısmı dindarlığın yok olduğunu savunurken diğer bir kısmı da dindarlığın şekil değiştirdiğini ileri sürmektedir. Ne yazık ki bu tartışmaların çoğunda Batı'da geliştirilen ölçeklerle ülkemizdeki dindarlık anlayışı değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye'nin dört bir yanında yaptırılan çeşmeler somut birer dini fenomen olarak Türk toplumunda var olan bir dindarlık anlayışını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu fenomen de dindarlığın değerlendirmede önemli bir ölçüt olarak kullanılabilir.

4. YÖNTEM

Araştırmamız, çeşme fenomenini hem senkronik hem de diakronik düzeyde ele aldığı için karmaşık bir yapı arz etmektedir. Bundan dolayı tek bir yöntemden ziyade araştırmanın farklı bölümlerinde farklı yaklaşımların kullanılması zarureti ortaya çıkmaktadır. Yüzyıllardan beri var olan ve gelenekselleşerek farklılıklara uğramakla birlikte günümüze intikal eden çeşme fenomeni dinamik yapısı içerisinde kavramak tek bir perspektiften mümkün görünmemektedir. Modern dönemde yapılan çeşmeleri tamamen yeni bir fenomen olarak kabul etmek doğru olmadığı gibi bugünkü çeşmelerin eski çeşmelerle aynı değeri taşıdıklarını ifade etmek de doğru değildir. Yeni yapılan çeşmelerle eski çeşmeler öncelikle işlevsel açıdan farklılık arz etmektedir.

Eskiden çeşmenin öncelikli işlevi su ihtiyacını karşılamaktı. Dolayısıyla tarihi çeşmeler önemli bir maddi değere sahipken araştırmanın ileriki safhalarında görüleceği üzere günümüzde inşa edilen çeşmelerin manevi/sembolik değerleri ön plana çıkmaktadır. Zaman her fenomen üzerinde etki ettiği için çeşme fenomeni de bu kaideden müstesna değildir. Ancak zamanın farklılaştırdığı fenomenler buna rağmen değişmeyen bir özü muhafaza edebilmektedir. Zamanın çeşme fenomeni üzerinde tasfiye edici bir etkide bulunduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki eskiden bir zaruret olarak yapılan çeşmelerin özünde bir ihtiyaç, hayatta kalabilmek için zaruri olan suyun maddi değeri görülebilirdi. Bu çeşmeler üzerelerindeki kitabeler toplumsal muhayyilede suyun ve dolayısıyla çeşmelerin aynı zamanda önemli bir manevi/sembolik değere sahip olduğunu gösteriyordu. Oysa yeni çeşmelerdeki bu zaruret yönünü yok denecek kadar azalarak fenomenin manevi ve sembolik yönü bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Araştırmanın temel amacı işte bu fenomenin özünde yer alan şeyi keşfetmektir. Böylece çeşme fenomeninin arka planında yer alan manevi/sembolik dünyaya nüfuz etmeyi amaçlayan bu inceleme, saha araştırması sonucunda elde edilen ampirik verilere dayanmaktır. Dolayısıyla araştırmanın genel yaklaşımı tümevarım metodu olacaktır. Höristik bir perspektif benimsendiği için teorinin şartlandırmalarından mümkün olduğu ölçüde bağımsız kalma kaygısıyla öncelikle olgulardan hareket edilerek ampirik veriler analiz edilecektir. Bu yaklaşımla olguları belli bir perspektife mahkum ederek perspektifin ön plana çıkması yerine bunların kendilerini ortaya koymalarına ve kendilerine ifade etmelerine imkan verilebilecektir. Bu sürecin sonunda araştırma, kendi teorisini üretebilecek ve varsa mevcut teorilerle kendininkini test ve mukayese edebilecektir.

Çalışmada aşağıdaki hipotezler test edilecektir:

1-Hayrat amacıyla yaptırılan bu çeşmeler kurumsal dinden ziyade halk dindarlığının birer ürünüdür.

2-Çeşme yapımının altında yatan su tasavvuru senkretik bir yapı arz etmektedir.

3-Kayseri'de son dönemde yaptırılan çeşmeler, kırsal kesimde varlığını devam ettiren su tasavvurunun şehir ortamındaki yansımasıdır.

4-Son dönemde halk tarafından yaptırılan çeşmeler her ne kadar ülkemizde eskiden beri var olagelen çeşmelerin devamı gibi gözükse de işlevsel planda bir değişikliğe uğramıştır.

4.1. Veri Toplama Tekniği

Bu çalışmanın esası 2009–2010 yıllarında gerçekleştirilen alan araştırmasına dayanmaktadır. Araştırma Kayseri merkezde başlamı, çeşmelerin herhangi bir envanteri tutulmadığı için

çeşmeler tarama tekniği ile tespit edilmiştir. Bu tarama esnasında 400'e yakın çeşme belirlenmiştir. Çalışma evrenine "hayrat çeşmeleri" diye nitelendirilen, yani dini bir nitelik taşıyan çeşmeler dâhil edilmiş olup örneğin insanların su ihtiyaçlarını karşılamak üzere belediyeler tarafından park, bahçe gibi umumi alanlara inşa edilen çeşmeler dikkate alınmamıştır.

Çeşme fenomeninin Kayseri merkeze özgü bir olgu olup olmadığı hususunu tespit etmek üzere Sarıoğlan, Pınarbaşı, Sarız, Tomarza, Yeşilhisar, Himmetdede, Tomarza ilçeleri ile Kayseri civarında yer alan Ağırnas, Gesi, Kuruköprü, Reşadiye, Endürlük ve Başakpınar gibi köy, kasaba veya mahallelerinde taramalara yaparak tespit edilen çeşmeler kayda geçirilmiştir. Çalışmanın alan araştırmasıyla ilgili üçüncü aşamasını Kayseri'ye komşu il merkezlerindeki yeni çeşmelerin incelemesi oluşturmuştur. Bu bağlamda, Adana, Nevşehir, Yozgat, Sivas ve Kahramanmaraş kentleri taranarak çeşme fenomeni ile ilgili bilgiler toplanmıştır.

Son aşamada ise Türkiye ve hatta Türkiye dışında olup Osmanlı kültür havzasında yer alan coğrafyada yaptırılan çeşmeler araştırmaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda çağımızda vazgeçilmez bir bilgi kaynağı haline gelen İnternetten faydalanılmıştır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından sağlanan ve özellikle nüfusa ilişkin veriler, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından sağlanan Türkiye kültür mirasları katalogu, belediyelerin resmi web siteleri gibi kaynaklara internet aracılığıyla ulaşmak mümkün olmuştur.

4.2. Verilerin Analizinde Genel Yaklaşımlar

Bu çalışmada çeşme fenomeni hem günümüzdeki hem de geçmişteki çeşmeleri kapsadığı için zamansal açıdan iki farklı kesite tekabül etmektedir. Diğer taraftan bu fenomen dini fenomen olması hasebiyle fiziki yönü yanında bir de metafizik yönü bulunmaktadır. Dolayısıyla bu fenomeni hem günümüzdeki hem geçmişteki tezahürleri hem fiziki hem de metafizik boyutu içerisinde kavramak tek bir yaklaşımla mümkün değildir. Bundan dolayı söz konusu fenomenin her bir boyutunun o boyutu kavramaya elverişli bir yaklaşımla ele almak gerekmektedir. Çeşme fenomeni ile su kültünü anlama (Almanca tabiriyle *verstehen*, İngilizce deyimiyle *understanding*) ve izah etme yani anlamlandırma (Almanca tabiriyle *erklären*, İngilizce deyimiyle *explain*) bakımından üç temel yaklaşım uygun görünmektedir: Fenomenolojik, tarihi ve hermenötik yaklaşım.

4.2.1. Fenomenolojik Yaklaşım

Öncelikle çeşmelerin envanteri çıkarılarak elde edilen veriler tipolojik yönden incelenmiştir. Bu tipolojide kullanılan kategoriler şu şekildedir: çeşmenin bulunduğu yer, yapıldığı zaman, çeşme kitabeleri üzerlerindeki bilgiler. Çalışma soyuttan somuta, günümüzden geçmişe doğru ilerlemiştir. Fenomenolojik yaklaşımın ilk aşamasını oluşturan tasvir ve tasnife dayanan deskriptif süreçten sonra ikinci aşamayı karşılaştırma süreci oluşturmaktadır. Bu aşamada elde edilen veriler karşılaştırma aracılığıyla bu fenomenin özgün bir fenomen mi yoksa bir epifenomen mi olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Karşılaştırma sadece senkronik düzeyde değil aynı zamanda diakronik düzeyde yapılarak bu fenomenin tarihsel boyutunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Özellikle Geleneksel Türk Dini ile İslam'daki suya ilişkin inanış ve pratiklerin karşılaştırılması sonucunda çeşme fenomenin altında yatan tasavvur dünyasının sınırları netleşmiştir.

4.2.2. Tarihi Yaklaşım

Katı bir tarihselci iken ömrünün sonlarına doğru tarihsel yaklaşımla fenomenolojik yaklaşımın birbirlerine tamamladıklarını kabul eden İtalyan dinler tarihçisi Raffaele Pettazzoni "Her *phainomenon* bir *genomenon*dur."[12] Yani fenomenolojik yaklaşım açısından dini fenomenler kutsalın bir tezahürü veya ifşası olarak kabul edilse de her tezahür bir oluşum gerektirmekte ve her olay da bir gelişim sürecinden geçmektedir. O hâlde yapılması gereken şey, fenomenolojik yaklaşıma tarihsel gelişim kavramını ve tarihselci tarihe de dini anlam kazandırarak bu iki yaklaşımı birleştirmektir.[13] Pettazzoni ile uzun yıllar mektuplaşan ve metodoloji konusunda görüş alışverişinde bulunarak onun dini fenomenleri tarihsel boyuta indirgeme yanlışından vazgeçiren Mircea Eliade'ın belirttiği gibi hiçbir dini fenonem saf bir dini fenomen değildir.[14] Yani dini fenomenler dahil olmak üzere hiçbir fenomen "saf hâlde" bulunmayıp tarihi şartlar tarafından şekillendirilmiştir.[15] "Tarih ve zaman dışında 'saf' bir dini olgu yoktur."[16] Bundan dolayı "saf bir dini fenomen yoktur. Dini olgu aynı zamanda tarihi, sosyolojik, kültürel ve

---

[12] Raffaele Pettazzoni, "Il Metodo Comparativo", *Numen*, 16:1, s.10.
[13] Pettazzoni, s.14. Pettazzoni'nin metodoloji konusundaki görüşlerinin ayrıntısı için bkz. Ramazan Adıbelli, "İtalyan Dinler Tarihi Okulu Bağlamında Raffaele Pettazzoni, Angelo Brelich ve Ugo Bianchi'nin Metodoloji Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:1 (2009), s. 75-90.
[14] Mircea Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Paris 1949, s. 11; Mircea Eliade, *La nostalgie des origines*, Gallimard, Paris 1971, s. 27; Mircea Eliade, *Fragments d'un journal I : 1945–1969*, Gallimard, Paris 1973, s. 105.
[15] Eliade, *La nostalgie des origines*, s. 94.
[16] Mircea Eliade, *Images et symboles*, Gallimard, Paris 1952, s. 39.

psikolojik bir olgudur da".[17] "Somut olan şey, tarih içerisinde ve tarih aracılığıyla tezahür eden dini fenomendir. Tarih içerisinde tezahür etmesi dini fenomenin tarih tarafından sınırlanması ve şartlandırılması/şekillendirilmesi için yeterlidir."[18] Tarihi yaklaşım her fenomenin ortaya çıkışını ve gelişim safhaların yeniden oluşturma imkânı vermektedir. İster dini olsun ister olmasın bütün fenomenler tarihi şartlardan belli ölçülerde etkilendikleri gibi çeşmeler de tarihi bağlam tarafından şekillendirilmişlerdir. Bu bakımdan hiçbir fenomeni kendi tarihi bağlamının ortaya koyduğu şartları göz önünde bulundurmadan bütünüyle anlamak mümkün değildir.

4.2.3. Hermenötik Yaklaşım

Wilfred Cantwell Smith, verdiği bir örnekte fenomenleri dışarıdan incelemekle yetinen bilim adamlarını bir akvaryumun etrafında dönerek içerideki balıkla ilgili hassas ölçümler yapan, doğru gözlemlerde bulunan ve böylece konuyla ilgili bilgimize çok fazla katkıda bulunan ama kendilerine akvaryum balığı olmanın nasıl bir şey olduğunu hiç sormayan ve hiç de öğrenme gayretinde bulunmayan sineklere benzetmektedir.[19] Çeşmelerin fiziksel özelliklerini tespit etmek, bunların nerelerde ve ne zaman inşa edildiklerini ortaya koymak, bunların üzerlerindeki kitabeleri çözümlemek, çeşme fenomeninin tarihsel gelişimini ortaya koymak, çeşmelerin mimari, sanatsal veya mühendislik yönlerini açıklığa kavuşturmak bu yapıların fiziki/dünyevi/profan boyutu ile ilgili bilgiler sağlamaktadır. Fakat söz konusu olan olgu dini bir olgu olduğu zaman işin bir de kutsal boyutla ilgili kısmı bulunmaktadır. Deskriptif metot fenomenlerin içine nüfuz etme imkânı vermemektedir. Fenomenin kutsal boyutunu, sembolik değerini ancak bu fenomenleri meydana getiren *homo religiosus*un[20] inanç dünyasına girmekle mümkün olur. Araştırmanın en zor kısmın burası olduğuna özellikle dikkat etmek gerekir. Öncelikle bu alan metafizik niteliktedir. Dolayısıyla soyut bir alanda ilerlemeyi zorunlu kılmaktadır. Diğer bir zorluk ise homo *religiosus*un inanç dünyasının sadece bilinç düzeyinde

---

[17] Eliade, *La nostalgie des origines*, s. 43.
[18] Eliade, *Images et symboles*, s. 38.
[19] Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Macmillan, New York 1991, s. 7.
[20] *Homo religiosus* kavramı burada insanın inanma yönüne işaret etmek. Bu kavram Türkçedeki dindar kelimesinin sözlük anlamıyla karşılanabilirdi. Bu kelimenin etimolojisine bakıldığında bu kavramın Arapça kökenli *din* terimi ile *sahip olmak* anlamına gelen Farsça *dar* terimlerinden terkip edildiği görülür. Yani *dindar* kavramının etimolojik anlamı, bir dini benimseyen, *din duygusuna sahip* olan insana işaret etmektedir. Fakat bu kavramın yaygın kullanımın anlam genişlemesine ve kaymasına uğradığı görülmektedir. Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı sözlükte *dindar* teriminin anlamı "Din inancı güçlü, din kurallarına bağlı (kimse), mütedeyyin" şeklinde belirtilmektedir. ("Dindar", *Türkçe Sözlük*, 10. bsk, Türk Dil Kurumu, Ankara 2005, s. 533). Türkçedeki genel kullanımda *dindar* kavramı bir dine inanan insanın dini pratikler frekansını yani nitelik yönünü ifade eder hâle gelmiştir. *Dindar* kelimesinin bu normatif çağrışımlarından uzak olan *homo religiosus* kavramını tercih etmemizin nedeni budur. *Homo religiosus* kavramıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, İstanbul 2011, s. 167-171.

olmayıp bilinçaltı düzeyiyle büyük ölçüde irtibatlı olmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle sosyolojik ve antropolojik araştırmaların ağırlıklı olarak kullandıkları tekniklerden biri olana mülakat tekniğinin yetersizliği ve tehlikesi kendini bu noktada göstermektedir. Zira dini fenomenleri anlamlandırmak için bireylerin görüşlerine başvurmak ve bununla yetinmek, görüşüne başvurulan bireylerin araştırılan fenomenin özüne nüfuz ettiği varsayımına dayanmaktadır. Oysa dini fenomenlerin birçoğunu ortaya koyan bireylerin bu fenomenlere yükledikleri anlamlarla o fenomenin özündeki anlamın eşdeğer olmama riski bulunmaktadır. Zira tıpkı kavramlar gibi dini fenomenler zamanla anlam değişikliklerine uğrayabilmektedirler. Zamanla gelenekselleşen dini telakkiler bireylere toplum vasıtasıyla nakledilmektedir. Bu anlamlar üzerinde bireylerin tefekkürde bulunması daha sonraki bir aşamada gerçekleşmektedir. Son tahlilde dini fenomenlerin incelenmesi sürecinde itibariyle bireylerin yükledikleri anlamlar birer yorumdan ibaret olmaktadır.[21]

4.2. Varsayımlar

- Çeşme fenomeninin özündeki motif, maddi olmaktan ziyade manevidir. Yani çeşme yapımlarındaki öncelikli amaç dini niteliktedir.
- Çeşmeler, suya ilişkin dini telakkileri ortaya koymakta, kozmogonik ve eskatolojik tasavvurları yansıtmaktadır.
- Çeşmeler, suyun nesnel değerinden ziyade sembolik değerini ortaya koymaktadır.

4.3. Kapsam ve Sınırlılıklar

Çalışmamızın hareket noktasını Kayseri bölgesi oluşturmaktadır. Çeşme fenomeninin günümüzdeki tezahürünü sergilemesi bakımından Kayseri'nin bu fenomeni temsil etmesi açısından uygun bir pilot bölge olduğu görülmektedir. Anadolu'nun coğrafi merkezinde yer alan Kayseri, özellikle Cumhuriyet döneminde sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmelere ve değişimlere sahne olmuştur. Sanayileşme, şehirleşme, köyden şehre göç, gecekondulaşma gibi toplumsal olayların gerçekleşmesi ve bunların dini, sosyal ve kültürel yaşantı, inançlar, örf ve adetler, tutum ve davranışlar üzerindeki karşılıklı etki ve tepkileri göstermesi bakımından Kayseri tipik bir örnek oluşturmaktadır.[22]

---

[21] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Jacques Waardenburg, "Din Biliminde Karşılaştırmalı Hermenötik Araştırma", çev. Ramazan Adıbelli, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2009), s. 171–205.
[22] Günay et al., *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması –Kayseri Örneği–*, Kayseri 2001, s. 4.

Yapılan ön araştırmalar esnasında çeşme fenomenin günümüzde Türkiye'sinde bariz şekilde tezahür etme imkânı bulduğu yerlerden birinin Kayseri olduğu görülmüştür. Bundan dolayı bu çalışmada örneklem olarak Kayseri merkez seçilmiştir. 1869 yılında kurulan Kayseri Belediyesi, 14 Aralık 1988 tarih ve 20019 sayılı resmi gazetede yayınlanan 3508 sayılı yasa ile Büyükşehir Belediyesi statüsüne alınmış ve aynı yasa ile Melikgazi ve Kocasinan isimli iki belediyenin kurulması kararlaştırılmıştır.[23] 23 Temmuz 2004 tarihinde 25531 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlülüğe giren 5216 sayılı "Büyükşehir Belediyesi Kanunu"[24] kapsamında Kayseri Büyükşehir Belediyesi'nin sınırları yeniden düzenlenmiştir. Daha önce Melikgazi ve Kocasinan metropol ilçelerinden oluşan Kayseri Büyükşehir Belediyesi sınırlarına yeni yasa ile Hacılar, Talas, İncesu ilçeleri dâhil edilmiştir. Yine aynı kanun kapsamında, Başakpınar, Büyükbüründüz, Erciyes, Erkilet, Gesi, Güneşli, Gürpınar, Hisarcık, Kepez, Kıranardı, Kızılören, Kuruköprü, Mahzemin, Mimarsınan, Süksün, Turan, Zincidere belediyeleri alt kademe belediyesi olarak Büyükşehir sınırlarına dâhil olmuştur.[25]

Kayseri merkezde elde edilen verileri karşılaştırmak üzere Kayseri'nin köylerinde ve ilçelerinde incelemeler yapılarak çeşme fenomeninin şehir ortamına özgü bir fenomen olup olmadığı araştırılmıştır. Bir sonraki aşamada ise araştırmanın çapı genişletilerek Kayseri'ye komşu olan Adana, Yozgat, Nevşehir, Sivas ve Kahramanmaraş il merkezlerinde incelemelerde bulunulmuştur. Son aşamada ise bu fenomene ilişkin genel bir teori oluşturmak gayesiyle bu fenomenin ülke genelindeki tezahürleri incelenmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere çeşme ve buradan hareketle su fenomenine din bilimsel açıdan bakmayı amaçlayan bu çalışmada ele alınan çeşmeler, dini nitelik taşıyan çeşmelerdir. Bu çeşmeler "hayrat çeşmesi" diye de isimlendirilmektedir. Belediyeler tarafından kamu hizmeti olarak sırf su temini için yapılmış ve dolayısıyla profan bir karakter arz eden çeşmeler bu çalışmada dikkate alınmamıştır.

Arapça kökenli olan *hayrat* kelimesi, "sevap kazanmak ve halka fayda temin etmek maksadıyla

---

[23] Kayseri Büyükşehir Belediyesi, "Belediye Tarihi", http://212.175.131.6/web2/index.php?page=belediye-tarihi, 07.12.2010.
[24] Bkz. "5216 nolu Büyükşehir Belediyesi Kanunu" *Resmi Gazete*, sayı: 25531, 23 Temmuz 2004.
[25] T.C. Kayseri Valiliği, "Nüfus ve İdari Yapı", http://www.kayseri.gov.tr/icerix.asp?catxid=4&ekrantip=true&ayrica=listegetir&menu=genelbilgi&fx=icerik&dbx=icerik&tx=posix&asx=T.C.%20Kayseri%20Valili%F0i%20&basx=N%FCfus%20ve%20%DDdari%20Yap%FD, 07.12.2010.

yapılan hayırlı iş”[26] anlamına gelen hayır teriminin çoğuludur. Hayrat kelimesi Osmanlı döneminde “halka parasız olarak yemek, su vermek veya hastaları tedavi etmek için yapılan aşhane, çeşme, sebil, hastane ve saire gibi hayır müesseseleri ve binalarını hakkında kullanılan bir tabirdi”.[27] Başlangıçta bir eylemi ifade ederken daha sonra bu eylem sonucunda ortaya çıkan nesneleri de kapsar hale gelerek anlam genişlemesine uğrayan *hayrat* kavramı günümüzde sevap maksadıyla “halkın yararlanması için yapılan okul, çeşme, han, hastane vb. yapı”ları[28] ifade etmektedir.

Çeşmelerin dini fenomen olma özelliğini üzerlerinde taşıdıkları kitabeler bizzat ifşa etmektedir. İleride konu ayrıntılarıyla inceleneceği için sadece birkaç örnek yeterli olacaktır. Her şeyden önce kitabelerde yer alan “filan hayratı” ya da “sahibül hayrat” şeklindeki ifadeler bu yapıların birer hayrat olduğu konusunda hiçbir kuşku bırakmamaktadır. Diğer taraftan hem çeşme kitabeleri hem de çeşmelerin gövdeleri üzerine Arapça veya Türkçe “Muhammed”, “Allah” ve/ya besmelenin yazılması çeşmelerin kesinlikle birer dini fenomen olduklarının delilleri arasındadır.

[26] Ferit Develliogğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, “Hayrat”, Ankara 1986, s. 413; Mehmet Doğan, “Hayrat”, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 2001.
[27] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, İstanbul 1983, s. 780.
[28] “Hayrat”, *Türkçe Sözlük*, 8. bsk., Ankara 1998, c. 1, s. 969.

BİRİNCİ BÖLÜM
YENİ ÇEŞMELER

Çeşme kelimesinin Türklere ne şeklide ve ne zaman geçtiği bilinmemektir. Fakat ilginç olan husus Türklerin su kaynağı için kullandıkları ilk ve en yaygın terim olan "bulak" kelimesinin Anadolu'ya gelişle birlikte kullanımdan kalkmış olmasıdır. "Bulak" kelimesi eski Uygur yazıları ile bu kelimeyi "su kaynağı veya gözesi" anlamında kullanan Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* adlı kitabı gibi Doğuda ortaya konulan eserlerde kullanılırken aynı dönemlere ait olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ı Lügati't-Türk* adlı kitabında "bulak" kelimesine rastlanılmamaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre bunun nedeni Kaşgarlı Mahmud'un Orta Asya'nın Batı kesimlerini daha iyi tanısından kaynaklanmıştır. Kaşgarlı Mahmud adı geçen eserinde bir Türk boyu adı olarak "Bulak" ve "Elke Bulak" terimlerine yer verirken "bulak" kelimesinin su kaynağı olma özelliğine işaret etmemiştir. Anlaşılan o ki Batı'da ve Anadolu'da yaşayan Türkler zamanla "bulak" sözcüğünü unutmuş ve onun yerine "pınar" kelimesini seçmişlerdi. Böylece diğer Türk boylarından ayrılan Oğuzlar 11. yüzyılda su gözü ve kaynağı için "pınar" diyorlardı.[29]

Ögel'e göre İran kültürünün etkisiyle çeşme kelimesinin Anadolu Türkçesine zamanla yerleşmiştir. Çeşme ile pınar, bir süre yanyana söylenmeye başlanmış ve 17. yüzyıldan sonra ise, çeşme sözü artık yalnız başına söylenebiliyordu.[30] Edebi kaynaklardan hareketle bu sonuca varan Ögel'in tespiti her ne kadar doğru olsa da yukarıda uzunca üzerinde durulan çeşme kitabeleri bölümündeki bilgiler bir eksikliği ortaya koymaktadır. Zira bu dönüşümün sürecindeki orta safha atlanılmıştır ki bu da Arapçanın Türk kültürü üzerindeki etkisidir. Çeşmelerin yapım tarihleri ile kitabeler üzerinde bu yapıların hangi terimle ifade edildiği birkaç örnek üzerinden karşılaştırıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: M. 1252 (Tunceli Mazgirt Elti Hatu Çeşmesi), M. 1266 (Kayseri Sahibiye Çeşmesi), M. 1277 (Niğde Ulu Cami Çeşmesi), M. 1278 (Afyon-Bolvadin Alaca Çeşme), M. 1508 (Kayseri Gavremoğlu Çeşmesi), M. 1544 (Kayseri Hacı Veled Çeşmesi), M. 1680 (Manisa Üç Olukla Çeşmesi) tarihlerinde yapılan bu çeşmelerin hepsi "ayn" diye nitelendirilirken M. 1722 (Kayseri Gömleksiz Çeşmesi) tarihli çeşmenin kitabesinde "çeşme" kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde ilk kullandıkları kelime "çeşme" olmamış, pınar kavramını karşılayan Arapça "ayn" kelimesi olmuştur. "Çeşme" kelimesinin kullanımı örnekte görüldüğü gibi 18. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır.

---

[29] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1978, s. 136-139.
[30] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 360.

Çeşme kelimesi, Farşçada göz anlamına gelen *çeşm* teriminden türemiştir. Dilde göz anlamında Arapça kökenli *ayn* ile yine Farsça kökenli *dide* kelimeleri de kullanılmıştır.[31] Günümüz dilinde çeşme kelimesinin eşanlamlısı olarak *pınar* veya *kaynak* kelimeleri de kullanılmaktadır. C. E. Arseven'in tanımıyla çeşme, "kaynağında bir hazneye toplanarak veyahut borularla getirilerek akıtılan suların alınmasına mahsus lüleli veya musluklu bir hazne şeklinde mermerden, taştan veya sair malzemeden yapılmış umuma mahsus su alma yeridir".[32] Sözlüklerde "Çoğunlukla herkesin yararlanması için yapılan, borularla gelen suyun bir oluktan veya musluktan aktığı yalaklı su hazinesi veya yapısı"[33], "suyun borularla getirilip musluktan akıtıldığı yalaklı su haznesi"[34] veya "göz gibi olan delik ve böyle bir yerden akan su"[35] şeklinde tanımlanan çeşme kelimesinin yerine 13.-14. yüzyıllarda *sikaye*, *ayn* veya *meska* terimleri de kullanılmıştır.[36] Çeşmeler için ağırlıklı olarak *ayn* kelimesinin kullanımı 17. yüzyıla kadar devam etmiştir.[37] Türkçede suyun yeryüzünden çıktığı noktaya *göz* adı verilmektedir. *Pınar* ve *kaynak* terimleri suyun yerden çıktığı noktayı ifade ederlerken *çeşme* kelimesinin böyle bir anlamı yoktur.[38]

Çeşme ile insanın en gizemli organlarından biri olan göz arasındaki yakınlığı gösteren bu etimolojik veriler yanında halk kültüründe ve edebiyatta da çeşme/göz metaforuna sıkça başvurulmuştur. Örneğin Pir Sultan Abdal "Ulu sular gibi çeşmim çağlayan / Mahrum kalmaz özün hakka bağlayan" beyitinde gözlerinden akan yaşları çeşmelerden çağlayan sulara benzetmektedir. Yine edebi eserlerde sıkça rastlanılan "iki gözü(m) iki çeşme" deyimi de bu

---

[31] Hüseyin Kazım Kadri, "Çeşm", *Türk Lügati*, c. 2, İstanbul 1928, s. 416; Devellioğlu, "Çeşm", s. 189; Şemseddin Sâmi, "Çeşm", *Temel Türkçe Sözlük*, c. 1, İstanbul 1985, s. 205.

[32] Celal Esad Arseven, "Çeşme", *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, c. 1, s. 389.

[33] "Çeşme", *Türkçe Sözlük*, c. 1, s. 463.

[34] "Çeşme", *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. 3, İstanbul 1970, s. 202.

[35] Hüseyin Kazım Kadri, "Çeşme", s. 417.

[36] Yılmaz Önge, "Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), s. 1-15.

[37] Semavi Eyice, "Çeşme", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 277. Sultan Ahmet Camii mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'nın hayatı ve eserleri üzerine Cafer Efendi tarafından H. 1023 / M. 1614 yılında yazılan *Risâle-i Mi'mâriyye* adlı eserin 13. bölümünde su mimarisiyle ilgili ıstılahların izahı yapılmakta, yapı tipleri bir sözlük şeklinde incelenmektedir. "Mâ' Arabîdir, Fârisîde âb, Türkîde su demektir" diyerek bu üç terimin o dönemdeki toplum tarafından kullanıldığına işaret eden Cafer Efendi "Ayn Arabîdir, Fârisîde çeşme, Türkîde binâr (pınar) demektir, ammâ şimdi Fârisî üzre çeşme derler" ifadesiyle de çeşme kelimesinin yaygın şekilde kullanıldığına dikkat çekmiştir. Arzu Can, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, YLT, İstanbul 2005, s. 91. Krş. Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye: An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, Facsimile with translation and notes by Howard Crane, E.J. Brill, Leiden 1987, s. 100.

[38] Kâmûs-i Türkî adlı sözlüğünde Şemseddin Sâmi, pınar kelimesini "1) yerden kaynamayarak çıkan su, yenbû', ayn, 2) bir suyun çıktığı yer, su başı, memba" şeklinde tanımladıktan sonra gözün burna yakın olan ucunun gözyaşının birikip aktığı yer olduğu için buraya *gözün pınarı* denildiğini yazmaktadır. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 368. Adı geçen eser sadeleştirilip genişletilerek 1985-1986 yıllarında *Temel Türkçe Sözlük* başlığı ile üç cilt hâlinde yayamlanmıştır. Krş. *Temel Türkçe Sözlük*, c. 3, İstanbul 1985, s. 1069.

metaforun bariz örneklerinden bir tanesidir. “Ağlamaktan kurudu gözlerimin pınarı”, “Gözümün yaşı çeşme oldu, pınar oldu” deyimlerinde ya da Abdurrahim Karakoç’un “İki gözüm pınar oldu gel gayri” beyitinde dile getirdiği gibi kültürümüzde insan gözü, çeşmeye, gözyaşı da suya benzetilmiştir.

Türkler, şehir, kasaba ve yerleşme yerleri dışında yolların kenarlarında, kırlık ve açıklık alanlarda da hayrat çeşmeleri inşa etmişlerdir. Yerleşme yerleri arasındaki yollarda bulunan çeşmeleri “menzil çeşmeleri”, açık arazideki çeşmeler ise genellikle “çoban çeşmeleri” diye adlandırılmıştır.[39] Yerleşim yerlerinde inşa edilen çeşmeler de mimari açıdan farklı özellikler taşımaktadır. Örneğin başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti’nin irili ufaklı bütün yerleşim yerlerinde yapılarak vakfedilen “cephe çeşmeleri” bir mahallenin veya bir sokağın su ihtiyacını karşılamak üzere hayır sahipleri tarafından bir duvara bitişik olarak tek bir duvardan ibaretti. Bir sokağın köşesinde iki cepheli biçimde yapılmış olan çeşmeler ise “çatal çeşmesi” olarak adlandırılmıştır. Bazı çeşmeler külliyelerin bir parçası olarak yapılmıştır.[40] Semavi Eyice’nin belirttiği gibi Cumhuriyet döneminde vakıf çeşme geleneği tamamen terk edilerek şehrin su şebekesinden beslenen “hiçbir sanat değeri olmayan çimentodan basit ve çok çirkin birkaç çeşme yapılmıştır. Vakıf sularının belediyeye devredilmesi ve tarihi çeşmelerin hemen hepsinin kurutulması ile Türk çeşmeleri de ölüme mahkûm edilmiştir.”[41]

Eyice’nin belirttiği hususun Kayseri için de geçerli olduğu söylenebilir. Kayser’deki su yapılarını sanat tarihi açısından ele alan çalışmasında Denktaş’ın işlevlerini kaybeden tarihi çeşmelerin akan sularının kesildiği, yapılan yol açma, yol genişletme vb. imar faaliyetleri sonucunda birçoğunun tamamen yıkılarak ortadan kaldırıldığı yönündeki tespiti uzun yıllar kültürel mirasımızın önemli numunelerinden biri olan çeşmelerin ihmal edilmiş olduğunu

[39] Eyice, “Çeşme”, s. 278.
[40] Eyice, “Çeşme”, s. 282.
[41] Eyice, “Çeşme”, s. 282.

göstermektedir.[42] Ancak son yıllarda tarihi çeşmelerin Vakıflar Genel Müdürlüğü gözetiminde restore edilerek eski ihtişamlarına yeniden kavuşturulduğunu belirtmekte fayda var.[43]

1. MODERN ÇAĞDA ÇEŞME FENOMENİ

Vakıflar Genel Müdürlüğünün kültür envanteri kataloguna göre Türkiye genelinde 6373 tarihi çeşme bulunmaktadır.[44] Yine aynı katalog Kayseri İli genelindeki tarihi çeşme sayısının 194 adet olduğunu bildirmektedir.[45] Modern dönemdeki çeşme yapımları henüz yeni bir olgu olduğu için bu konuyla ilgili istatistikî bilgi bulunmamaktadır. Bu dönemde yapılan çeşmeler şehrin su şebekesine bağlı sayaçlı birer su abonesi olarak görüldüğü için bunların envanteri yapılmamıştır.

1.1. Kayseri Merkezdeki Yeni Çeşmelerin Betimsel Analizi

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından adrese dayalı nüfus kayıt sistemi (ADKNS) verilerine dayanılarak belirlenen istatistiğe göre Kayseri Büyük Şehir Belediyesi'nin 2010 yılına ait ayrıntılı nüfus dağılımı şu şekildedir:[46]

Tablo – Kayseri Büyükşehir Belediyesi Nüfusu

Belediye	Nüfus Sayısı

[42] Mustafa Denktaş, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)*, Kayseri 2000, s. 3. Denktaş aynı tespiti Karaman çeşmeleri için de yapmaktadır (bkz. Mustafa Denktaş, *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri 2000, s. 6).

[43] Tarihi eserlerin restore edilerek tarihi mirasımız yeniden canlandırılması projesi sadece birkaç şehirdeki tarihi eserlerle sınırlı olmayıp ülke çapında ve hatta uluslararası düzeyde gerçekleşmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 26 Şubat 2008'de onaylanan Vakıflar Kanunu'nda yer alan 'Yurtiçi ve yurtdışındaki eski vakıf eserlerini muhafaza ve ihya etme' maddesine dayanarak Osmanlı coğrafyasındaki tarihî yapıları restore etmeyi planlamıştır. Dış İlişkiler Daire Başkanlığı'nı kuran Vakıflar Genel Müdürlüğü, 'Osmanlı Coğrafyasındaki Her Şehirde Bir Eser' projesi ile Balkanlar'dan Ortadoğu'ya, Kırım'dan Afrika'ya Osmanlı'nın hüküm sürdüğü 28 ülkede her şehirden bir simge eseri restore edeceklerini bildirmiştir. Bu proje kapsamında birçok eser yanında Beyrut Baabda Çeşmesi, Beyrut Sultan Abdülhamid Çeşmesi'nin de proje kapsamına almıştır ("Vakıflar, 28 ülkedeki Osmanlı eserlerini restore edecek", *Zaman Gazetesi*, 13.07.2008, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=713345&keyfield=56616BC4B1666C61722C20323820C3BC6C6B6564656B69204F736D616E6CC4B120657365726C6572696E6920726573746F72652065646563656B, 24.12.2010).

[44] http://www.kulturvarliklari.org/kve/index.php?cwid=3&flag=&vtadi=VGM&keyword=%C7E%DEME&s_f=4, 27.12.2011.

[45] http://www.kulturvarliklari.org/kve/index.php, 27.12.2011.

[46] TÜİK, "Büyükşehir Belediyeleri ve Bağlı Belediyelerin Nüfusları - 2010", http://report.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2=&ENVID=adnksdb2Env&report=buyukbelediye.RDF&p_il1=38&p_kod=2&p_yil=2010&p_dil=1&desformat=pdf, 29.01.2011.

Kocasinan	353.353
Melikgazi	473.170
Hacılar	11.607
İncesu	18.118
Talas	93.769
Büyükşehir Belediyesi Toplam Nüfusu	**950.017**

Çeşme yapımlarının nüfus artışıyla ilintili olup olmadığını test etmek açısından öncelikle Kayseri nüfusunun artış hızını tespit etmek gerekmektedir. Aşağıdaki tabloda Kayseri şehrinin son elli yıllık nüfus sayısı görülmektedir.[47]

Tablo –1960–2010 Yılları Arasında Kayseri Şehrindeki Nüfus Sayısı

Yıl	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997	2000	2007	2008	2009	2010
Nüfus	102.596	126.653	160.958	207.037	281.320	380.838	425.776	491.000	536.392	696.833	884.663	911.984	950.017

Bu geçen elli yıllık süre zarfında nüfus artışını gösteren bu tablodaki verilerin daha iyi görülebilmesi için bunlar sütunlu grafiğe dönüştürüldüğünde aşağıdaki grafik ortaya çıkmaktadır.

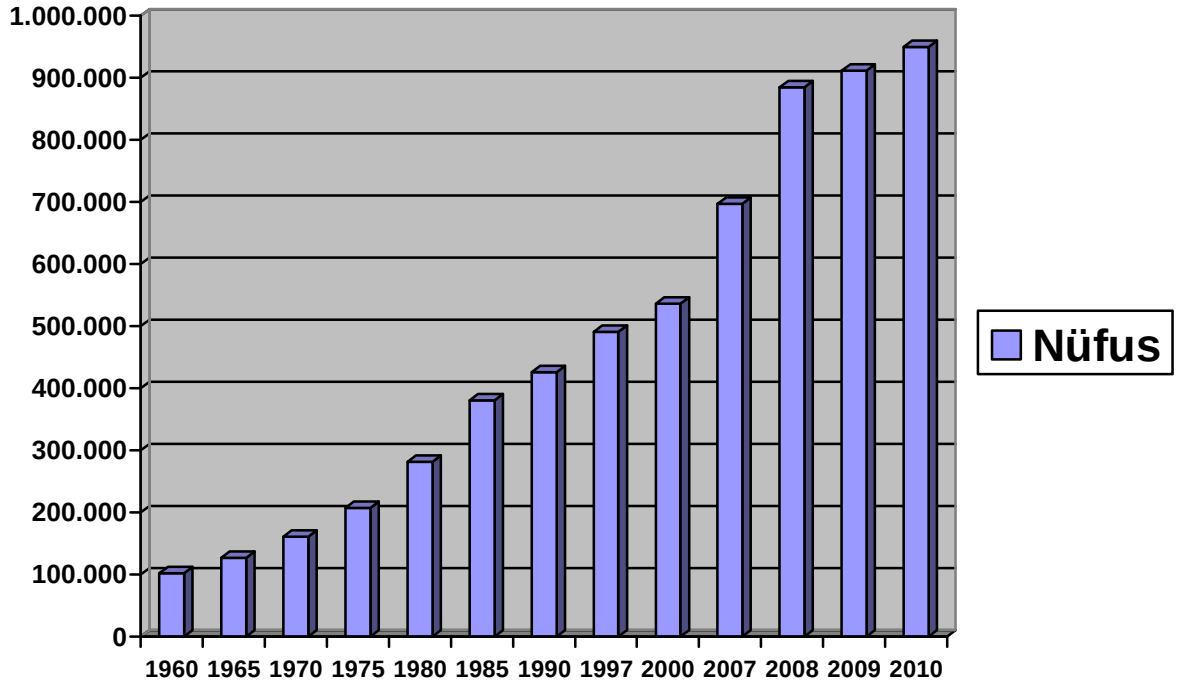

[47] http://tr.wikipedia.org/wiki/Kayseri_%28merkez%29, 07.01.2011.

Şekil - 1960–2010 Yılları Arasında Kayseri Şehrindeki Nüfus Artış Grafiği

Konumuzun sınırlarını aşmamak için fazla teknik ayrıntıya girmeden ve yukarıdaki grafikte açıkça görüldüğü üzere Kayseri nüfusu sürekli bir artış gösterdiğine işaret etmekle yetinelim. Nüfus artışıyla yeni çeşme yapımları arasında bir korelasyonun olup olmadığının tespiti yukarıdaki grafikle biraz sonra verilecek olan çeşmelerin zamansal dağılım grafiği arasındaki kıyaslama sonucunda mümkün olacaktır.

1.1.1. Mekânsal Boyut

Örneklemde yer alan 398 çeşmenin mekânsal dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo – Kayseri'deki Çeşmelerin Mekânsal Dağılımı

Çeşmenin Bulunduğu Mahal	**Adet**	**Yüzdesi**
Anafen Dershanesi	1	0,25
Apartman girişi	1	0,25
Defterdarlık	1	0,25
İstanbul Cam önü	1	0,25
Kayseri tren istasyonu	1	0,25
Öğretmenevi	1	0,25
Sahabiye Medresesi	1	0,25
Sarraflar çarşısı	1	0,25
Argıncık toptancılar sitesi	1	0,25
Eski sanayi dükkân önü	1	0,25
Eski sanayi kebapçı	1	0,25
Yetimhane	2	0,50
Benzin istasyonu	3	0,75
Yurt	3	0,75
Erciyes Dağı	4	1,00
Taksi durağı	5	1,26
Hastane	7	1,76
Organize sanayi	8	2,01
Yol üstü	12	3,01
Meydan	13	3,27
Mezarlık	15	3,77
İhata duvarı	19	4,77
Kaldırım	50	12,56
Camii avlusu	73	18,34
Park	74	18,60
Okul	99	24,87
TOPLAM	**398**	**100**

Tabloda görüldüğü üzere çeşmelerin en çok yapıldığı mekânların başında okullar gelmektedir. Örneklemde yer alan çeşmelerin 1/4'ü okul avlularında inşa edilmiştir. Bütün okulların içerisinde lavabolar ve dolayısıyla öğrencilerin su ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir imkânın bulunmasına rağmen avlusunda hayrat çeşmesi bulunmayan okul sayısı yok denecek kadar azdır. Hatta birçok okulda birden fazla hayrat çeşmesi yaptırılmıştır. Örneğin Kayseri Lisesinin giriş kapısının hemen sağ tarafında bir çeşme varken (resim 001) okulun arka kısmında dört adet çeşme daha bulunmaktadır (resim 002). Belsin Çok Programlı Lisesi, H.Osman Güldüoğlu İlköğretim Okulu, Kayseri Melikgazi İstikbal Lisesi gibi okulların avlularında üç tane çeşme bulunurken, Talas'taki Fatma Zehra Dülgeroğlu İlköğretim Okulunun avlusunda tam beş adet çeşme bulunmaktadır (resim 003, 004). Okullarda yer alan bu çeşmelerin bir kısmı, okulu yaptıran hayırseverler veya yakınları tarafından yaptırılmış ve bunların adını taşımaktadır. Örneğin Hasan ve Hadiye Hakkomaz Kuran Kursu, Özel Yılmaz Akansu İlköğretim Okulu ve Besime Özderici İlköğretim Okulu avlusunda okulu yaptırılmasına katkıda bulunan yardımseverin adını taşıyan birer çeşmeye sahiptir. Sayısal bakımdan ikinci sırada parklar ve camii avluları yer almaktadır. Tıpkı okullarda olduğu gibi her camide birer lavabo bulunmakta, insanların abdest alabilmeleri için abdesthane veya şadırvanlar yer almaktadır. Bunların dışında cami avlularında çoğunlukla bir hayrat çeşmesi görmek mümkündür. Çoluk çocuklarıyla birlikte ailelerin gelip dinlenmeleri ve hoş vakit geçirmeleri amacıyla oluşturulan parklarda çeşmelerin bulunması doğaldır. Öncelikle parkı yapan kurumun yani belediyelerin bu parka çeşme yaptırması beklenir. Fakat Kayseri'deki parkların çoğundaki çeşmelerin belediyeler tarafından yaptırılan alelade çeşmelerden ziyade vatandaşlar tarafından yaptırılan hayrat çeşmeleri olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin Talas'ta yer alan parkların tamamındaki çeşmeler (Şehit Er Hakan Türk Parkı, Şehit Er Mehmet Hakan Salma Parkı, Şehit Er Mustafa Cesur Parkı, Şehit Er Şahin Selvi Parkı, Şehit J. Emin Ateş Parkı, Şehit J. Er Oktay Genel Parkı, Şehit Komd. Er Veysel Eşgi Parkı, Şehit Komd. P.Er Faik Doğan Parkı, Şehit Öz.Hrk. Polis Hayrullah Polat Parkı, Şehit P. Er Hatem Uzunoğlu Parkı, Şehit P.Astsb.Kd.Çvş. Osman Yılmaz Parkı, Yunus Emre Parkı, Dedeoğlu Parkı, 75. Yıl Cumhuriyet Parkı, Alpaslan Türkeş Parkı, Cemil Baba Parkı, Cengiz Aytmatov Parkı, H. Bekir Aksoy Parkı, Belediye önündeki park) birer hayır çeşmesidir (resim 005, 006, 007, 008, 009, 010, 011, 012, 013, 014, 015, 016, 017, 018, 019, 020, 021, 022, 023). Üçüncü sırada ise kaldırım üzerine yapılan çeşmeler gelmektedir. Kaldırım, meskenlerin ihata duvarları ve yol üstü şeklinde bir ayrım gözetilmesi, bu üç kategori arasındaki nüanstan kaynaklanmaktadır. Her üç mekân türünü de yol kenarı kategori içerisinde değerlendirmek mümkün olabilirdi. Fakat bu durumda bunlar arasındaki

nüans gözden kaçmış olacaktı. Zira kaldırım üzerinde inşa edilen çeşmelerin suyu belediye su şebekesinden alındığı halde yol kenarlarındaki çeşmeler belirli kaynaklardan getirilen sularla beslenmektedir. Meskenlerin ihata duvarlarına çeşmeler ise yaptıran şahısların hem kendi arazileri hem de kendi su şebekelerinden beslenmektedir. Çeşmelerin yer aldıkları diğer mekânlar ise işyerlerin önüdür. Örneğin, organize sanayi bölgesinde fabrikaların önlerine yaptırılan sekiz adet çeşme tespit ettik. Çeşmelerin yapıldıkları diğer işyerleri arasında taksi durakları (5 çeşme), benzin istasyonları (3 adet), eski sanayide bir kebapçı dükkânının önü, yine eski sanayide oto yedek parçası satan bir dükkânın önü, Argıncık'taki toptancılar sitesi, sarraflar çarşısı, kitapçı dükkânlarının yer aldığı Sahabiye Medresesi avlusu, İstanbul Cam fabrikası önü sayılabilir. Okul, park, camii gibi toplumsal mekânların dışında hayır çeşmesi tespit ettiğimiz diğer yerler şunlardır: Defterdarlık önü, Kayseri tren istasyonu, Öğretmenevi, Hastane. İster devlet sektörüne, ister özel sektöre ait olsun hastaneler ve tedavi merkezleri de (Kayseri Devlet Hastanesi, Özel Melikgazi Hastanesi, Ruh Sağlığı Merkezi, Özel Sevgi Hastanesi) çeşmelerin yer aldığı toplumsal alanlar arısındadır. Söz konusu edilen mekânların dışında hayrat çeşmesine rastlanılan yerler şunlardır: Öğrenci yurtları, yetimhaneler ve bir dershane önü. Bütün bunların dışında Argıncık'ta çok katlı bir apartmanın hemen girişinde yer alan çeşme, örneğine tek rastladığımız türlerden biridir.

1.1.2. Zamansal Boyut

Örneklemde yer alan çeşmelerin inşaat tarihlerini kitabeler üzerindeki kitabeler belirtmektedir. Ancak bu çeşmelerden 192 tanesinin tarihi belirtilmemiştir. Yaptığımız görüşmelerde Kayseri Belediyesi'nin ve KASKİ'nin (Kayseri Su Kanalizasyon İşleri) çeşmelerle ilgili kimler tarafından ve ne zaman inşa edildiklerine dair kayıt tutulmadığı için çeşmelerin neredeyse 2/3'sine yakınının yapım tarihini tespit etmek mümkün olmamıştır. Tarihleri üzerlerinde yazılı olan çeşmelerin dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo - Kayseri Merkez ve Merkez İlçelerdeki Çeşmelerin Zamansal Dağılımı

Yıl	Toplam	Merkez	Merkez İlçeler
1940	1	1	
1957	1	1	
1958	1	1	
1964	1	1	
1966	1	1	
1974	1	1	
1976	1		1

1979	1	1	
1981	1	1	
1982	1	1	
1984	3	2	1
1986	1	1	
1987	1	1	
1988	2	2	
1990	2		2
1991	7	6	1
1992	3	2	1
1993	3	3	
1994	13	13	
1995	6	6	
1996	12	12	
1997	12	10	2
1998	15	14	1
1999	19	17	2
2000	13	10	3
2001	18	17	1
2002	8	8	
2003	16	16	
2004	14	10	4
2005	7	6	1
2006	5	4	1
2007	6	5	1
2008	3	2	1
2009	3	3	
2010	2	2	
TOPLAM	204	180	22

Bu tablodaki verilerin daha net görülebilmesi ve analiz edilebilmesi için bunlar grafik şekline dönüştürüldüğünde aşağıdaki şekil oluşmaktadır.

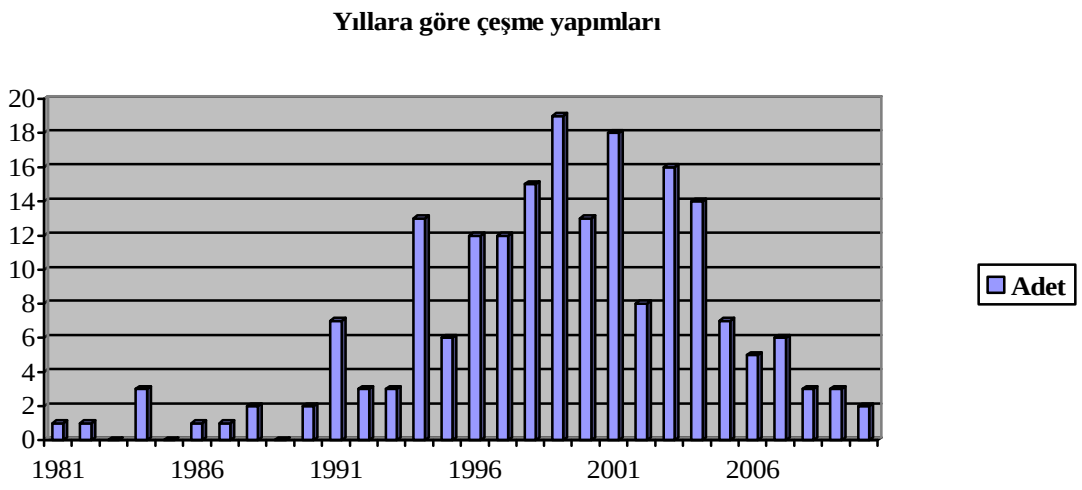

Şekil - Kayseri Merkez ve Merkez İlçelerdeki Çeşmelerin Zamansal Dağılım Grafiği

Yukarıda ifade edildiği üzere örneklemde yer alan çeşmelerin birçoğunun yapım tarihi bilinmediği için çeşmelerin tamamını kapsayan zamansal bir analiz yapmak mümkün değildir. Ancak yapım tarihi belirtilmiş olan 206 adet çeşmeden elde edilen veriler sonucunda şekillenen zaman grafiğinde genel temayül kendini belli etmektedir.

Yukarıdaki grafikten açıkça görüldüğü üzere çeşme yapımları, 1990'ların başından itibaren hızlı bir artışa geçmiş ve 2000'li yılların başlarında zirveye ulaşmıştır. Şehirdeki toplumsal alanlara çeşmeler yapıldıkça yeni çeşme yaptırmak isteyenlerin müsait yer bulamadıkları anlaşılmaktadır. Bu duruma bir çare olarak çeşme yapılan bir mekânda yer alan eski çeşmenin yanına bir ve bazen birkaç çeşme eklenmiştir. Örneğin Esenyurt mahallesindeki Âmine Hatun Camii'de 1997 yılında yaptırılan çeşmenin yanına 2007 yılında bir çeşme daha yaptırılmıştır. Gazi Osman Paşa İlköğretim okulunun avlusuna 1998 yılında inşa edilen çeşmenin yanına 1999 yılında bir çeşme ilave edilmiştir. Bu tür bir uygulamaya özellikle parklar ve camii avluları uygun görülmektedir. Bundan dolayı bu tür mekânlarda değişik zamanlarda ve farklı şahıslar tarafından yapılmış çeşmelere rastlanılmaktadır.

Çeşme fenomeninin canlılığını koruduğu yani insanların çeşme yapma isteklerinin devam ettiği gözlenmektedir. Yeni bir okul, yeni bir camii, yeni bir park veya mekânsal dağılım tablosunda yer alan mekân türlerinden herhangi bir yenisi ortaya çıktığında yeni bir çeşmenin de ortaya çıkma ihtimali oldukça yüksektir. Örneğin Talas Yenidoğan mahallesinde 2010 yılında inşa

edilen H. Sait Yurttaş Camii'nin yanına bir çeşme yapılmıştır. Yine 2010 yılında Talas Belediyesi önünde düzenlenen parka çeşmeyi yaptıran bir hayır sahibi olmuştur.

Çeşmelerin zamansal ve mekânsal analizinden sonra bizzat kendilerinin betimsel analizine geçebiliriz. Çeşmelerin biçimleri ve ebatları, kullanılan malzeme, işlemeler, yazılar, bütün bu unsunlar bu eserleri meydana getiren insanların çeşmelere atfettikleri değeri yansıttığı gibi bunların ekonomik gücünü, estetik anlayışını ve en önemlisi de dini telakkilerini ortaya koymaktadır. Öncelikle dikkat çeken husus, estetik değere sahip olan yani bir sanat eseri değeri niteliğini hak edecek çeşme sayısının oldukça az olmasıdır. Örneğin Kayseri örnekleminde bu nitelikte değerlendirilebilecek sadece on altı çeşme tespit edilebilmiştir (resim 024, 025, 026, 027, 028, 029, 030, 031, 032, 033, 034, 035, 036, 037, 038, 039). Orantısal olarak yeni yapılan çeşmelerin % 95,72'inin estetik değerden yoksun olduğu görülmektedir. Çeşmelerin çoğunluğu birkaç modelde taş ustaları tarafından satılan kalıp çeşmelerden oluşmaktadır. Bu çeşmelerin üzerinde çeşitli motiflere yer verilmiştir. Örneklemdeki çeşmelerden otuz dokuzunun sol üst köşesinde "Muhammed", sağ üst köşesinde ise Arap harfleriyle "Allah" yazısı yer almaktadır (örneğin resim 040). Buna ilaveten bir çeşmede iki adet lale resmine yer verilmiş (resim 041) bir diğerinde ise yine Arapça harflerle yazılmış besmele ilave edilmiştir (resim 042). Sekiz çeşmede besmele, Latin karakterleriyle yazılmıştır (örneğin resim 043). Altı çeşmede yalnızca iki adet lale motifine yer verilmiştir (örneğin resim 044). On sekiz çeşmede yalnızca Arapça karakterlerle yazılmış besmele görülürken (örneğin resim 045) bir çeşmede besmeleye ilaveten Kuran'ın iki yerinde geçen (İnsan 6 ve İnsan 21) "Ve sekahüm rabbuhum şeraben tahura" görülmektedir (resim 046). Bir çeşmede zikredilen ayet yalnız başına bulunmaktadır (resim 047). Çeşmeler üzerinde yer alan diğer motifleri şu şekilde sıralayabiliriz: ay yıldız (6 çeşme), ay yıldız + lale (3 çeşme), Türk bayrağı (2 çeşme). Birer örnekle de şu motiflerle karşımıza çıkmaktadır: *Allah* (Arapça), *Allah Rasulü Muhammed* (Arapça), Besmele (Arapça) + ay yıldız, Besmele (Tuğra), çini üzerinde iki çapraz anahtar şekli, Gül resmi (2 adet), *Lailaheillallah Muhammedurrasulullah* (Arapça). Çeşmelerdeki bu motifler dışında bunların kimliğini ortaya koyan en önemli unsur, kitabelerdir. Kitabeler, çeşmelerin kimler tarafından ya da kimler adına yaptırıldığı, yaptıranların hangi meslek gruplarına ait olduğu ve her şeyden önce de bu insanların suya ilişkin tasavvurlarını ifşa etmektedir. Çeşmelerin etiyolojisini belirlemek açısından, yani çeşmelerin niçin yapıldığını, bunların varoluş sebeplerini anlayabilmek açısından kitabeler oldukça önemli bilgiler ihtiva eden belgeler niteliğindedir.

1.1.3. Kitabeler

Bir kapının üzerine, mezar taşlarına vb. birtakım yerlere kazılan yazıları ifade eden kitabelerin Türklerde görülen ilk örneklerini 8. yüzyılın başlarında yazılan Orhun kitabeleri temsil etmektedir. Kitabelerde nesir veya nazım seklinde eserin sahibi, mimari, hangi maksatla yapıldığı, inşa tarihi ve vs. bilgiler verilmektedir. Dolayısıyla kitabeler kendilerini taşıyan eserlerin bir bakıma kimlik belgesi hükmündedir. Fakat daha önemlisi kitabeler sadece eserlerin kendileri hakkında değil, bu eserleri meydana getirenler hakkında da bilgiler sunmaktadır. Bu bakımdan kitabe hem objektif, yani nesneye yönelik bir açı sunmakta hem de sübjektif yani bu nesneyi ortaya koyan özneye yönelik bir perspektif sunmaktadır. Kitaye yazıları insanların çeşmeye ve suya ilişkin hissiyatını dile getirmekte bunların duymasını bilenlerin kulaklarına fısıldadıkları sesleri, görmesini bilinlere gösterdikleri manzaraları dile getirmektedir. Tıpkı Nafiz Çamlıbel'in "Çoban Çeşmesi" adlı şiirinde çeşmeyi konuşturduğu gibi kitabeler de aynı şekilde kendilerini taşıyan çeşmelerin adeta birir dili haline getirilmektedir. Manisa'da H. 1090 / M. 1679–160 yılında Ali Efendizade Müderris el-Hacc Ahmet Efedin tarafından yaptırılan Üç Oluk Çeşmesi kitabesindeki "Lisan-ı hâl ile der kim gel iç suyumdan ey teşne / Tebessüm eyleyüb lüle lehinden kand ü bâl akdı…"[48] beytinde çeşme konuşturulmaktadır. Aslında burada çeşmenin dilinden onun lisanı halinden anlayının işittikleri, hissettikleri ve algıladıkları dile getirilmektedir. İleride ayrıntılarıyla görüleceği üzere eski çeşme kitabelerine nazaran bugünkü çeşmelerin kitabeleri oldukça sadedir. Eski kitabelerin içerdikleri açık ve zengin mesajlar yeni çeşme kitabelerinde barizliklerini kaybetmiş ve silik hale gelmiştir. Dolayısıyla yeni çeşme fenomenini içerdiği mesajları deşifre etmek daha titiz ve derin bir hermenötik çabayı gerektirecektir.

1.1.3.1. Kitabe Bilgileri

Her ne kadar basit olsalar da yeni yapılan çeşme kitabeleri yine de oldukça önemli bilgiler sunmaktadırlar. Bu bilgiler arasında, çeşmenin kim tarafından ya da kimin adına yaptırıldığı, bunların nereli olduğu, hangi meslek grubuna mensup olduğu, çeşmeyi yaptırmadaki amacının ve beklentisinin ne olduğu hususları yer almaktadır.

1.1.3.1.1. Çeşmelerin Özneleri

[48] Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 593.

Örneklemde yer alan çeşmelerin bir kısmında hiç isim belirtilmemişken birkaç örnekte çeşmeyi yaptıran/lar kitabeye yalnızca "sahibül hayrat" (resim 048, 049, 050, 051, 052) ya da "Abuhayat içenlere şifa" (resim 053), "Afiyet olsun, suyundan kana kana için" (resim 054), "Bismillah" (resim 055), "Bismillahirrahmanirrahim" (resim 056, 057, 058, 059 (Arapça)), "Bismillahirrahmanirrahim. Sahibül hayrat" (resim 057), "Bismillahirrahmanirrahim. Bir Fatiha oku ruhum şad olsun. Abdest alın günahlarım dökülsün. Suyundan için susuzluğum kansın" (resim 060), "Geçmişlerimizin hayrına" (resim 061), "İçene afiyet olsun dualar kabul olsun" (resim 062), "İçenlere afiyet ölenlere rahmet olsun" (resim 063), "İlahi âlemin yoktur vefası. Keyfinden bin fazla bana cefası. Yaptığım çeşmenin gelsin sefası. Şefaat eylesin dostu Mustafası" (resim 064), "Su gibi aziz olsun bu çeşmeden içenler. Hep rahmetle anılsın göçenler" (resim 065), "Ya Allah ya Muhammed bu çeşme sana emanet" (resim 066), "Yaptırandan Allah razı olsun" (resim 067), "Yaptıranın ve geçmişlerinin ruhuna Fatiha" (resim 068), "Yaptıranların hayırını Allah kabul etsin" (resim 069), ibarelerini yazdırarak anonim kalmayı tercih etmişlerdir. Anonim kalma tercihin dini bir zemine dayandığı ve tarihi çeşmelerde de ortaya çıkan çok eski bir motif olduğu görülmektedir. Yeni çeşmen kitabelerinin ifade yönünden zayıf kalmasına karşın ileride ayrıntılarıyla görüleceği üzere tarihi çeşme kitabeleri oldukça kapsamlı ifadele yer vermekte ve bu bağlamda çeşmeye yaptıranın adının yazılmayarak neden anonim kalmak istediği de açıkça belirtilmektedir. Örneğin Manisa'daki H. 1214 / M. 1799-1800 tarihli Taşçılar (Boğmaklısaze) Mesciti Cesmesi kitabesinde hayır sahibinin adının gizli tutulmasının kasıtlı bir davranış olduğu şu şekilde ifade edilmiştir: "Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât ismi ifşâ / Olmasun Allah rahmet eyleye…"[49]

Kayseri merkez bölgesinde inşa edilen yeni çeşme kitabelerinde gözlemlenen diğer bir husus ise bunların sadece şahıslar adına değil, aile adına (resim 070, 071, 072, 073, 074) veya bir kurum (resim 075, 076, 077, 078) ya da bir işletme (resim 079, 080, 081, 082, 083) adına yaptırılmış olmasıdır.

Kitabelerde yer alan isimlerin başına "H." harfi konularak bu şahısların hacı oldukları ifade edilmek istenmiştir. Örneklemimizde yer alan 44 adet çeşme kitabesi üzerinde şahısların bu dini niteliklerinin belirtilmiş olduğu gözlemlenmiştir.

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü tarafından düzenlenen istatistikî verilere göre Türkiye'de en çok kullanılan erkek isimleri sırasıyla şunlardır: Mehmet, Mustafa, Ahmet, Ali,

[49] Acun, s. 613.

Hüseyin. En çok kullanılan kadın isimleri ise şunlardır: Fatma, Ayşe, Emine, Hatice, Zeynep.[50] Kitabelerde yer alan isimlerle ilgili istatistikî bir analiz yapıldığında en çok karşılaşılan erkek isimleri sırasıyla şunlardır: Mustafa, Mehmet, Ahmet, Hasan, Osman, Ali. En çok görülen kadın isimleri ise şunlardır: Fatma, Hatice, Ayşe, Şerife, Havva. Tespit ettiğimiz 353 şahıs isminden 78'i (%22,4'ü) kadınlara aittir. Bu verilerden görüldüğü üzere çeşme kitabeleri üzerinde yer alan şahıs isimlerinin sıklığı ülkemiz genelinde kullanılan özel isim sıklığı ile paralellik arz etmektedir.

Kitabelerden anlaşıldığına göre insanlar çeşmeleri kendileri hayattayken yaptırdıkları gibi kendileri vefat ettikten sonra yakınları tarafından (eş, çocuk, baba, kardeş vb.) kendi adlarına yaptırılmaktadır. Bundan dolayı çeşmelerin üzerindeki isim, bazen çeşmeyi yaptıran kişiye tekabül ettiği gibi çoğu zaman da bu isim çeşmeyi yaptıranların yakınları ve özellikle de anne babaları, eşleri ya da çocuklarına aittir. Çeşme kitabelerinde çoğu zaman tek bir kişinin adı-soyadı yer alırken, bazen karı-koca, anne-oğul, baba-kız ya da iki kardeşin adları, bazen bir şahsın adı-soyadı ve ailesi bazen de sadece aile adı yer almaktadır (resim 084 (erkek), 085 (kadın), 086, 087, 088, 089, 090, 091 (koca-karı), 092, 093, 094 (oğul-anne), 095 (kardeşler), 096, 097 (şahıs ve ailesi), 098, 099, 100, 101 (aile)).

Kitabe üzerinde yazılı olan şahıs adlarının ölen kişilere ait olduğunu gösteren işaretlerin başında bu isimlerden önce "merhum" sıfatının kullanılmasıdır. Daha açık bir örnek ise şehitler adına yaptırılan çeşmelerdir. Örneklemde yer alan çeşmeler arasında yedi tanesi bir şehit adına yaptırılmıştır (resim 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108). Bu şahıslar, 1987–1995 yılları arasında askerlik görevi esnasında şehit edilmişlerdir.[51]

Çeşme kitabelerinin bazen mezar taşlarına benzediği görülmektedir. Bazı çeşme kitabelerinde tıpkı mezar taşında olduğu gibi sadece şahsın adı, soyadı, doğum ve ölüm tarihleri yer

---

[50] http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/encokkullanilanilk5erkekvekad%C4%B1nadi.pdf, 14.01.2011.

[51] Şehitlerin biyografisi hakkında bkz. T.C. Kayseri Valiliği, "Şehitlerimiz", http://www.kayseri.gov.tr/icerix.asp?catxid=58&ekrantip=true&ayrica=listegetir&menu=etc&fx=icerik&dbx=icerik&tx=posix&asx=T.C.%20Kayseri%20Valili%F0i%20&basx=%DEehitlerimiz, 14.01.2011. Çeşmeler dışında şehit adı verilen mekânların başında parklar ve okullar gelmektedir. Özellikle Talas'taki parkların birçoğunun şehit adı taşıdığı görülmektedir: Şehit J. Er Oktay Genel Parkı, Şehit Er Mehmet Hakan Salma Parkı, Şehit J. Emin Ateş Parkı, Şehit P.Astsb.Kd.Çvş. Osman Yılmaz Parkı, Şehit Öz.Hrk. Polis Hayrullah Polat Parkı, Şehit Er Şahin Selvi Parkı, Şehit Er Hakan Türk Parkı, Şehit Komd. P.Er Fakit Doğan Parkı, Şehit Komd. Er Veysel Eşgi Parkı, Şehit Er Mustafa Cesur Parkı, Şehit P. Er Hatem Uzunoğlu Parkı. Sadece parklara değil, örneğin birçok okula şehit adları konmuştur. Sadece Talas'taki örnekleri şunlardır: Şehit Binbaşı Mahmut Şahin İÖO., Şehit Nuri Aydın Sağır Anadolu Lisesi, Şehit Cengiz Timurcuoğlu İÖO., Toki Şehit Osman Kirik Anaokulu, Toki Şehit Levent Çetinkaya İÖO.

almaktadır. Kitabe üzerindeki süslemeler de mezar taşı üzerindeki süslemenin aynısı olabilmektedir. Çeşmelerle mezar taşlarını süsleyen ortak motif lale resmidir (örneğin resim 109).

Çeşme kitabeleri, sosyolojik verileri de ihtiva etmektedir. Örneği bu veriler arasında çeşme yaptıranların ya da adlarına çeşme yaptırılanların hangi meslek gruplarına ait oldukları (anahtarcı: resim 110, polis: resim 111, eczacı: resim 101, zabıta baş komiser: resim 112, öğretmen: resim 113), bilgileri yanında nereli (Boğazlıyan: resim 114, Büyükkışla: resim 115, 116, Çalış Kasabası, resim 117, Silahtar Köyü: resim 118, Emmiler Köyü: resim 090, Erkilet Nahiyesi Hırka Köyü: resim 119, Kaş Köyü: resim 120, Kemer Köyü: resim 121) olduklarına ilişkin bilgiler de yer almaktadır. Çeşmeler toplumun birer ürünü oldukları için çeşme kitabelerinin de toplumsal yapıyı yansıtması doğaldır. Fakat bu çalışmanın önsözünde belirtildiği gibi meselenin bu boyutu üzerinde durulmayacaktır. Çeşmelerin hem köy ve kasabalardan hem de civar illerden şehir merkezlerine doğru göç olgusunu yansıttığı gibi ülkemizin diğer bir sosyolojik ve tarihsel gerçekliği olan terör ve bu terör sonucunda parçalanan ailelerin dramatik öykülerinin izlerini de taşımaktadır.

Bu çalışma açısından önemli olan husus kitabelerin, üzerlerinde bulundukları çeşmelerin birçoğunun taşradan gelen insanlar tarafından yapıldığını açık biçimde gösteriyor olmasıdır. Taşradan şehre gelip yerleşen insanlar kendileriyle beraber kültürlerini ve bu kültürün önemli bir parçası olan inançlarını, kozmogonik ve eskatolojik tasavvurlarını ve bunlara dayanan pratiklerini de taşımışlardır. Geleneksel hayat tarzı üzerine kurulu olan köy hayatı ile modern paradigmaya dayanan şehir hayatı arasındaki farklılıklar bireylerin kozmogonik tasavvurlarında ve kutsalla olan ilişkileri noktasında da kendi göstermektedir. Doğayla iç içe olan, ürünlerini topraktan elde eden, mahsulünün verimli olabilmesi için yağmura ve uygun hava şartlarına ihtiyaç duyan, suyunu kaynaklardan temin eden, zamanı ve takvimi ay ve güneşe, tabiattaki değişmelere göre tespit eden, kısaca hayatını doğa ve doğanın ritimleriyle ahenkli biçimde düzenleyen köy insanı ile şehrin lambalarından dolayı yıldızları göremez hale gelen, su şebekelerinin klorlu suyunu içen, asfaltın zemini kapatarak toprakla irtibatı kesilen, gökdelenler arasında bir apartman dairesinin dört duvarı arasında sıkışıp kalan ve böylece doğadan ve doğanın ritimlerinden, yani kozmik düzenden uzaklaşmış olan şehir insanı arasındaki bu temel farklılık kaçınılmazdı.

Çalışmanın giriş bölümünde inceleme konusu edilen çeşmelerin birer dini fenomen

oluşturduğunun en bariz göstergelerinden birinin bu çeşmeler üzerinde Allah, Muhammed, besmele gibi dini terimler olduğunu ifade etmiştik. Diğer önemli göstergenin ise bu çeşmelerin birer hayır eseri olduğu yani bunların birer hayrat olduğunun açıkça ifade edilmiş olduğuna da işaret etmiştik. Gerçekten de örnekleme bakıldığında inceleme konusu edilen ve üzerinde kitabe bulunan 341 çeşmeden 286'sında, yani %85'ine yakınında "hayrat" terimi yer almaktadır. Bir çeşme kitabesinde ise yalnızca "sebil" ifadesine yer verilmiştir. Açıkça görüldüğü üzere hayır amaçlı yapılan bu çeşmeler yanında az da olsa farklı bir motif dikkat çekmektedir. Bu tür çeşmeleri "hatıra çeşmeleri" diye nitelendirmek mümkündür. Bu kitabelerde şöyle bir ifade kullanılmaktadır "Ad Soyad anısına" (resim 122, 123). Bir örnekte aynı kişi adına yaptırılan iki çeşmeden birinde "Filan anısına" (resim 124) ifadesi kullanılırken diğerinde "Filan hayratı" ifadesine yer verilmiştir (resim 125). Bir örnekte ise "hayrat" anlayışı ile "hatıra" düşüncesi birleştirilerek şöyle bir ifade ortaya konulmuştur: "Su gibi aziz olsun bu çeşmeden içenler. Hep rahmetle anılsın göçenler" (resim 065).

Çeşmelerin varoluş nedenlerini ortaya koymak açısından belirlediğimiz "hayrat çeşmesi" ile "hatıra çeşmesi" kategorileri altında yer alan çeşmelerin etiyolojisini ayrıntılı biçimde ele alabiliriz. Hemen şunu da hatırlatalım ki bu iki genel kategori analiz amacıyla oluşturulan bir kavramsallaştırmadır ve dolayısıyla da bunlar birbirinden tamamen bağımsız değildir. Diğer taraftan bu iki kategori dışında yer alabilecek örneklere az da olsa rastlamak mümkündür. Bu aşamada hem bu çeşme kategorilerini hem de bunların arasındaki ilişkileri tartışmak uygun olacaktır.

1.1.3.1.2. Çeşmelerin Etiyolojisi

İnsanlar niçin çeşme yaparlar, ya da diğer bir deyişle çeşmelerin yapılış ya da daha genel bir anlamda varlık sebebi nedir? Bu çalışmanın varsayımlarından biri olan çeşme fenomeninin özündeki motif, maddi olmaktan ziyade manevi oluşu, yani çeşme yapımlarındaki öncelikli amaç dini nitelikte olduğu yönündeki ifadenin doğruluğu çeşmelerin mekânsal analizi yapılırken belli olmaya başlamıştı. Konuyla ilgili en çarpıcı örnek Kayseri merkeze bağlı ilçelerden biri olan Talas'ta görülmektedir. Talas'ı Kayseri'ye bağlayan Atatürk Caddesi üzerinde yer alan çeşmelerin dağılımı oldukça dikkat çekicidir. Talas'ın girişinden Tut Kavşağı mevkiine varana kadar yaklaşık 3,5 km'lik bir mesafede 22 adet çeşmeye rastlanılmaktadır. Bu örnek, açıkça çeşme yapımlarının temel amacının bir ihtiyaçtan kaynaklanmadığını yani bunların insanların fiziki bir ihtiyacı olan su temin etmek için yapılmadıklarını göstermektedir. Elbette çeşmenin

özelliği suyu temin etmektedir. Zaten çeşmenin varlık sebebi da suya dayanmıyor mu? Su olmadan çeşme olabilir mi? Çeşme kitabelerindeki ifadeler suyun bu yönüne "Afiyet olsun. Suyundan kana kana için", "İçen(ler)e afiyet olsun" şeklindeki ibarelerle işaret etmektedir (resim 054, 062). Fakat istatistikî olarak bu ifadelerin oldukça az sayıda olması bile işin bu boyutunun önemi hakkında bir ipucu vermektedir. Örneklemde yer alan çeşmelerden yalnızca altısında ancak bu tür ifadeler kullanılmıştır. Bu tür ifadeler çeşme fenomeninin yatay boyutuyla alakalıdır. Bu boyut çeşme fenomeninin önemli bir sosyal yöne sahip olduğunu göstermektedir. Çeşmeler bütün canlı varlıkların fizyolojik ihtiyacı olan suyu temin etmektedir. Dolayısıyla yatay boyut, çeşme fenomeninin işlevsel yönünü de temsil etmektedir.

Bu noktada bütün diğer dini fenomenler gibi çeşme fenomeninin de Eliade'ın deyimiyle hierofanik bir nitelik taşıdığına dikkat çekelim. Yani diğer dini fenomenler gibi çeşmeler dünyevi/profan/fiziki yönleri yanında bu boyutu aşan ve başka bir boyuta atıfta bulunan bir gerçeklik düzeyiyle ilintilidir. Çeşmelerin fizik değeri elbette su sağlamaktır. Fakat umumi tuvaletlerdeki musluklar ya da evlerdeki musluklar da su sağladıkları halde aynı değere sahip olmadıkları aşikârdır. Burada bir kez daha çeşmelerin etiyolojisini su sağlama işlevine indirgemenin mümkün olmadığı ortaya çıkmaktadır. Fakat Eliade'ın belirttiği şekliyle çeşmelerin tam birer hierofani olduklarını yani kutsalı tezahür ettiren birer nesne olduklarını söylemek de zordur. Somut bir örnek olması açısından kutsal bir nitelik taşıdığına inanılan ve dolayısıyla bir hierofani olan kutsal bir taşla çeşme fenomenini karşılaştıralım. Eliade'a göre "taş kültü"nden söz edildiğinde, tüm taşlar kutsal kabul edilmez. Gerek biçimleri gerek büyüklükleri ya da ritüel içerikleri yüzünden tapınma konusu olan bazı taşların her zaman var olduğu görülmektedir. Fakat burada söz konusu olan bir taş kültü değildir. Bu kutsal taşlara artık sıradan taşlar değil, hierofani oldukları için yani bir "nesne" olarak normal durumlarından başka bir şey hâline geldikleri için tazim edilmektedir.[52] Bu taşlar artık hierofani oldukları için kutsalı yani *ganz andere*yi "göstermektedir".[53] Böylece sayısız taş arasında bir taşın kutsal hâle gelmesi, onun bir hierofani oluşturması veya *mana* içermesi, ya da bir mitsel fiili andırmasından dolayıdır. Nesne onu kendi ortamından farklılaştıran ve ona anlam ve değer kazandıran bir dışsal gücün taşıyıcısı olarak görünür. Bu güç nesnenin tözünde ya da biçiminde bulunabilir; bir kaya kutsal olarak görünür çünkü bizzat var oluşu kutsalın bir tezahürüdür. Bu kaya, dayanıklı ve parçalanamaz oluşu bakımından insanın sahip olmadığı özelliklere sahiptir. Bundan dolayı da

[52] Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 25.
[53] Mircea Eliade, *Le sacré et le profane*, Paris 1965, s. 17.

faklı bir var oluş tarzı sergilemektedir. İnsanın aksine kaya, zamana karşı direnir; gerçekliği kalıcılığıyla pekiştirilir.[54]

Görüldüğü üzere hierofanik süreç, bir nesneyi diğer benzerlerinden farklı kılmaktadır. Bu farklılığın temel nedeni o nesnenin "dışsal bir gücün taşıyıcısı" olarak görülmesinden ileri gelmektedir. Çeşme fenomeni için böyle bir durumun söz konusu olduğunu söylemeyiz. Kaldı ki çeşme fenomeninde çeşmenin kendisine yönelik bir tazim de söz konusu değildir. Fakat çeşmelerin "hierofanik bir nitelik" taşıdığını söylemekle bunların farklı gerçeklik düzeylerini birleştirdiklerini, farklı gerçeklik düzeyleriyle iletişim kurduklarını kast ediyoruz. Diğer dini fenomenler gibi fiziki boyutu yanında metafizik boyuta sahip olan çeşme fenomeninin metafizik boyutu iki kutuplu bir nitelik taşımaktadır. Bir tarafta aşkınlık alanı, diğer tarafta ise eskatolojik alan yer almaktadır. Gökyüzü ve gök cisimleri aşkın alanı temsil ederken yer altı dünyası eskatolojik alanı temsil etmektedir.

Bu teorik belirlemelerden sonra somut örneklere tekrar dönebiliriz. Çeşmelerin varoluş nedenlerinin başında hayır düşüncesi geldiğini daha önce söylemiştik. Çeşme kitabelerinin büyük çoğunluğunda "filan hayratı" şeklinde yazılması ve inceleme konusu yaptığımız çeşmelere "hayrat çeşmeleri" denilmesi bu düşüncenin en bariz tezahürüdür. Bu temel düşüncenin karakteristikleri belirlemek amacıyla öncelikle çeşme kitabeleri üzerlerindeki ifadelere bakmak her ne kadar yeterli olmasa da en azından bir başlangıç noktası oluşturacaktır. Zira daha önce ifade edildiği üzere kitabelerdeki ifadelerin büyük çoğunluğu ayrıntıya girmeden sadece "…hayratı" şeklinde bir bilgi vermektedir. Bu temel düşüncenin ayrıntılarına diğer birkaç çeşmede yer alan daha spesifik ifadeler ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Bu ifadeler, çeşme fenomeninin aşkın alana bir yönelişi içerdiğini göstermektedir: "Hakka rıza için", "Allahın lütfunu kazana", "dualar kabul olsun", "yaptırandan Allah razı olsun", "yaptıranların hayrını Allah kabul etsin". Aşkın alanla sağlanan bu tek taraflı iletişimde insanlar istek ve beklentilerini dile getirmektedirler. Bu isteğin altında yatan temel motif "kabul" edilme düşüncesidir. Bu düşünce şu ifadelerde biraz daha netleşmektedir: "bir Fatiha oku ruhum şad olsun", "unutma Hüdayü oku Fatihayı", "…bir Fatiha ihsan eyleye bu çeşmeyi yaptırana", "…ruhuna Fatiha". Öncelikle dikkat çeken husus, mezar taşlarında görmeye alışık olduğumuz "…ruhuna Fatiha" şeklindeki ifadenin çeşme fenomeninde de ortaya çıkmış olmasıdır. Daha önce mezar taşları ile çeşmeler arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştuk. Fatiha talep etme

[54] Mircea Eliade, *Le mythe de l'éternel retour*, Paris 1969, s. 15.

de bu ortak yönlerden bir tanesidir. Mezar taşlarında bariz şekilde görülen soteriolojik motif çeşme fenomeninde de görülmektedir.

Soteriolojik motif, çeşme fenomeninin dikey boyutunu teşkil eden diğer kutup yani eskatolojik alan göz önünde bulundurulduğunda tam anlamıyla ortaya çıkmaktadır. Az önce dile getirilen "kabul edilme" düşüncenin sınırları bu noktada billurlaşmaktadır. Aşkın alana yöneliş ve talepler soteriolojik alandaki durumla alakalı görünmektedir. "Gidenlere Rahmet", "ölenlere rahmet olsun", "hep rahmetle anılsın göçenler". Burada talep edilen şey rahmettir, yani günahların bağışlanması. Dolayısıyla çeşmeler birer soterioloji aracı konumundadır. Çeşmeler, yaptıranların ve geçmişlerinin günahlarının bağışlanmasına ya da diğer bir ifadeyle temizlenmesine vesile olacaktır. İlginç olan husus, bu soterioloji anlayışının dayandığı paradigmanın modern paradigmayla zıt olmasıdır. Bilindiği üzere modernite, kendisini profan alanla sınırlamanın yanında bireysellik düşüncesine dayanmaktadır. Bu düşünceye göre birey her şeyin merkezidir. Dolayısıyla kendi kaderini de kendisi belirlemektedir. Son tahlilde bireyin kurtuluşu da kendisi tarafından gerçekleştirmektedir. Oysa çeşme fenomeninin altında kurtuluşun başkaları aracılığıyla gerçekleşme düşüncesi yatmaktadır. Çeşme yaptıranlar bu çeşmelerden akan suyun belki de milyonda birini kendilerini kullanmakta ve çoğu zaman da hiç kullanmamaktadırlar. Dolayısıyla çeşme fenomeni modernitenin empoze ettiği bireysellik çemberini kırarak insanı diğer insanlara yani topluma açmaktadır. Bu olgunun en canlı örneğini müstakil evlerin ve villaların ihata duvarlarının caddeye bakan kısmına inşa edilen çeşmeler oluşturmaktadır. Bu çeşmelerin suyu yaptıranlar için değil "öteki" içindir. Kitabelerdeki şu ifadeler "suyunu içmeden geçme" apaçık bir çağrının ifadesidir. Son tahlilde çeşme fenomeni toplumsal genlerimizdi var olan şu gerçekliği ortaya koymaktadır: "Ben"im kurtuluşum "öteki"nden geçmektedir. Meselenin sosyolojik açıdan ne derece önemli bir toplumsal özelliği ortaya koyduğunu belirmeye gerek yok. Alanımızın sınırlarını aşacağı için bu konuyu işin uzmanlarına bırakıyoruz.

Karmaşık bir fenomen olan çeşme fenomeninde hayrat ile hatıra motiflerini birbirinden ayırt etmenin bazen güç olduğunu ifade etmiştik. Birkaç örnekte "filan anısına" şeklindeki ifade bu çeşmeleri yaptıranların çeşme kitabesi üzerinde adı bulunan şahısları yâd etmek amacını güttüğünü göstermektedir. Fakat yukarıda zikredilen örnekler arasında yer alan "hep rahmetle anılsın göçenler" ifadesi de bir hatırlama düşüncesini içermektedir. Fakat birinci örnekte rahmet dilemek gibi bir talebi içermeyen salt bir hatırlama söz konusudur. Diğer örnekte ise soteriolojik motif kendini belli etmektedir. İlk örnekte adına çeşme yaptırılan şahıs çocuk yaşta

vefat etmiş ve dolayısıyla günahsız ise ona rahmet dilemenin gerekmediği inancı sezilmektedir. Fakat bir çeşme kategorisi var ki bu konudaki karmaşıklığı gözler önüne sermektedir: şehitler adına yaptırılan çeşmeler. Bilindiği üzere şehitler İslam inancına göre Cennetliktir. Dolayısıyla tıpkı çocuklar gibi bunlara rahmet dilemek icap etmez. O halde neden çeşme kitabelerinde "şehit… hayratı" şeklinde ifadelere yer verilmektedir? Daha açık bir anlatımla madem bu kişiler Cennetlik ise neden bunlar adına hayrı dokunacak eserler yapılmaktadır? Bu sorulara cevap bulabilmek için şehitlik anlayış ve inancını çözümlemek gerekir.

Kuran'da "şehit" terimi 25 yerde geçerken, çoğulu olan "şüheda" kavramı 20 ayette yer almaktadır.[55] Şehit terimi bu ayetlerin çoğunda "şahit" yani "tanık" anlamında, bazı âyetlerde esmâ-i hüsnâdan biri olarak**,** bazılarında ise "Allah'ın iradesine uygun biçimde yaşayan kâmil insan, örnek kişi, önder" anlamında kullanılmıştır.[56] Böylece Kuran'da eşanlamlı olarak kullanılan ve aynı çoğul kipe sahip olan şehit ve şahit terimlerinin bir şeyi görmüş olmayı, o şey hakkında kesin bilgiye sahip olmayı, bir şeyin vuku bulduğu esnada hazır olmayı, o an ve o yerde hazır bulunmayı yani mevcut olmayı ifade etmektedir.[57] Björkman'ın dikkat çektiği gibi Kuran'da şehit teriminin yer aldığı ayetlerin hiçbirinde şehit terimi, ölen kişi için kullanılmamaktadır. Kuran'da şehit kavramına, "kanı ile tanıklık eden" anlamı müfessirler tarafından sonradan verilmiştir. Böylece "Allah yolunda savaşarak ölen, kanı ile şehadet eden" anlamındaki şehit kavramı tefsir kitaplarında ortaya çıkmıştır.[58] Bakara 2/154'te "Allah yolunda öldürülenlere "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler. Fakat siz sezemezsiniz", Âl-i İmrân 3/157'de "Eğer Allah yolunda öldürülür ya da ölürseniz, şunu bilin ki, Allah'ın mağfireti ve rahmeti onların topladıkları bütün şeylerden daha hayırlıdır", Âl-i İmrân 3/169'da "Allah yolunda öldürülenleri sakın 'ölüler' saymayın. Hayır, onlar, Rableri katında diridirler, rızıklanmaktadırlar" ya da Muhammed 47/4'te "Allah yolunda öldürülenlere gelince, Allah onların yaptıklarını boşa çıkarmaz" ifadelerinin hepsinde "Allah yolunda=fi sebilillah ölmekten" bahsedilmekte; fakat "şehit" kavramı kullanılmamaktadır. Şehit terimini, Kuran'daki hiçbir ayette "Allah yolunda öldürülmek" anlamında kullanılmamıştır.[59] Bu kavramın anlam

---

[55] Bkz. Muhammed Fuad Abdulbaki, *El-Mu'cemu'l-Mufherresu li-Elfazi'l-Kurani'l-Kerim*, Beyrut 1994, s. 494-495.
[56] Fahrettin Atar, "Şehid", *DİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 428.
[57] Bkz. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beirut 1968, s. 1609-1610; Râgıb el-Isfahânî, *Müfredat: Kuran Istılahları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu, c. 2, İstanbul 2007, s. 28-33.
[58] W. Björkman, "Şehîd", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1970, s. 389.
[59] Talat Koçyiğit, "Şehîd", *Türk Ansiklopedisi*, c. 30, Ankara 1981, s. 234. Krş. Daniel W. Brown, "Martyrdom", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, Richard C. Martin (ed.), New York 2004, s. 432. Şehitlik konusuyla ilgili ayrıntılı bibliyografya için bkz. E. Kohlberg, "Shahid", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c. 9, Leiden 1997, s. 206-207.

genişlemesine uğrayarak "İslam için savaşarak ölmek"[60] anlamını ifade eder hale gelmesi hadisler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Birçok hadiste kâfirlere karşı savaşta ölmek suretiyle imanını ispat eden kimselerin kendilerini cennette bekleyen mükâfatlar anlatılmaktadır. Şehit, hayatını feda etmekle, mezarda Münker ve Nekir'in sorgu sualinden kurtulur, cennetin en yüksek kademelerine, Allah'ın tahtına en yakın olan mevkie yerleştirilir. Hz. Peygamber, cennetin en güzel meskeni olarak "daru'ş-şuhada" yani "şehitler evini" göstermiştir.[61] Diğer yandan hadislerde şehit olan kişinin acı çekmeden öldüğü, kanının ilk damlası yere düştüğü anda kul hakları dışında bütün günahlarının affedildiği, şehidin kabir azabı çekmeyeceği, cennetteki makamını göreceği**,** akrabalarından yetmiş kişiye şefaat edebileceği ve cennete ilk girenlerden olacağı**,** Allah katında iyi bir mertebeye erişerek ölen kullar içinden sadece şehitlerin dünyaya dönüp tekrar şehit oluncaya kadar Allah'ın dinini yüceltmek isteyeceği ifade edilmiştir.[62] Bir hadiste şehitlere vaat olunan mükâfatlar şöyle belirtilmiştir: "Allah katında, şehit için altı haslet vardır: Dökülen ilk kanı ile beraber günahları bağışlanır, cennetteki mevkii kendisine gösterilir, kabir azabından korunur, en büyük korkudan emin olur, iman elbisesi kendisine giydirilir, Huru'1-îyn ile evlendirilir ve akrabalarından yetmiş insan hakkında şefaat etmesi kabul olunur."[63]

Bu bilgilerden hareketle az önce sorulan soruların cevapları netlik kazanmaktadır. Şehitler adına yaptırılan çeşmelerin iki yönlü bir işlev icra ettiği ortaya çıkmaktadır. Bir yandan şehidin adı çeşme üzerinde yaşatılmasını yani onun adının sonsuza dek hatırlanmasını ve dolayısıyla da ebedileşmesini sağlarken diğer taraftan yaptıranların o şehitlerin şefaatlerine nail olması beklenmektedir. Dolayısıyla şehit adına yaptırılan çeşmenin soteriolojik yönü şehidin kendisinden ziyade onun yakınlarına ilişkindir.

Bu örnek, "hayrat" ve "hatırlama" kategorilerine ayırdığımız çeşmelerin bazılarının her ne kadar "hayrat" adı altında yapılsa da aslında aynı zamanda bir hatırlama düşüncesini de taşıdığını ve dolayısıyla da hem "hayrat" hem de "hatırlama" kategorisi içerisinde yer aldığını göstermektedir.

1.1.3.2. Kitabelerden Yansıyan Su Tasavvuru

[60] Carra de Vaux, "Şehâdet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1970, s. 388.
[61] Björkman, s. 390.
[62] Hadislerin referansları için bkz. Atar, s. 429.
[63] İbni Mâce, Cihad, 16.

Yeni yapılan çeşmelerin kitabelerinde çok fazla olmamakla beraber insanların suya ilişkin tasavvurları hakkında bilgilere rastlamak mümkündür. Kayseri çeşmelerindeki kitabelerde yer alan üç husus ortaya çıkmaktadır: 1) suyun aziz oluşu, 2) abı hayat konusu ve 3) sebil kavramı. Sırasıyla bu hususlar üzerinde duralım.

Kitabenin birinde "su azizdir" ifadesi yer alırken diğerinde "Su gibi aziz olsun bu çeşmeden içenler" ifadesine yer verildiği görülmektedir (resim 065). Birinci kitabede suyun aziz olduğu düşüncesi bildirilirken ikince kitabede insanın da "azizlik" niteliğine sahip olabileceği düşüncesi yer almakta ve böyle olması için de temenni edilmektedir. O halde aziz olma niteliği neyi ifade etmektedir? Su nasıl ve neden azizdir? İnsanın aziz olması ne anlama gelmektedir?

Arapça kökenli İslami terminolojiye ait bir terim olan "aziz" kelimesinin semantik alanın belirlenmesi için öncelikle etimolojik verilere sonra da ıstılahtaki anlamı için başta Kuran olmak üzere dini kaynaklara müracaat etmek gerekecektir.

Aziz kavramı Kuran'da güçlü ve üstün olan, her şeye gücü yeten, kuvvetli, izzet ve şeref sahibi, galip, mağlûp edilmesi imkânsız olan, kıymetli, üstün anlamlarına gelmektedir.[64] Bu kelime izzet kelimesi ile aynı köke dayanmaktadır. İzzet kelimesi ise "sert yer" (arzun izêzun) sözünden gelmektedir.[65] Hem izzet hem de aziz kelimesinin kendisinden türediği bu kök, "Yağmur yeri sertleştirdi" (azze'l-mataru'l-arza) sözündeki "azze" masdarıdır.[66]

"El-aziz", Allah'ın 99 isimlerinden biridir. Ezan okunurken "aziz Allah, şefaat ya Rasullah" duası ezanı işiten müminler tarafından söylenerek Allah'ın aziz oluşunu vurgulamaktadır. Şahıs adı olarak kullanılan Abdülaziz kelimesinde "aziz" terimini "Allah" lafzıyla eşdeğerde kullanılmaktadır. Kuran'ın birçok yerinde Allah'ın bir sıfatı olarak kullanılan aziz ifadesi, hiç bir ayette tek başına zikredilmeyip bazen "aziz ve alîm: الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ" (Yasin 36/38, Enam 6/96) şeklinde yer alırken çoğu zaman "aziz ve hakîm: عَزِيزٌ حَكِيمٌ veya الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ" (Bakara 2/228, 240, 260; Mümin 40/8, Casiye 45/2, 37, Tevbe 9/71, Fetih 48/7) biçimde zikredilmektedir.

Ahkaf 46/2 ve Zümer 39/1'de Kuran ile ilgili olarak "Bu Kitap aziz ve hakîm olan Allah tarafından indirilmiştir (تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ)" denilmektedir. Yunus 10/65, Nisa 4/139

---

[64] Mustafa Çağrıcı, "İzzet", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 555; Mahmut Çanga, *Kuran-ı Kerim Lügati*, İstanbul 2004, s. 326; Mehmet Yaşar Soyalan, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, İstanbul 2003, s. 182.
[65] Rağıb el-İsfahâni, *Müfredât: Kur'ân Istılahları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, İstanbul 2007, s. 207
[66] Bkz. El-İsfahâni, s. 208.

“Bütün izzet Allah'ındır” (إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا). Ey Muhammed! De ki: Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğinden alırsın. Dilediğini aziz kılar, dilediğini alçaltırsın. Hayır (iyilik) yalnız senin elindedir. Doğrusu Sen her şeye kadirsin. (Al-i İmran 3/26). Hz. Ömer şöyle dediği rivayet edilmektedir: “Biz zelîl bir kavim idik. Allahü teâlâ bizi İslâm ile azîz eyledi. İzzeti, Allahü teâlânın bizi azîz ettiği şeyden (İslâmiyet'ten) başkasında ararsak, Allahü teâlâ bizi eskisinden zelîl eder (alçaltır).”[67]

Yeni yapılan çeşme kitabelerinin birinde şu ifadeye yer verilmiştir: “Ey saki iç bu çeşmeden su abı hayattır” (resim 090). Farsça su manasında olan “ab” ile Arapçada canlılık anlamındaki “hayat” kelimelerini bileşiminden meydana gelen bu deyim, içene ebedi bir hayat kazandırdığına inanılan suyu ifade etmektedir. Bu efsanevi suya verilen diğer isimler ise şu şekildedir: *Ab-ı Hızır, ab-ı İskender, ab-ı Hurşit, ab-ı hayvan, ab-ı beka, ab-ı cavidan, aynu’l-hayvan, aynu’l-hayat, nehru’l-hayat, ab-ı zindegân, hayat kaynağı, hayat çeşmesi, bengi su, dirilik suyu*.[68] Eski türkçede ebedilik, sonsuzluğa erişme anlayışı, “ mengü, mengülük” sözleriyle karşılanırdı. Kuzeydeki Başkurt Türklerine göre Semrük adlı çift başlı kartal, “mengülük suyunu” içmiş olarak Kaf dağında yaşıyordu. Ab-ı hayata eski Türkler “hayat suyu” derlerdi Kutadgu Bilig’te hayat suyu, “tiriglig subı” yani dirilik suyu diye adlandırılmıştır.[69] Bazı Altay mitlerine göre göğün 12. katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın ağacı vardı. Hayat suyu da bu ağacın altındaki kutsal bir çukurda bulunurdu. Türklerin kutsal “Gök kayınları”nın bir hayat ağacı olduğu burada görülmektedir. Hayat ağacı ile hayat suyunun bir bütünlük arz ettiği bu mitte apaçıktır. Bu hayat suyunun başında, yine kutsal bir ruh olan Tata adında bir bekçi vardı. Bu mitin *hayat suyu* ile ilgili bölümü şöyledir:

> “Büyük bir dağ yükselir, on iki gök katından dağda bir kayın vardı, yaprakları altından, kayının altındaysa, küçük bir çukur vardı. Bir karış bile değil, o kadar yüzlek dardı. Bu çukur hep doluydu, kutsal hayat suyuyla. İçen ölmez olurdu, ebedî bir duyuyla. Altın bir kâse vardı, bu suyun tam başında. Bir de bekçi konmuştu, kim bilir kaç yaşında. Ak-Sakal Tata denir, bu bekçinin adına. Tanrıça konmuş idi, bu kayının altına.”

Hayat suyunun da çeşitli vardır. Bazı masallarda hayat suyu yalnızca ölüleri veya hastaları iyileştirirken bazı efsanelerde ise ihtiyarları gençleştirmektedir. Yakut destanlarındaki hayat

---

[67] İlhan Apak, “İzzet”, *Dini Sözlük*, http://www.kevser.org/icerik/Sozlukler/DiniSozluk/index.html, 13.11.2010.
[68] Pakalın, c. 1, s. 6; Ahmet Yaşar Ocak, “Âb-ı Hayât”, *DİA*, c. 1, İstanbul 1988, s. 1.
[69] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 327.

suyu da Er-Sogotoh'a yeni ve sonsuz bir güç vermişti. Buna benzer hayat sularını Anadolu masallarında da görmek mümkündür.[70]

Bütün dünya mitolojilerinde ab-ı hayat inancının var olması Eliade'a göre ab-ı hayata ilişkin anlatıların aynı metafizik ve dinsel gerçekliğin yani suyun hayatı, dirliği ve ebediliği barındırdığı yönündeki telakkinin ifadeleri olmasından kaynaklanmaktadır.[71] A. Y. Ocak ise bu evrensel insanın yapısal özelliğine bağlamakta ve bu inancın yayılma yoluyla değil aynı varoluşsal kaygılar karşısında insanların benzer çözümleri geliştirmiş olmalarına dayandırmaktadır. Ocak'a göre insanın yeryüzünde görünmesinden itibaren hemen her toplumda hayatın kısalığı, buna karşılık yaşama arzusunun çok kuvvetli oluşu, ona daima sonsuz bir hayat fikri ilham etmiştir.[72] Diğer bir ifadeyle ab-ı hayat inancı insanın ölüm karşısındaki kaygılarına dayanmakta, insanın ölümden kurtularak ölümsüz bir hayata kavuşmasını mümkün kılan bir vasıtayı temsil etmektedir. Bu amaca ulaşmak elbette kolay değildir, bundan dolayı da ab-ı hayata ulaşmak da kolay olmayıp çetin birtakım sınavdan geçmeyi gerekli kılmaktadır.

Ab-ı hayat motifine Kuran'da Hz. Musa ve Hızır kıssası anlatılırken (Kehf 18/60–82) dolaylı olarak temas edilmiştir. Hz. Musa ile arkadaşının yanlarına azık olarak aldıkları tuzlu balığın buluşma mevkii olan "iki denizin birleştiği yer"de nasıl dirildiğine dair Buhari'deki bir hadis açıklık kazandırmaktadır. Bu hadise göre "Hızır"la buluşacakları kayanın dibinde bir kaynak (ayn) vardı ki buna "Hayat kaynağı (aynu'l-hayat, ab-ı hayat) deniyordu. O suyun temas edip de diriltmediği hiçbir şey yoktu. İşte balığa bu sudan sıçramıştı".[73] İnanışa göre Hızır ve İlyas ise bu suyu bulup içtikleri için yaşıyorlardır. Mitolojiye göre Büyük İskender bu suyu bulabilmek için bütün dünyayı dolaşmış ama bulamamıştır.[74]

İskender, insana ebedî hayat bahşeden bir çeşme (ab-ı hayat) olduğunu âlimlerden öğrenmiş ve onu bulmak için ordusuyla yola çıkmıştır. Yolda çeşitli olaylar sebebiyle askerlerinden ayrılmak zorunda olan İskender'in yanında sadece aşçısı kalmıştır. Aşçı yemek hazırlamak için bir çeşmeye gitmiş, orada azıkları olan tuzlu balığı yıkamak istemiştir. Fakat balık suya değer değmez canlanmış ve suyun içine atlayıp kaybolmuştur. Aşçı bu suyun ab-ı hayat olduğunu anlayıp bir miktar içmiş ve geri dönerek başına gelenleri İskender'e anlatmıştır. İskender aşçının tarif ettiği yeri arayıp bulamayınca öfkelenip aşçıyı öldürmeye karar vermiştir. Ancak onu bir

[70] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 106–107.
[71] Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 169.
[72] Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1990, s. 124.
[73] Ocak, "Âb-ı Hayât", s. 1; Buhari, "Tefsir, Suratu'l-Kehf, 4.
[74] Pakalın, c. 1, s. 6.

türlü öldüremeyince boynuna bir taş bağlayarak denize attırmıştır. Burada aşçı bir deniz cinine dönüşerek ebedî hayatına devam etmiştir[75] Kuran'daki (Kehf 18/ 83–98) ayetler bağlamında Makedonyalı İskender'i İslami bir şahsiyete dönüştüren müfessirler onun peygamber olup olmadığı konusunu tartışmışlardır.[76] 9. yüzyıldan itibaren müfessirler İskender ve ab-hayat mitini yeniden ele alarak Kuran'daki Zülkarneyn kıssasını izah etmek için kullanmışlardır. Mitin İslami rivayetine göre Nuh Peygamber'in torunu Yunan'ın soyundan gelen İskender-i Zülkarneyn, ebedî hayat veren ve insanüstü güçler kazandıran ab-ı hayattan bahsedildiğini duyduktan sonra onu aramaya karar vermiştir. Rivayete göre Allah o suyu, Sâm'ın soyundan birine nasip edecektir. Zülkarneyn halasının oğlu olup Hızır diye anılan Elyesa ile askerlerinin refakatinde yola düşmüştür. Ab-ı hayat, "Karanlıklar ülkesi"ndedir. Yolda bir fırtına yüzünden Zülkarneyn ve Hızır askerlerden ayrı düşmüşler ve bir müddet sonra karanlıklar ülkesine gelmişlerdir. Zülkarneyn sağa, Hızır sola giderek yollarını tayine çalışmışlar. Günlerce yol gittikten sonra Hızır ilâhî bir ses duymuş ve bir nur görmüştür. Bunların kendisini çektiği yere gidince de orada ab-ı hayatı bulmuştur. Bu sudan içmiş, yıkanmış ve böylece hem ebedî hayata kavuşmuş, hem de insanüstü güçler ve kabiliyetler elde etmiştir. Sonra Zülkarneyn ile karşılaşınca o, durumu öğrenmiş ve ab-ı hayatı aramışsa da bulamamış ve kaderine razı olarak bir müddet sonra ölmüştür.[77]

Daha önce belirtildiği üzere ab-ı hayat miti evrensel bir karakter arz ettiği için doğu kültürlerine has olmayıp benzerine Batı kültürlerinde de rastlanılmaktadır. Ortaçağ Avrupa'sında ab-ı hayatı bulmak için birçok girişimde bulunulduğu bilinmektedir. Örneğin 1512 yılında İspanyol gemiciler bu ölümsüzlük iksirini Amerika'da aradıkları halde bulamadıklarını memleketlerinde kalanlara üzüntüyle bildirmişlerdir. Nopelya civarındaki (Kanaloş) pınarına ilahelerden Zenon'un her sene gelerek tazelendiği Yunan mitolojisinde yer almaktadır. Fransa'da (Merkon) civarında dahi eskiden bu tür bir özelliğe sahip bir pınar olduğuna inanılmaktaydı. [78]

Kayseri'deki örneklem içerisinde üzerinde "sebil" yazılan tek örneğe rastlanılmıştır. Sözlük "yol" olan sebil kelimesi hayrat çeşmeleri için de kullanılmıştır. Haig'e göre sebil kelimesinin çeşmeler bağlamında anlamı Allah rızası için yapılan eserler hakkında kullanılan ***sebilu'llah***

[75] Ocak, "Âb-ı Hayât", s. 2.
[76] Z. David Zuwiyya, "Alexander the Great", *Encyclopedia of Islam*, Juan Campo (ed.), New York 2009, s. 30
[77] Ocak, "Âb-ı Hayât", s. 2.
[78] Pakalın, c. 1, s. 6.

tabirinden çıkmış olması mümkündür. İslam, susuz kalmış yolcular için kuyular kazmayı, sarnıçlar ve çeşmeler inşa etme işine büyük önem ve değer vermiştir.[79]

Bir çeşme üzerinde yer alan "Abdest alın günahlarım dökülsün. Suyundan için susuzluğum kansın" ifadesinde suyun soteriolojik yönü apaçık görülürken, bu soteriolojinin reflektif olması dikkat çekicidir. Bu kitabede, kişinin çeşmeden abdest alması, o çeşmeyi yaptıranın günahlarını azaltacağı inancı dile getirilmektedir. Dolayısıyla suyun abdest vasıtasıyla bir temizlik aracı haline geldiği; fakat bu temizlenmenin fiziki bir temizlik değil, sembolik bir temizliğe tekabül ettiği görülmektedir. İlginç olan husus bir daha altını çizmek gerekirse bu suyun abdest alan kişinin değil, çeşmeyi yaptıran kişinin günahlarını temizlemesinin beklenmesidir. İslam itikadına göre kişi günahlarından post-mortem safhada ateş vasıtasıyla arınırken dünyada su bu işlevi yerine getirmektedir. Ateş, günahları yakarak yok ederken, su temizleyerek bunları ortadan kaldırmaktadır. Böylece post-mortem safhadaki ateş ile dünyadaki su arasındaki ilişki kendini belli etmektedir. Bu paradoksal durum, yani bu *coencidentia oppositorum*u, zıtların bu işlevde birleşmesi iki düzlem arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Su, sembolik değeri sayesinde iki düzlem arasında bir menfez, bir aralık oluşturarak post-mortem alanda ateşin işlevini yerine getirmektedir. Günahları dökülmesi beklenen çeşme sahibi olduğu için onun böyle bu beklentisinin gerçekleşmesi kendi abdest alışına bağlı değildir. Dolayısıyla onun günahları abdest alarak değil, çeşmeyi yaptırdığı için gerçekleşecektir.

Çeşmelerin reflektif yönünü kitabedeki ikinci cümle daha somut bir şekilde ifade etmektedir: "Suyundan için susuzluğum kansın". Bu cümlede öncelikle ölen kişinin susadığına dair bir inanç bildirilmektedir. Bu düşünce Konya Üçler mezarlığındaki bir mezar taşında da görülmektedir: "Böyle imiş benim kaderim, yazım. Susadım suyu kevserden içir. Sorusuz sualsiz sıratdan geçir" (resim 126). Çeşme kitabesindeki ifade ile mezar taşındaki ifade ölen kişinin susadığını bildirse de aralarında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Birincisinde iki düzlem arasında bir ilişki kurulurken ikinci örnekte sadece eskatolojik düzlemde yer alan bir durumdan söz edilmektedir. Çeşme kitabesinde iki düzlem arasında bir ilişki kurulmaktadır. Yaşayanların çeşmeden su içmesinin ölen çeşme sahibinin post-mortem hayattaki susuzluğunu gidereceğine inanılmaktadır. Birinci cümlede olduğu gibi bu cümlede de dünyada bir kişinin gerçekleştirdiği bir davranıştan öbür dünyadakinin etkileneceği inancı yer almaktadır. Bu etkileşimi, bu dünya ile öbür dünya arasında, yaşayanlarla ölenler arasındaki bu köprüyü çeşme ve o çeşmeden akan su kurmaktadır. Her ne kadar kitabede yer alan ikinci cümle birinciye nazaran daha somut

[79] T. W. Haig, "Sebîl", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1966, s. 292.

görünse çözümlenmesi gereken bir mesele teşkil etmektedir. Çeşmeden abdest alan birinin bu amelinden dolayı çeşmeyi yaptırana da sevap yazılacağı ve dolayısıyla iki düzlem arasında geçiş yapan şeyin "sevaplar" olduğu anlaşılırken, çeşmeden su içenin çeşmeyi yaptıranın susuzluğunu nasıl gidereceği sorusu cevapsız kalmaktadır. Su içerek fiziki bir ihtiyacını gideren kişinin çeşme yaptırarak o ihtiyacı gidermesine vesile olan şahsın susuzluğunu gidermesi ancak suyla olur. Dolayısıyla buradaki telakkiye göre suyun bizzat kendisi her iki düzlem arasında geçiş sağlamaktadır. Fakat bu kez, sembolik olarak değil, bizatihi.

1.2. Taşradaki Çeşmeler

Şehir ortamıyla taşradaki ortamın mekânsal organizasyon açısından farklı olması dolayısıyla aynı mekânsal kategorileri her iki kesimde görmek mümkün değildir. Şehir ortamında bol miktarda yer alan park, bahçe, taksi durağı, sağlık kuruluşları gibi mekânlar taşrada yer almadığı gibi tarla türü mekânları da şehir ortamında görmek mümkün değildir. Fakat bu tür mekânların bu iki temel yerleşim organizasyonların birinde ya da diğerinde yer alması çeşme fenomeni açısından bir önem arz edip etmediği aşağıdaki analizlerden anlaşılacaktır. Fakat bu konu dinler tarihinin alanını aşacağı için sadece bazı önemli noktalara değinilecektir.

Alan araştırmasından elde edilen veriler taşra ortamında yer almayan mekânsal kategorilerin bu ortama dâhil edildiğinde tıpkı şehir ortamında olduğu gibi çeşme fenomenini aynı şekilde tezahür ettiği görülmektedir. Örneğin Kayseri ilçe ve köyleri arasından Ağırnas, Gesi, Başakpınar, Tomarza, Himmetdede, Pınarbaşı, Sarız ve Yeşilhisar'daki çeşmeler ilişkin verilerden hareketle çeşme fenomeni açısından Kayseri merkez ile taşra arasındaki karşılaştırmalar bu fenomenin hem mekânsal açıdan ne gibi benzerlikler ya da farklılıklara sahip olduğunu gösterecek hem de zamansal boyutu hakkında bilgi verecektir.

Öncelikle adı geçen bu yerleşim yerlerinde gözlemlenen çeşme fenomenin aynı kesafette olmadığının altını çizmek gerekmektedir. Örneğin Pınarbaşı, Gesi ve Ağırnas gibi yerleşim yerlerindeki çeşme dağılımının Sarız ya da Yeşilhisar'daki dağılıma nispeten daha yoğun olduğu gözlemlenmektedir. Bu husus çalışmanın konusu açısından çok fazla önem taşımadığı için bunun sebepleri üzerinde durulmayacaktır.

1.2.1. Zamansal Boyut

Taşradaki çeşmelerin dağılımıyla ilgili sıkıntı. merkezde de olduğu gibi birçok çeşmenin ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir bilginin mevcut olmamasıdır. Üzerlerinde yapım tarihleri belirtilen taşradaki çeşmelerden elde edilen veriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo – Kayseri Taşrasındaki Çeşmelerin Zamansal Dağılımı

Yıl	**Toplam**
1976	1
1979	1
1987	1
1988	2
1992	1
1993	1
1994	2
1995	2
1997	2
1998	3
1999	3
2000	3
2001	1
2002	2
2003	3
2004	1
2005	2
2007	2
2009	2
2011	1
TOPLAM	**36**

Yukarıdaki tabloda yer alan verilerin üç boyutlu grafiğe dönüştürülmesi çeşmelerin zamansal dağılımı hakkındaki özellikleri daha net ortaya koymaktadır.

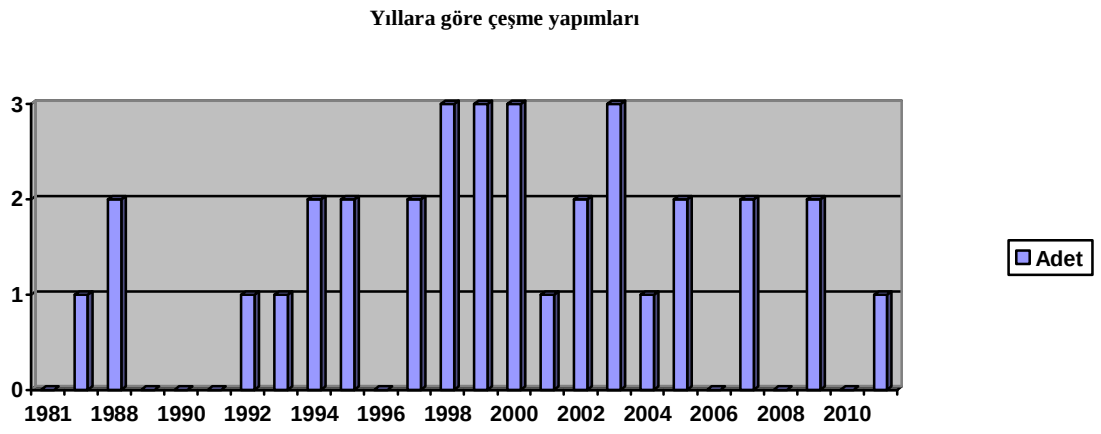

Şekil - Kayseri Taşradaki Çeşmelerin Zamansal Dağılım Grafiği

Bu grafik, Kayseri merkezdeki çeşmelerin zamansal dağılım grafiğe ile karşılaştırıldığında ilk dikkati çeken şey bu iki grafik arasındaki paralelliktir. Tıpkı merkezde olduğu gibi taşrada da çeşme inşaatlarının 1990'lı yılların başında istikrarlı bir artışa geçtiği ve 2000'li yılların başında doruk noktasına ulaştığı görülmektedir.

1.2.2. Mekânsal Boyut

Taşradaki çeşmelerin mekânsal dağılımı hakkında bir fikir edinebilmek açısından aşağıdaki tablodaki verilerden hareket etmek mümkündür.

Tablo – Kayseri Taşrasındaki Çeşmelerin Mekânsal Dağılımı

Çeşmenin Bulunduğu Mahal	**Adet**	**Yüzdesi**
Benzin istasyonu	6	9
Otogar	1	1,5
Hastane	1	1,5
Yol üstü	20	30,5
Mezarlık	8	12
İhata duvarı	8	12
Kaldırım	13	20
Camii avlusu	3	4,5
Park	2	3
Okul	3	4,5
Ağırnas halk kütüphanesi önü	1	1,5
TOPLAM	**66**	**100**

Yukarıdaki tablodaki verilerden açıkça görüldüğü üzere çeşme fenomenin tezahür ettiği mekânların başında yol kenarları gelmektedir. Yol üstleri, kaldırımlar, ihata duvarları ve yol üstünde yer alan benzin istasyonları da aynı genel kategori dâhil edildiğinde tablodaki örneklerden yaklaşık ¾'ünün bu kategoride yer aldığı görülmektedir. İkinci sırada ise mezarlıklar yer almaktadır.

Taşradaki çeşmelerden bahsedilirken bunların yalnızca yerleşim merkezlerinde değil bilakis bu yerleşim merkezlerini birbirini bağlayan ulaşım aksları üzerinde yer aldıklarını vurgulamak gerekmektedir (resim 127, 128, 129, 130, 131).

1.2.3. Kitabeler

Taşradaki çeşmelerin büyük çoğunluğunda tıpkı merkezde olduğu gibi mimari ve estetik açıdan özel bir değer taşımayıp hazır kalıp yapılardan oluşan bu çeşmelerin üzerlerinde bazen hiçbir

kitabeye yer verilmezken (örneğin resim 132,) diğerlerinin üzerinde sadece bir ad ve soyad (örneğin resim 133), diğer çeşmelerin kitabelerinde de şu ifade türlerine rastlanılmaktadır: "Filan hayratı" (örneğin resim 134, 135, 136, 137, 138, 139) ya da "Filan ve Filan hayratı" (örneğin resim 140, 141, 142), "Filan hayratı. İçene afiyet olsun" (resim 143), "Filan hayratı. Güle güle suyunu için" (resim 144), "Arapça Besmele. Filan hayratı" (örneğin resim 145), "Emekli öğretmen Filan hayratı" (örneğin resim 146), "Emekli öğretmen Filan anısına" (örneğin resim 147), "Sahibül Hayrat" (örneğin resim 148, 149), "Bismillahirrahmanirrahim Filan hayratı" (örneğin resim 150).

Şehir merkezindeki çeşmelerde de benzerlerine rastlanılan bu ifade türleri dışında taşrada birkaç yeni örneğe rastlanmıştır. Örneğin Gesi merkezde 1963 yılında yaptırılan çeşmenin kitabesinde şu ifadelere yer verilmiştir: "Bak şu çeşmenin taşına. Su içecek tası yok. Kırma kimsenin kalbini. Yapacak ustası yok" (resim 151).

Gesi mezarlığının giriş kısmında yer alan ve mezarlıkta medfun şahıs adına yaptırılan çeşmenin kitabesi üzerindeki ifadeler bir mezar taşına yazılmış izlenimi vermektedir. Bu kitabede şöyle yazılmaktadır: "Fanidir, yalandır bu dünya, yalan. Yirmi beş yıl Amerika'da kalan. Bütün dünyaya ün ve şeref salan, her derde deva ve derman bulan Doktor …'ın hayratı" (resim 152). Talas'a bağlı Akçakaya Mezarlığı girişinin sol tarafında yer alan üç adet çeşmeden birinin kitabesinde şu yazılmıştır: "…Çıkmışsa ilahi emir, bahane bol, toprakta başlar, toprakta biter bu yol" (resim 177). Fakat mezar taşı ile çeşme arasındaki temel fark, çeşmeyi yaptıranla çeşmenin suyundan faydalanan arasında su aracılığıyla bir paylaşımın gerçekleşmiş olmasıdır. Birçok çeşme kitabesinde insanlar doğrudan bu çeşmeden su içmeye çağrılmaktadır. Dolayısıyla su, çeşmenin içenlere bir hediyesi, bir ikramıdır. Bu açıdan bakıldığında çeşme fenomenin bir hediyeleşme düşüncesini içerdiği de görülmektedir.

Gesi'nin Güney Mahallesi Güney caddesinde yer alan ve 1944 yılında inşa edilen çeşmenin kitabesindeki formülasyon sıradışı bir karakter arz etmektedir: "Hemcinsine hizmet için hayırseverlerimizin armağanıdır" (resim 153).

Pınarbaşı'ndaki bir örnekte hatıra çeşmesi diye tanımladığımız kategori içerisine dâhil edilen çeşmelerle aynı niteliktedir (resim 154).

1.3. Modern Dönem Çeşmelerinin Genel Karekteristikleri

Çeşme fenomeninin büyük bir şehir merkezinde ve bu şehri kuşatan kırsal alanda mekânsal ve zamansal boyutta nasıl geliştiğini görüldükten ve çeşme kitabelerinde yer alan bilgilerin genel analizi yapıldıktan sonra araştırmanın çemberini genişleterek öncelikle Kayseri'nin civarı illerdeki, bir sonraki aşamada da Türkiye çapında çeşme fenomeninin tezahür biçimleri üzerinde durulacaktır. Fenomenolojik yaklaşımın birinci amacı münferit fenomenlerin ortak paydasını oluşturan temel özü elde etmektir. Bu öz, bir fenomeni belli türde bir fenomen olarak tanımlamayı mümkün kılan zaruri ve değişmez özelliklerden oluşmakta olup o fenomen türüne ait eşyanın "neliğini" ifade etmektedir. "Serbest varyasyon" metodu aracılığıyla belli bir fenomenin çeşitli örnekleri bir araya getirilerek o fenomenin esas anlamını oluşturan değişmez öz araştırılır.[80]

Mekânsal dağılım açısından farklı şehir merkezlerinde çeşme fenomeninin bariz farklılık arz ettiği gözlemlenmiştir. Örneğin Adana gibi çok sıcak bir iklime sahip bir kentte bu fenomenin tezahürlerini mezarlıklar dışında görmek son derece zordur. Niğde şehir merkezi için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Hüsamettin Ağa Camii (resim 155) ile Sungur Bey Camii (resim 156) bitişiğinde yer alan çeşmeler dışında çeşme fenomenin mezarlıklarda yoğunlaştığı dikkat çekicidir. İçerisinde onlarda hayrat çeşmesi bulunan Niğde Derbent mezarlığının ana giriş kapısının sol tarafında yer alan ve caddeye bakan duvara inşa edilen çeşmenin (resim 157) üzerindeki kitabe oldukça sitemkâr ifadeler taşımaktadır: "Ne benim hayırımdır bu iş ne senin. Sa'yı kabul olsun Göncü Zadenin. Payidar oldukça bu çeşme var ol. Allah ihsan etsin ecrini bol bol. Bu çeşmeden faydalanır ölüler. Dünya fani elbet gelir diriler. Bu suyu kesenin nesli kesilsin. Kendi perişan olsun rızkı kesilsin"(resim 158). Mezarlığın içerisinde yer alan diğer bir çeşmenin kitabesinde ise Mevlana'ya atfedilen bir söz yazılarak bir hoşnutsuzluğun dile getirildiği sezilmektedir: "Edep, ancak her edepsizin edepsizliğine sabır ve tahammül etmektir" (resim 159). Bu ifadelere konumuz açısından yaklaşıldığında diğer birçok fenomen gibi çeşme fenomenin tezahürü bakımından birtakım şartların mevcut olması gerektiği anlaşılmaktadır. Öncelikle ve doğal olarak çeşmenin varlığı suyun varlığına bağlıdır ki bu durum en temel fiziki koşulu oluşturmaktadır. Diğer taraftan çeşmeyi yaptıracak kişinin bu iş için yeterli miktarda paraya sahip olması gerekmektedir. Fakat su olan her yerde finansal imkânı olan biri tarafından çeşme yapmanın mümkün olmadığını, diğer bir ifadeyle bu işe mekânsal alan üzerinde yetki sahibi olanlar tarafından da izin verilmesi gerektiğini ve dolayısıyla fiziki imkânlar dışında birtakım sosyo-politik şartların uygun olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sadece

[80] Douglas Allen, "Phenomenology of Religion", *ER*, c. 10, s. 7088-7089.

ekonomik değil, sosyo-politik engeller ve engellemeler çeşme fenomenini tezahürü yönünde olumsuz gelişmelere neden olduğu görülmektedir.

Çeşme fenomenin tezahürü için fiziki, maddi, sosyo-politik şartlar yanında yerel yönetimlerin uygulamaları da etki etmektedir. Örneğin Konya'da evlere dağıtılan su şebekesi yanında her mahallenin kavşak noktalarında yapılan tatlı su çeşmeleri (resim 160, 161) bu işin belediye tarafından yerine getirilerek hayrat çeşmelerinin tezahür imkânını büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Buna rağmen çeşme fenomenin her fırsatta kendine bir tezahür alanı aradığı ve ilk fırsatta da bu tezahürü gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu olgunun tipik örneği Konya'daki Şemsi Tebrizi Camii etrafında gözlemlenmektedir. Camii etrafındaki parkın hemen girişinde belediye tarafından yaptırılan bir çeşme bulunmaktadır (resim 162). Camiinin giriş kapısının hemen karşısında ise 1958 yılında yaptırılan bir hayrat çeşmesi (resim 163) yer almaktadır. Camiinin yanından geçen sokağın köşesindeki tarihi çeşme ise hala su akıtmaya devam etmektedir (resim 164). Bu tarihi çeşmenin hizasında birkaç metre ötede Konya Karatay 19 Mayıs İlköğretim Okulu avlusunda ikişer musluklu üç adet hayrat çeşmesi dikkat çekmektedir (resim 165, 166). Konya Eğitim ve Araştırma Hastanesi önünde bir vatandaş tarafından annesi adına yaptırılan hayrat çeşmesi, çeşme fenomenin tezahür ettiği diğer bir örnektir. Konya'da hayrat çeşmelerinin tezahür imkânı buldukları diğer mekânların başında başk yerlerde olduğu gibi mezarlıklardır (resim 167).

Niğde mezarlığında şehit bir polis memuru adına yaptırılan çeşme kitabesinde ise şu cümleler yazılmıştır: "Serseri bir kurşun tanesi saplanır görevden gelirken bir akşam üstü. Hayat dolu gözler son kez kapanır. Açılmamak üzere şehit olursam eğer. Ölümümün sebebi nedir? Ne ekmek kavgası ne adres sormayan kurşun yarası. Kutlu bir ülkenin vazgeçilmez sevdası. Yazın mezar taşıma ölürsem eğer" (resim 168). Mezar taşı ile çeşme kitabesi arasındaki benzerliğe örneklerden birini yine aynı mezarlıkta rastlıyoruz. Bir depremde hayatını kaybeden kişi için kardeşleri tarafından yaptırılan çeşme kitabesinde şu cümleler yazılıdır: "Depreme şehit verdik biz seni. Anılarında yalnız bıraktın bizi. Bu dünyada yaşadığın gibi umarım yalnız değilsindir şimdi" (resim 169).

Niğde Derbent mezarlığında örneğine tek rastlanılan bir çeşme yer almaktadır. Çeşmenin üzerinde mermere nakşedilmiş bir Türk bayrağı, çeşmenin iç gövde kısmının üst tarafında bir bankadan emekli olduğu belirtilen şahsın resmi bulunmaktadır (resim 170).

Sungur Bey Camii civarında 2001 yılında inşa edilen çeşmenin kitabesinde yazılı olan "Şu çeşmenin haline bak. Su içecek tası yok. Kırma kimsenin kalbini, yapacak ustası yok" şeklindeki ifade (resim 171), Kayseri'ye bağlı Gesi merkezde 1963 yılında yaptırılan çeşme kitabesindeki ifadelere aynıdır (resim 151).

Çeşme fenomenin yoğun biçimde tezahür ettiği şehir merkezlerinden biri de Nevşehir'dir. Nevşehir'de yol üstü (resim 172), kaldırım (resim 173, 174, 175, 176, 178), benzin istasyonu (resim 179), park (resim 180, 181, 182, 183, 184, 185), bahçe (resim 186) gibi şehrin değişik yerlerinde çeşmelere rastlamak mümkündür. 2007 yılında yaptırılan Ali-Meliha Dirikoç çeşmesi hem estetik yönü hem de abidevi yapısıyla dikkat çekmektedir (resim 187, 188). Çeşme fenomenin en yoğun tezahür ettiği yerlerin başında Nevşehir'de de mezarlıklardır (resim 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195).

Su tasavvuruna ilişkin Nevşehir mezarlığındaki bir çeşmenin sağ yanına monte edilen ikinci kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "Su diyor ki: Eskiden akardım yabana. Beni çıkardılar meydana. Cennet mekânı olsun benden abdest alıp namaz kılana (resim 196)".[81] Aynı mezarlıktaki diğer bir çeşme kitabesinde ise şu cümleler okunmaktadır: "Bu hazin saltanat sakın kendinin sanma, hepsini bırakıp hiç olup söneceksin. Ey kişi beyhude gururlanma, çıplak geldiğin gibi çıplak gideceksin (resim 197)." Bu kitabe insanlara öğüt mahiyetinde ifadeler taşırken birinci kitabe su tasavvuruna ve su ile çeşme arasındaki ilişkiye dair önemli ipuçları sunmaktadır. Kitabenin birinci bölümünde çeşmenin suyu evcilleştirdiği düşüncesine yer verilmektedir. Çeşme, "eskiden yabana akan" yani doğal halinde, kendi seyrinde akan suyu evcilleştirmiştir. Çeşme böylece suya bir ev bir beden olmuştur.

Bu kitabenin ikinci kısmında düşünce ise daha önce görülenlerden farklıdır. Su, abdest ve günahlardan arınma motifinin ne şekilde işlediği daha önce görülmüştü: öteki aracılığıyla benin kurtuluşu. Burada söz konusu olan ise tamamen İslami paradigmaya dayanılarak inşa edilen bir formülasyondur: Abdest alıp namaz kılan Cennete gider. Fakat bu kitabedeki vurgu "benden" kelimesi üzerindedir. Yani bu çeşmeden abdest almaları için kişilere açık bir çağrıya ve bir davete yer verilmektedir. İlginç olan diğer husus ise bu ifadede diğer vurgunun abdest konusu üzerine yapılmış olmasıdır. Bilindiği üzere İslam'ın beş şartından biri namaz iken abdest bu

[81] Yozgat'ın Sorgun ilçesine bağlı Kepirce köyündeki çeşme kitabesinde hemen hemen aynı ifadelere yer verilmiştir: "Su diyor ki: Önce akardım yabana. Sonra çıkardılar meydana. Mekanı Cennet olsun benden abdest alıp namaz kılana" (http://www.sarihamzali.com/web/Portals/84/Gallery/Album/255/DSC02661.JPG, 11.12.2012).

ibadetin yapılabilmesi için ön hazırlık mahiyetindedir. Fakat abdest olmadan ya da daha geniş anlamıyla ritüel temizlik olmadan bu namaz ibadetini yerine getirmek mümkün değildir. Dolayısıyla şematik olarak şöyle bir tasavvurun var olduğu ortaya çıkmaktadır:

Su → çeşme → abdest → namaz → Cennet

Bu formülasyonu olumsuz yönden ele alarak şu şekilde ifade etmek de mümkündür: namaz olmadan Cennet olmaz, abdest olmadan namaz olmaz, çeşme olmadan abdest olmaz, su olmadan çeşme olmaz. Bu tasavvurda suyun soteriolojik yönü bariz bir şekilde kendini belli etmektedir.

Çeşmelerin birçoğunun vefat eden kişilerin mezarının hemen yanı başına yapılmış olmasını işlevsel bir açıdan izah etmenin isabetli olmayacağını örnekler göstermektedir. Yani burada da söz konusu olan asıl gaye mezarın üzerine dökmek üzere su ihtiyacın gidermekten ibaret değildir. Nevşehir mezarlığındaki bir örnek bu durumu açıkça göstermektedir. Bir aile mezarlığının hemen bitişiğinde bu mezarlıkta medfun şahıslar adına yaptırılan iki çeşme bulunmaktadır (resim 194, 198). Amaç yalnızca su temin etmek olsaydı neden bir çeşmeyle yetinilmeyip de yan yana iki çeşme yaptırılacaktı? Bu düşünceyi Niğde mezarlığındaki birkaç metre mesafeyle yan yana ya da karşı karşıya inşa edilen çeşmeler (resim 199, 200) doğruladığı gibi Adana'daki Asri mezarlığın girişinde dizilen çeşmeler (resim 201) de doğrulamaktadır.

Nevşehir mezarlığındaki bir çeşme kitabesinde "Filanın hatırasıdır" şeklindeki ifade hayrat ile hatıra kategorileri arasındaki ince ayrımı bir kez daha ortaya koymaktadır (resim 202).

Modern dönem diye nitelendirdiğimiz dönemin çeşme fenomeni açısından 1980'li yıllardan itibaren başladığı ifade edilebilir. Kayseri merkezde istatistikî bilgilerden hareketle oluşturulan zaman grafiğinde görülen durumun Nevşehir, Yozgat, Sivas, Kahramanmaraş gibi kentler için de geçerli olduğu gözlemlenmektedir. Mekânsal açıdan dikkat çekici hususlardan biri de çeşmelerin özellikle yol kenarlarında yer almış olmalarıdır. Kayseri merkez alınıp bir değerlendirme yapıldığında bu şehri diğer yerleşim yerlerine bağlayan aksların hepsinde onlarca çeşmeyle karşılaşılmaktadır. Kayseri→Sivas, Kayseri→Yozgat, Kayseri→Nevşehir, Kayseri→Kahramanmaraş; tüm bu istikametlerdeki anayollar üzerindeki çeşmelerin yerleşim olmayan mahallerde inşa edilmiş olmaları dikkat çekmektedir. Örneğin Kayseri→Yozgat yolu üzerinde çok sayıda çeşme yer almaktadır (resim 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211). Yine Kayseri→Sivas istikametinde benzer manzara görülmektedir (resim 212, 213, 214, 215,

216, 217, 218, 219, 220, 221). Kayseri→Kahramanmaraş güzergâhındaki yol kenarlarında aynı şekilde çeşme fenomeni ile yoğun biçimde karşılaşılmaktadır (resim 222, 223, 224, 225, 226, 227).

Çeşme ile yol arasındaki ilişki çalışmanın son bölümünde ele alınacağı için şimdilik bu bilgileri sunmakla yetiniyoruz. Mekânsal açıdan çeşme fenomeniyle ilgili Kayseri ölçeğinde ayrıntılı biçimde izah edilen bulguların civardaki büyük şehirlerdeki durumla karşılaştırılması aşamasında Adana, Niğde ve Nevşehir kentlerinde çeşme olgusu ele alınmış, Adana ve Niğde'de örneğin Nevşehir'e nispeten daha az yaygın olduğu tespit edilmişti. Bu karşılaştırmaları başka örnekler perspektifinden yapmaya devam edelim. 71.800 nüfusa sahip olan Yozgat şehir merkezinde birçok çeşme örneğin rastlanılmıştır. Kayseri istikametinden geliş yolu üzerinde şehrin hemen girişinde yolcuları "Atatürk çeşmesi" karşılamaktadır (resim 228). Birkaç metre ileride ise "kader çeşmesi" (resim 229) yer almaktadır. Saat kulesinin karşısında bulunan ve 2006 yılında aile hayratı olarak yaptırılan çeşmenin estetik yönü dikkat çekmektedir (resim 230). Aynı mimari özelliklere sahip çeşmenin yine 2006 yılında başka bir şahıs tarafından Şehit Lokman Eker parkında yaptırıldığı görülmektedir (resim 231). Bu parkta bir de Yozgat'ın Çayıralan ilçesi Yukarı Yahyasaray köyünden bir erkek ve bir kadın adına yaptırılan çeşme bulunmaktadır (resim 232). Bu örnek parklarda yaptırılan çeşmelerin tek örneği olmadığı gibi (diğer bir örnek: resim 233) saat kulesinin karşısında yaptırılan çeşme de meydanlara yaptırılan çeşmelerin tek örneği değildir (diğer örnekler: resim 234, 235, 236, 237). Zikredilen bu mekânlar dışında Yozgat'ın girişindeki bir benzinlikte yer alan çeşmenin bir hayrat özelliği taşıdığı gözlemlenmektedir (resim 238).

Yozgat merkezdeki çeşmeleri kitabe yönünden fazla bilgi vermemekte, "Filan hayratı" ya da "Filan çeşmesi" şeklinde klasik ifadelerle sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla bu çeşmeleri yaptıranların ne çeşmeye ne de suya ilişkin tasavvurları hakkında doğrudan ulaşmak mümkün olmamaktadır.

Sivas merkezdeki İstasyon caddesinde 1994 yılında yapılan dört cepheli çeşme yazıları şimdiye kadar tespit edilen çeşme kitabelerinden farklılık arz etmektedir. Çeşme her bir cephesinin üst kısmında sırasıyla şu ifadelere yer verilmiştir: "Besmele (Arapça) Filan hayratı 1994" (resim 239), "Huzur İslam'da!.." (resim 240), "Cennetin bedeli Lailaheillallah" (resim 241). Sivas'ın birçok meydanında çeşmeler bulunmaktadır (resim 242, 243, 244, 245, 246). Bu çeşmelerin yanında Sivas'ta örneğine ilk rastlanılan bir çeşme yer almaktadır: Şehitler Çeşmesi.

Öğretmenler Parkı önündeki meydana 2009 yılında inşa edilen dört cepheli bu çeşmenin (resim 247) ön cephe kitabesinde 14 (resim 248), arka cephe kitabesinde ise 26 şehit polisin adı yazılıdır (resim 249). Ön cephe kitabesinin üst kısmında ise Mehmet Akif Ersoy'un Çanakkale şehitleri için yazdığı şu beyite yer verilmiştir: "Ey şehid oğul şehid isteme benden makber/ Sana âğuşunu açmış duruyor Peygamber". Kayseri'de şehitler adına yaptırılan çeşme örnekleri daha önce belirtilmişti. Bu tür örnekleri diğer yerlerde de görmek mümkündür (örneğin Niğde 250, Kahramanmaraş resim 251). Tek bir şehit adına yaptırılan çeşmelerin dışında Polis teşkilatı tarafından şehit olan polisler adına yaptırılan bu çeşme örneği dışında Kahramanmaraş Belediyesi tarafından 12 Şubat 2002 tarihinde Kahramanmaraş'ın Fransız işgalinden kurtuluşu münasebeti ile" şehitler adına inşa ettirilen "Abdal Halil Ağa Çeşmesi" diğer bir örneği teşkil etmektedir (resim 252). Bu tür kurumsal çeşmelerin bir örneği de Çorum'da görmekteyiz. Esnaf ve Sanatkârlar Odaları Birliği tarafından 1998 yılında sanayi civarındaki yeşillik bir alanda inşa ettirilen Ahi Evran Çeşmesi sekizgen bir yapıya sahiptir (resim 253, 254). Her bir cephenin üst kısmında şu ifadelere yer verilmiştir: "Ahinin eli açık olacak", "Kapısı açık olacak", "Ahinin sofrası açık olacak", "Ahinin dili bağlı olmalı", "Ahinin gözü bağlı olmalı","Ahinin beli bağlı olmalı" (resim 255, 256). Sivas'taki şehitler çeşmesini hatırlama kategorisi içerisinde değerlendirmem mümkün iken, Ahi Evran Çeşmesi ahiliğin temel ilkelerini aktarmaktadır. Dolayısıyla çeşmeler sadece insanlara su temin bir araç olmaktan çıkarak onlara birer mesaj veren, bir düşünce ve felsefe aktarın bir vasıta haline gelmektedirler. Diğer bir ifadeyle çeşmeler bir kültürün yansıtıcısı, bir inanç ve dünyada varoluş tarzının aynası konumundadırlar.

Kayseri-Sivas karayolu, Doruklu-Saraycık yol ayrımı mevkiinde yol kenarında yer alan çeşmenin (resim 257) kitabesi "Bak şu çeşme ne virane. Su içmeye tası yok. Hayatında kalp kırma, yapacak ustası yok" (resim 258). Kayseri'ye bağlı Gesi merkezdeki bir çeşme kitabesinde "Bak şu çeşmenin taşına. Su içecek tası yok. Kırma kimsenin kalbini, yapacak ustası yok"; Niğde merkezdeki bir çeşme üstünde "Şu çeşmenin haline bak. Su içecek tası yok. Kırma kimsenin kalbini, yapacak ustası yok" yazılı olduğu daha önce ifade edilmişti. Çorum merkezde bir mahalle meydanında yaptırılan çeşmenin (resim 259) üstündeki "Bak şu çeşmenin haline. Su içecek tası yok. Kırma insan kalbini, yapacak ustası yok" (resim 260) yazısı birçok yönden dikkat çekicidir. Öncelikle bu ifadelerin varyantlarının Kayseri'nin bir köyünde, Niğde merkezde, Çorum merkezde ve Kayseri-Sivas yolu üzerinde görülmesi, bu düşüncenin yaygınlığını göstermektedir. Dolayısıyla bu örnek, çeşme fenomeni hakkında da bir genel

teorinin oluşturulabilirliği lehinde bir argüman oluşturmaktadır. Çeşme fenomeni, bir bölgeye özgü bir olgu olmayıp ortak kültürün farklı bölgelerde bazen farklı biçimlerde ve farklı ölçülerde tezahür eden bir parçasıdır. Yukarıdaki metaforik ifadeler bu kültürün tefekkür boyutunu yansıtması bakımından da önem arz etmektedir. Çeşmenin hali ile insanlık hali arasındaki analojiden hareketle bu kültürün bir felsefe oluşturduğu ve bunun bir yansıması da çeşme fenomeninde görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla çeşme fenomenin altında derin bir felsefe ve zengin bir tasavvur dünyası yatmaktadır. Çalışmanın ilerleyen safhalarında bu konular aydınlığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Özellikle de eski çeşmeler incelendikten sonra bu konularda daha derin analizler yapmak mümkün olacaktır. Çorum şehrinin merkezinde Saat kulesinin yanında yer alan Çorum meydan parkının köşesinde belediye tarafından 1996 yılında inşa ettirilen çeşmenin üzerindeki kitabenin orta üst kısmında Arapça harflerle besmele, sağ ve sol taraflarda tuğra şeklinde kelimeyi şehadet yazılmıştır (resim 261). Geçmişe ve geleneksel değere atıfta bulunan bu örnek, çeşme fenomenin köklerinin çok eskilere dayandığını ve bu fenomeni bütünüyle kavrayabilmek için onun köklerine inmenin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

2. GEÇMİŞTEKİ ÇEŞMELER VE SU TASAVVURU

Modern Türk toplumunda karşılaşılan çeşme fenomeninin tarihsel arka planını ortaya koymadan bu fenomeni anlamak ve anlamlandırmak mümkün görünmemektedir. Oldukça eski bir tarihi geçmişe sahip olan çeşme fenomeninin tarihsel sürecinin belirlenmesi geçmişteki çeşmelerle günümüz çeşmeleri arasında karşılaştırma yapma imkânı sunacaktır. Ve böylece bu aşamada şu sorulara cevap bulunmaya çalışılacaktır: Yeni çeşmeler, eski çeşmelerin bir devamı mıdır? Aralarındaki benzerlikler ve farklılıklar nelerdir? Tarihi süreç içerisinde değişmeyen yani sabit kalan unsurlar nelerdir? Eski çeşme kitabelerinde çeşme ve suya ilişkin ifade edilen inanç ve tasavvurlar nelerdir? Eskiden çeşme yapımındaki amaçlar nelerdi, günümüzde çeşme yapanların motivasyon kaynakları nelerdir?

2.1. Su Yapılarının Tarihçesi

Su insanın hayatını devam ettirebilmesi için elzem olması nedeniyle tarih boyunca insanların bu maddeyi elde etmek için uğraşmış ve bunun için değişik yollara başvurmuş olmaları doğaldır. Başlangıçta ırmak ve derelerden su temin edilirken yerleşik hayata geçişle birlikte suyun yerleşim alanına taşınması ve ziraat yapılan arazilere ulaştırılması amacıyla tüm medeniyetler

çözümler üretmişlerdir. İnsanlık tarihinin büyük bölümü deşiricilik ve avcılıkla geçmiştir. 9.000–10.000 yıl önce ziraatın ve bunun akabinde de besiciliğin gelişmeye başlamasından sonra sulama sistemlerine ihtiyaç duyularak bu sistemler geliştirilmeye başlanmış bundan sonra da yerleşim merkezleri oluşmaya başlamıştır. 6.000–7.000 yıl önce Yakın ve Ortadoğu'da çiftçi köylerinden oluşan yerleşim merkezleri teşekkül etmiştir. Mezopotamyalılar tarlalarını sulamak için dere ve ırmaklardan su temin etmek amacıyla kanallar inşa etmişlerdir.[82]

Su temin etmek için Antik Mısır'da Nil vadisinde kuyular açılmış ve M.Ö. 2900 yılında bir de baraj yapılmıştı. Güney Mezopotamya'da Uruk şehri harabesinde ortaya çıkarılan kanallar, su tesislerinin M.Ö. 3000 yıllarında inşa edildiğini göstermektedir. Eski İran'da da su, evlere ve saraylara kuyular, sarnıçlar ve su kanallarıyla sağlanırken, Hititler de yerleşim yerlerine künklerle su temin ediyorlardı.

Suyun umumî bir "çeşme" vasıtasıyla kullanıma sunulması ilk defa antik Yunan medeniyetinde görülmeye başlanmıştır. Romalıların ise çok gelişmiş su sistemleri vardı. Roma'ya su sağlayan bir kaç su tesisinden birisi olan 91 kilometre uzunluğundaki Aqua Marcia'nın 10 kilometrelik bölümü kemerler üstünde idi. Bu kemerlerle şehre gelen su, "su maksemlerinde" (castellum divisorium) toplanır, oradan umumî ve hususî çeşmeler, su sarnıçları, hamamlar vasıtasıyla halkın hizmetine sunulurdu. Mezopotamya medeniyetlerinde ise Roma veya Bizans'takilere benzeyen çeşmeler yoktu.[83]

Roma çağında Anadolu'nun bütün şehirlerinde ilkçağdan itibaren inşa edilen ve "nymphaeum" denilen abidevi çeşme binaları yapılmıştır. Şehrin genel ihtiyacını karşılamak üzere çevreden kanal veya kemerlerle getirilen su, büyük havuzlara aktarılarak nymphaeumların süslü çeşme gözlerinden akıtılıyordu. Çok zengin mimari tezyinat gösteren bu çeşmelerin nişlerinin içinde, tanrı, tanrıça, kahraman veya şehrin önemli şahsiyetlerinin heykellerine yer verilmiştir. Bu yapıların örneklerini Efes, Bergama, Side ve Perge gibi yerlerde görmek mümkündür. Diğer taraftan Roma döneminde varlıklı kişilerin evlerinin bahçelerinde mozaiklerle süslenmiş çeşmeler inşa ettirdikleri bilinmektedir. Bir bahçe süsü karakterinde olan bu çeşmelerin örneği Pompei'de görülür. Bunların yanında Pompei'de yapılan kazılarda umumun yararına yapılan

[82] Larry W. Mays, "A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before the Romans", *Ancient Water Technologies*, Larry W. Mays (ed.), London - New York 2010, s. 1-2.
[83] Hatice Aynur & Hakan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703–1730)*, İstanbul 1995, s. 33.

devamlı akarsulu sokak çeşmeleri ortaya çıkmıştır. Bizans devrinde de daha küçük ölçekte umumi çeşmelerin yapıldığı tespit edilmiştir.[84]

Anadolu'nun fethinden sonra, Selçuklular, iskân ettikleri antik merkezlerde harap, kısmen veya tamamen sağlam olarak ele geçen su yapılarını kullanmışlardır. Çeşmeler, havuzlar, kuyular, sarnıçlar ve bunlara su veren bentler, kanallar ve kemerler, Selçuklular tarafından gerekli onarımlarla tekrar kullanılabilir hale getirilmiş ve zamanla bu tesisler ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelince, ilâvelerle genişletilmiş veya yenileri yapılmaya başlamıştır.

Selçuklu devri çeşmelerinin cami, medrese, han gibi muhtelif yapıların genellikle ana yola bakan ön cephelerine veya bunların iç avlularına açılan, cümle kapısına yakın bir eyvan içine inşa edildiklerini görülür. Bunların yanı sıra, müstakil inşa edilmiş gibi görünen bazı çeşmeler de vardır.

Cephe kaplaması arasına yerleştirilmiş, lüleli bir su haznesi ile zemindeki bir yalaktan ibaret 1239 tarihli Ağzıkara Han Çeşmesi en sade Selçuklu çeşmelerinden biriyken benzeri bir çeşme 1204 tarihli Kızılören Kervansarayı'nın ön cephesinde, köşk mescidin altında yer almaktadır. Dış görünüşü ile hiçbir özellik ve dekorasyon ihtiva etmeyen bu iki örnek, Selçuklu yapılarında rastlanan en basit çeşme tipini temsil etmektedir. Bunun yanında mukabil Selçuklular döneminde daha dekoratif bir anlayışla inşa edilmiş ve günümüze kadar sağlamca kalabilmiş bir çeşme örneği, Tokat'ın Pazar İlçesi yakınındaki yine 1239 tarihli Hatun Hanında bulunmaktadır. Mevcut Selçuklu devri çeşmelerinin arasında en süslü olanlarından biri, 1271 tarihli Sivas Gök Medrese Çeşmesidir.

Türk su mimarisinde iki önemli tipi temsil eden sebil ve şadırvan, aslında çeşme mimarisinin, farklı manada ve daha değişik bir fonksiyona hizmet gayesiyle yapılmış birer eseridir. Yani çeşme yapısından, sebil ve şadırvan tiplerinin zamanla ayrılarak, mana ve fonksiyon yönünden kendine has bir mimarî karakter kazanmıştır.[85]

Başta su hayratı olmak üzere her türlü hayrat yapısı için kullanılabilen sebil terimi, daha sonra Anadolu su mimarisinde belli bir fonksiyonu olan kuruluşları nitelendirmek için kullanılmıştır. Şehirlerin içilecek su ihtiyacını karşılayan kuyu, sarnıç veya çeşmelerin az olduğu, günlük ev

---

[84] Eyice, "Çeşme", s. 277; "Çeşme", *Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, c. 3, İstanbul 1970, s. 202-203.
[85] Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara 1997, s. xx.

ihtiyacının ancak şehrin belli yerlerindeki adı geçen tesislerden temin edilebildiği devrede, taşınan suların kullanımı yerinde muhafazası için kullanılan küpler veya tekneler, sebil mimarisinin esasını teşkil etmiştir. Daha ziyade, şehirlerin merkezlerinde ve cami, medrese, han gibi çok kullanılan yapıların, ana yola veya meydana bakan cephelerinde, duvar içine yerleştirilmiş bir su haznesi ile bunun üstünde, hazne ve su konulabilmesi için, tabanı hazneye açılan bir nişten ibaret olarak şekillenen 13. yüzyıl sebilleri, 16. yüzyıldan itibaren sayıları artan çeşme, sarnıç ve kuyulara rağmen, önemli bir mimarî gelişme göstermiştir. Günümüze sağlam bir durumda ulaşan en eski tarihli sebiller arasında 1285 tarihli Konya Sahib Ata Camii portalindeki sebiller ile 1299 tarihli Beyşehir Eşrefoğlu Süleyman Bey Camii'nin kuzey portali yanındaki sebil örnek gösterilebilir.[86]

Her ne kadar çeşme gibi sebil de su temin eden birer yapı olsa da aralında önemli bir fark bulunmaktadır. Çeşmelerin sürekli akarsuya bağlanmış olmaları, sebillerle çeşmeleri birbirinden ayıran en mühim farklardan biridir. Çeşme sürekli su akıtan bir tesis olduğu halde, sebil daha ziyade bu suyun akıtılış şeklindeki bir isteği ve buna göre değişen bir fonksiyonu ifade etmektedir. Selçuklu devri sebillerini çeşmelerden ayıran ikinci önemli özellik ise, burma lülelerin 16. yüzyıldan itibaren kullanılmasına başlanıncaya kadar ancak çeşmelerde sade lüle bulunduğundan, 16. yüzyıla kadar sebil haznelerinin lülesiz olmasıdır.[87]

Hayır için, parasız dağıtılan soğuk su ve meşrubata da sebîl denilirdi. Hayır sahipleri, ramazan akşamlarında, bayramlarda, kandillerde veya kendileri için özel bin anlamı olan diğer günlerde, sebîlhanelerde veya köşe başlarında, Kerbela'da susuz şehid olan Hz. Hüseyin'in de ruhunu şad ederek soğuk şerbet dağıttırırlardı.[88] Sebîli dağıtanlara da sebîlci denirdi. Sebilhaneler her ne kadar günümüzde işlevselliklerini yitirmiş olsalar da sebil düşüncensin kırıntılarını günümüz toplumunda görmek mümkündür. Kayseri'ye bağlı Hisarcık Kasabasında yol kenarında müstakil bir evin ihata duvarına bitişik olarak inşa edilen bir çeşmenin üzerinde "sebil" yazısı (resim 262) görüldüğü gibi yaz aylarında çarşı esnafının gelip geçenlerin faydalanması için dükkânları önlerine koydukları su soğutucularının (örneğin Kayseri resim 263, 264, 265) "su sebili" olarak adlandırılması bu olguların çeşme fenomeni içerisinde yer aldığını ve son derece gelişmiş bir anlayışla ortaya konulan sebil kültürünün bir ifadesi olduğunu göstermektedir. Bu kültürün Osmanlı kültür alanında yer almış olan coğrafyanın değişik yerlerinde görmek

[86] Önge, s. 18.
[87] Önge, s. 19.
[88] Ömer Faruk Şerifoğlu, *Su Güzeli İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1995, s. 19.

mümkündür. Örneğin Ürdün'ün başkenti Amman'da 1989 yılında inşa edilen Şehit Melik Abdullah Bin Hüseyin camiinin avlusuna konulan su soğutucularının üzerlerine hayır sahiplerinin isimlerinin yazılıp bunların ruhları için Fatiha talep edildiği gibi (resim 266, 267, 268, 269, 270, 271) Ürdün'ün ikinci büyük şehri olan İrbid Yermuk Üniversitesi yerleşkesindeki Nûh el-Guzât camiinin avlusunda yine aynı tarz (resim 272, 273, 274) eserler görülmektedir. Adana'daki Asri Mezarlığın deposunda görülen modern dönem sebilleri/çeşmeleri/su soğutucuları (resim 275) ile Amman ya da İrbid'deki aynı tür eserlerin aynı özü taşıdıkları hususunda kuşku olmasa gerektir.

Anadolu'da 13. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl sonlarına kadar değişerek gelişen bir diğer su yapı türü de selsebillerdir. Şırıltılı su sesini işitmek, zamanla değişen ışığın akan suda meydana getirdiği kırılma, parlama ve yansımaları seyretmek, suyun verdiği serinlik hissinden faydalanmak için, dekoratif mahiyette yapılmış bu eserler, dini veya sivil mimarinin salon, sofa, iç avlu veya bahçelerinde yer almışlardır. Konya Mevlana Müzesi girişinin sağ tarafında bulunan 19. yüzyıla ait selsebil bu tür yapıların mütevazı bir örneğini teşkil etmektedir (resim 276).[89]

Selçukluların kültürel mirasını devralan Osmanlılar döneminde de su yapıları yeni malzemelerin kullanımı, yeni mimari tarzların ortaya çıkışıyla daha da bir zenginleşerek inşa edilmeye devam etmiştir. Osmanlı döneminde ortaya çıkan yeni tarz çeşmeler arasında duvar kaplaması içine açılmış kemerli veya düz atkılı bir nişin iç duvarında bulunan lüleden, nişin tabanındaki yalakçığa su akan çeşmeler yerlerini almıştır. Bu tip çeşmelere örnek olarak, 1617 tarihli İstanbul Sultan Ahmed Camiinin aksiyal avlu kapısındaki çeşmelerle Çinili Köşkteki 1590 tarihli Tavuslu Çeşme gösterilebilir.

Diğer taraftan kervanlarla seyahat eden yolcuların veya büyük şehirlerin civarındaki mesirelerde eğlenmeye gidenlerin açık havada ibadet edebilmeleri için tesis olunan namazgahlarda, çeşme ile mihrap taşını birleştiren çeşmeli mihraplar; keza İstanbul'da Boğaziçi'nde veya Haliç'te daha ziyade sandalla dolaşanların veya balıkçıların istifadesi için yapılan sahil çeşmeleri Türk Su Mimarîsinde XVI. yüzyıldan itibaren görülen değişik tipleri arasındadır. 1588 tarihli Topkapı-Edirnekapı yolu güzergâhındaki Vezir Mehmed Paşa'nın Namazgah Çeşmesi, namazgah çeşmelerinin en güzel örneklerindendir.[90]

---

[89] Önge, s. 26.
[90] Önge, s. 15-16.

18. yüzyıldan itibaren Batı kültürünün Osmanlı Devletindeki etkileri mimari yapılara ve bunlar arasında çeşmeler de yansımıştır. 1732 senesinden sonra yapılmış olan binalarla beraber sebillerde de klâsik Türk Sanatını yaşatan motiflerin ve klasik malzemelerin yerini Louis XV. tarzı diye bilinen barok tarzı almaya başlamıştır.

Selçuklu devri çeşmelerinden başlayarak, gitgide gelişen bir nevi tezyini unsur da kitabelerdir. Büyük ve önemli yapıların dış cephelerinde, mimarî bir varlık halinde kendini gösteren çeşmelerin hemen hepsinde, kitabe bulunmaktadır. Ancak bu kitabeler, devrin edebî modasına uyarak genellikle Arapça nesir halinde yazılmış, tarihleri de yazı ile ifade edilmiştir. Çoğu, dikdörtgen şeklinde taşlara, araları bazen ince düz şeritlerle yarılmış panolar içine kabartma Selçuklu nesihi, sülüsü veya İlhanlı sülüsü ile hakkedilmişlerdir. Örneğin 1278 tarihli Bolvadin Alaca Çeşme'nin kitabesi, çok sade bir çerçeveye sahipken Tokat Hatun Hanı'nın ve Mazgirt Elti Hatun Camii'nin çeşmelerinde, manzum Arapça kitabeler görülmektedir. XVI. yüzyıldan sonra yapılmış örneklerde, Arapça, Farsça kitabelerin yanı sıra, daha ziyade Osmanlıca ile manzum olarak yazılmış tarihi ebced hesabı ile düşürülmüş çeşme kitabelerine rastlanmaktadır. Bu kitabeler, devirlerinin dekorasyon stillerine göre, çeşitli profiller ile çerçevelenmiş, yer yer motiflerle süslenmiş, hatta yeşil, kırmızı, siyah zemin üzerine altın yaldız gibi muhtelif renkte boyanmış kartuşlar içine, genellikle nesih, sülüs veya talik hatla yazılmışlardır. Bunlara örnek olarak, Lâleli'de 1804 tarihli Adilşah Kadınefendi Çeşmesi'nin kitabesi gösterilebilir.[91]

2.2. Çeşme Kitabeleri

Çeşme kitabeleri yalnızca çeşmenin kim/ler tarafından ve ne zaman yaptırdığı konusunda bilgi vermemekte, aynı zamanda bu çeşmeleri yaptıran insanların bu çeşmeleri yaptırmadaki amaçları, çeşme ve suya ilişkin tasavvurları hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Tıpkı birinci bölümde olduğu gibi bu konuya da Kayseri'deki tarihi çeşmelerden başlanılacak ve buradan hareketle yelpaze genişletilecektir. Bu noktada son derece zengin malzeme sunan İstanbul çeşmeleri konunun aydınlatılması bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllar boyunca payitahtlık yapmış bir kentin elbette farkı olacaktır. Fakat Kayseri'deki tarihi çeşmelerin İstanbul çeşmelerinden önemli bir farkı bunların bir kısmının Selçuklular döneminde yapılmış olması ve dolayısıyla daha eski bir tarihe ait olmasıdır. İstanbul 1453 yılından bu yana Türk toprağı iken Kayseri gibi Anadolu şehirleri neredeyse dört yüzyıl önce Türk hâkimiyetine

[91] Önge, s. 17.

girmişlerdir. Dolayısıyla Anadolu kentlerinde bol miktarda Selçuklu eseri bulunurken İstanbul bu bakımdan yoksundur.

2.2.1. Kayseri'deki Tarihi Çeşmeler

İstanbul'daki çeşmelerle ilgili bütün çalışmaların kronolojik olarak ilk sıraya koydukları çeşme Davud Paşa Çeşmesidir. İstanbul'un bilinen en eski çeşmesi olan bu çeşme H. 890 / M. 1485 - 1486 tarihinde inşa ettirilmiştir. Üç satırdan oluşan kitabesi şöyledir: "Sâhibü'l-hayrât / Merhûm Dâvud Paşa / Sene 890".[92] Kayseri'de günümüze kadar ayakta kalabilen en eski çeşme ise Selçuklu vezirlerinden Fahreddin Ali tarafından H. 665 / M. 1266 yılında yaptırılan, Sahibiye Çeşmesi'dir (resim 277).[93]

Sahibiye Çeşmesinin üzerinde Selçuklu sülüsü ile yazılmış üç satırlık mermer kitabenin Arapça olması dikkat çekicidir. Bu kitabede çeşmenin kim tarafından ve ne zaman inşa edildiğine dair bilgiler yer almakta ve çeşmeye ilişkin "ayni'l-mübâreke" (mübarek/kutsal çeşme) ifadesi ve çeşme yaptırana ilişkin de "el-muhtâc ilâ rahmeti'l-lâhi teâlâ" (Allah tealanın rahmetine muhtaç) ifadesi görülmektedir (resim 278). H. 676 / M. 1277 yılında yaptırılan Niğde Ulu Cami çeşmesi kitabesinde yine aynı Arapça ifadelere yer verilmiştir.[94] Çeşmelerin "mübarek" sıfatıyla nitelendirilerilmesenin belli bir bölgeyle sınırlı olmayıp genel bir karakteristik olduğu görülmektedir. İleriki bölümlerle ele alınan İstanbul çeşmelerinde bu özellik bariz şekilde görülecektir. Diğer taraftan çeşmelerin "mübarek" telakki edilmesi bunların kutsal karakterlerini ortaya koymaktadır. Bu husus da çeşme fenomenini anlamak açısıdan son derece büyük bir önem arz etmektedir. Çeşmelerin bu özelliğinin genelliğini göstermek bakımından birkaç örnek üzerinde daha duralım. Manisa'daki H. 1090 / M. 1679–1680 tarihli Üç Olukla Çeşmesinin kitabesinde "Kad benâ hâzihi'l-ayni'l-mübâreke…" ifadesinde bir taraftan çeşme yine Arapça "ayn" kelimesiyle belirtilirken diğer taraftan da "mübarek" sıfatıyla nitelendirilmektedir.[95] H. 677 / M. 1278 tarihinde inşa edilen Afyon-Bolvadin Alaca çeşme ise yine Arapça olarak "aynu'l-câriye" şeklinde nitelendirilmiştir.[96] H. 650 / M. 1252 yılında inşa edilen Tunceli Mazgirt Elti Hatun Çeşmesinin kitabesi diğerlerine farklılık arz etmektedir. Zira bu kitabede ne yapan kişinin adı zikredilmekte ne de yapım tarihi. Arapça yazılmış iki satırlık

---

[92] *İTÇK*, c. 1, s. 163.
[93] Bkz. Önge, s. 48-49; *KTSY*, s. 29.
[94] Önge, s. 51.
[95] Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999, s. 593.
[96] Önge, s. 53.

kitabedeki ifade şu şekildedir: " Hazihi'l-aynu rahmeten ve gına teltezzü biha kerimetu'd-din-i zuhra / Fe-cemiu'l-halkı tühdi ileyha'ş-şükre ve rabbu's-sama'i belleh ecra."[97]

Selçuklu dönemindeki çeşmelerin birçoğunun günümüze ulaşmamış olması, ulaşanlar ise birçoğunun kitabesinin yok olması nedeniyle sonraki dönemlere nispeten çok fazla malumata sahip olunmadığı söylenebilir. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesi, istikrarlı bir toplumsal düzen kurmaları, diğer taraftan maddi ve kültürel seviyenin daha ileri bir düzeye çıkmasına paralel olarak çeşme sayısında bir artış meydana geldiği gibi kitabe noktasında da daha zengin bir içeriğin ortaya çıktığı görülmektedir. Çeşme fenomeni bütün zenginliği içerisinde Osmanlı döneminde tezahür etmiştir. Osmanlı döneminde Kayseri'deki çeşme kitabeleri kronolojik sırayla ele alındığında yapım tarihleri ve yaptıran kişilere ilişkin bilgiler dışında konumuz açısından önem taşıyan aşağıdaki özelliklere rastlanılmaktadır.

H. 918 / M. 1508 yılında yaptırılan Gavremoğlu Çeşmesinin Arapça yazılan kitabesinde bu çeşme, tıpkı yukarıda örnekleri verilen Selçuklu dönemindeki çeşmeler gibi "ayni'l-mübâreke" (mübarek/kutsal çeşme) şeklinde nitelendirilmektedir (resim 279, 280). H. 951 / M. 1544 tarihli Hacı Veled Çeşmesinin kitabesinde ise şu Türkçe ifadeler yer almaktadır: " Sâhibü'l-hayrât el-Hâc […] Fî sebîlillah bunu etdi sebîl / Selsebîl edâ Hudâ ana cezâ […] Çeşme-i mâ-i hayât can fezâ."[98] H. 958 / M. 1551 tarihli Göllü çeşmesinin Arapça yazılı inşa kitabesinde yine bu çeşme "hazihi'l-ayni'l-mübâreke" şeklinde ifade edilmektedir (resim 281, 282).

H. 1283 / M. 1866 yılında onarımı yapılan Göllü çeşmesinin onarım kitabesi, Arapça olan inşa kitabesinin aksine Türkçe yazılmıştır (resim 283). Üstelik daha uzun ve daha şairane bir üslupla yazılan bu onarım kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır: "[…] Sâhibü'l-hayrât yâ Rab, hem dahî bânîsine / Sâkî-i Kevser getir sun, mahşer icre su hemân […] İç Hüseyin ile Hasan aşkına al çeşmeden."[99]

H. 981 / M. 1573 yılında Büyük Bürüngüz Köyü meydanına yaptırılan çeşme "ayn-ı kevser"[100] şeklinde nitelendirilirken aynı köyde H. 1129 / M. 1713 tarihinde inşa edilen Yazıcı çeşmesinin kitabesinde çeşmenin suyu için "âb-ı kevser" tabiri kullanılmıştır.[101]

---

[97] Önge, s. 47.
[98] *KTSY*, s. 38; Krş. Ömer Yörükoğlu, *Kayseri Çeşmeleri*, Kayseri 1987, s. 136.
[99] *KTSY*, s. 42; Yörükoğlu, s. 82; *KTKVE*, s. 539.
[100] *KTSY*, s. 35.
[101] *KTSY*, s. 70.

Kayseri'ye 22 km. mesafedeki Erkilet kasabasında yer alan H. 1082 / M. 1671 tarihli İkiz Çeşme'nin kitabesinde yaptıran kişi "sahibü'l-hayrat"[102] diye nitelendirilirken H. 1129 / M. 1714 tarihli Kayseri merkezdeki Kabasakal Müftü Çeşmesi kitabesinde suyun Kevser ile şu şekilde ilişkilendirildiği görülmektedir: "Bir damladır gûyâ Kevser'den olmuş münba's / Feyz-i rabbâniyle Hâkk'dan biri geldi dedi / […] Târîhin mâün cerâ aynen tüsemmâ selsebîl".[103] Kayseri'ye 25 km. mesafedeki Subaşı Köyü'nde bulunan H. 1130 / M. 1718 tarihli Mimar Mehmet Ağa çeşmesi kitabesindeki "Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât"[104] ifadesinin aynısı Kayseri'ye 20 km. uzaklıktaki Gesi Kasabası Köprübaşı mahallesindeki H. 1209 / M. 1794 tarihli çeşme üzerindeki kitabesinde yer almakta ve kitabenin devamında şöyle denilmektedir: "Halîl Ağa rûhiçün el-fâtiha". [105]

Kayseri merkezde yer alan çeşmelerden Gömleksiz Çeşmesi'nin H. 1135 / M. 1722 tarihli onarım kitabesi on iki satırdan oluşmaktadır. Bu kitabede çeşmeyi tamir ettiren Matbah Emini Hacı Halil'in ne maksatla bu işi yaptığı dile getirilmekte ve kendisine yönelik şu duada bulunulmaktadır: "[…] Kim simât-ı dehre mebzul itdi nân ü ni'meti / Zât-ı pâkin masdar-ı hayrât kılmış çün Hüdâ / Çeşme-i nû mülk-i bî ihyâya düşdi rağbeti / Nice demdir katre akmazken bu âb-ı nâ zenîn / Şimdi yâd itdirse lâyık çeşme sâr-i Cenneti / […] Kevser-i dest-i âliyeden nûş ide yevmi'l-cezâ / İtmeye eksik Hüdâ üstünden âb-ı rahmeti…"[106] Yine aynı yıl ve adı geçen aynı şahıs tarafından onarımı üstlenilen Gülük Çeşmesi kitabesinde şunlar yazılıdır: "[…] Tâ kıyamet hayrile yâd eyleyüb ehl-i belde / Ol kerîmin zâtı ile fahr iderlerse sezâ / Fahr-i âlem hürmetine yevm-i mahşerde anâ / Kâse sunsun sâkî-i kevser Aliyy-i mürtezâ…"[107] Yine aynı yıl ve adı geçen aynı şahıs tarafından inşa ettirilen Hasbekiçi Çeşmesi, "Habbezâ nû çeşme-i âb-ı hayât / Menba-ı Cennet zî havz-ı selsebîl / Kevsere teşbih ederdim lezzetin / Cûy-i bâr-ı himmetinden bu sebîl / […] Kevser-i peygamberi nûş eyleye / Ola Cennet'de delîli Cebraîl…".[108]

H. 1168 / M. 1753 inşa edilen Çifteönü Çeşmesinin (resim 284) inşa kitabesinde "Oldu sebeb-i hayâtına Muhammed ile Mustafâ / Görmesinler dâr-ı hasretde azâb ile cefâ / Menba-ı âb-ı

---

[102] *KTSY*, s. 58.
[103] *KTSY*, s. 71.
[104] *KTSY*, s. 75.
[105] *KTSY*, s. 96.
[106] *KTSY*, s. 51.
[107] *KTSY*, s. 66; *KTKVE*, s. 618.
[108] *KTSY*, s. 77; *KTKVE*, s. 584-585. Çeşmelerin isimlendirilmesinde bazı farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu çeşme, *KTSY*'de *Hasbekiçi* şeklinde isimlendirilirken, Yörükoğlu (s. 115) *Hasbekiçci* adını kullanmaktadır. Aynı çeşme, *KTKVE*'de *Hasbekitçi* olarak adlandırılmaktadır.

hayâta sa'y ide mü'min-i esnâfı / İçerler Kevser şerâbın yok aslâ buna ihfâ / Âb-ı rahmet ile ğasl et onların eznâbını / Tâ bulalar Cennet-i A'lâ'da zevk ile safâ / […] Şefi' ola bu cümleye çâr yâr ile Mustafâ" (resim 285) ifadelerine yer verilirken H. 1293 / M. 1876 yılına ait onarım kitabesinde (resim 286) şu cümleler yer almaktadır: "Hüve'l- Hallâku'l-bâkî / Sâhibü'l-hayrât Hacı Seyyid Mehmed Ağa'nın / Hayrını makbûl buyursun ol Hüdây-ı Müste'ân / İşte bak bu çeşme-i dil cûy-ı inşâ eyledi / Nezd-i atşânda becâdır dense hayrâtü hisân / Hayr-ı a'zam su akıtmaktır buyurdu ol resûl / İtmeye sa'yin hebâ kim Hazret-i Rabb-i Mennân / Nûş idüb mahşerde havz-ı pâki-i Kevser'den o zât / Lutf-i Yezdân ile olsun dâhili-i dâr-ı cinân…"[109]

H. 1222 / M. 1807 tarihinde inşa edilip H. 1287 / M. 1870 yılında tamir edilen Hacı Mehmet Çeşmesinin yıpranmış kitabesinin okunabilen kısımlarında bu çeşme *havz-ı Kevser*'e benzetilirken onarım kitabesinde çeşmeyi tamir ettiren Ahmet Paşa'nın maksadı açık biçimde ifade edilmektedir. Hacı Mehmet Çeşmesinin onarım kitabesi, yine H. 1287 / M. 1870 yılında Ahmet Paşa tarafından onarımı yaptırılan Kara İmam çeşmesinin onarım kitabesi ile aynıdır: "Sarf-ı himmet iderek eyledi Ahmed Paşa / Vatan-ı aslî olan Kayseri şehrini ihyâ / Bildi muhtâç idi âba bu vilâyet halkı / Mâ-i ihsanı ile ânları kıldı irvâ / Çekdi bende yol azıtmışdı bu mâ-i hayrân / İtdi emr ile yine râh kadîmin mecrâ / Ya'ni tâ baştan alub yollarını tecdîd iderek / İtdi bu mâ-i hayâtı bu mahalden icrâ / Peder ve mâdârinin ruhunu şâd itmek içün / Böyle hayrâtı ânı kıldı muvaffak Mevlâ / Teşnegân söyledi menkût ile Fevzi târîh / Aba kandırdı cihân halkını bâ Ahmed Paşa."[110] Bu çeşmede yapım amacının yaptıranın ya da daha doğrusu onarımı yaptıran kişinin kendi hayrı değil baba ve annesinin ruhunu şad etmek olduğu açıkça ifade edilmektedir. Kayseri şehir merkezine 30 km. mesafedeki Büyük Bürüngüz Köyü'nde yer alan H. 1250 / M. 1834 tarihli Mütevelli Çeşmesi kitabesinde de bu kez sadece ebeveynin değil bütün geçmişlerin ruhu şu şekilde yâd edilmektedir: "Yâ ilâhî eyle sen ecdâdının ervâhını şâd."[111]

H. 1274 / M. 1857 yılında inşa edilen Subaşı Köyü Meydan Çeşmesi kitabesinde ise yaptıran kişinin amacı şöyle dile getirilmektedir: "Kendisi mülküdür çeşmesi / Âb-ı hayâtı ravz-ı Cennet / Olsun sâhibü'l-hayrât / Hacı Osman Ağa…"[112] M. 1857 yılında tamir edilen çeşmenin onarım kitabesinde bu çeşme "çeşme-i âb u revân" şeklinde nitelendirilmekte, çeşmenin gayesi "Hüseyn'in aşkına nûş ideler ez dil ü cân" ifadesiyle belirtilirken yaptıranın niyeti, "Hakk

[109] *KTSY*, s. 88-89; *KTKVE*, s. 590-591, Yörükoğlu, s. 36.
[110] *KTSY*, s. 68, 110; Yörükoğlu, s. 65, 140.
[111] *KTSY*, s. 62.
[112] *KTSY*, s. 94.

rızâsiçün akıtdı nakd-i mecûdin ayân”[113] cümlesinde ifade edilmektedir. Kayseri’ye 15 km. mesafedeki Tavlusun Köyü’nde yer alan H. 1264 / M. 1847 tarihli meydan çeşmesi kitabesinde ise “Gel Hüseyin ile Hasan aşkına iç mâi tahûr / Sâhibü’l-hayrât…”[114] ifadesi yer almaktadır.

Mıhlım I Çeşmesinin H. 1296 / M. 1878 tarihli onarım kitabesinde su, hem zemzeme hem de âb-ı hayata benzetilmektedir: “Bu su değildir zemzemi ayni ile eyledi revân / […] Cîrân akıtdı cehd idüb âb-ı hayâtı câvidân...”[115]

Hacı Ahmed Efendi tarafından Talas’ta H. 1303 / M. 1885 yılında inşa ettirilen Hacı Ahmed Efendi Çeşmesi kitabesinde ise yaptıranın maksadı belirtildikten sonra abdest motifine yer verilmektedir: “[…] Mücerred maksadı istihsâl-i rızây-ı kibriyâ / Abdest alub su içen kesmeden / Bir fâtiha ile üç ihlâs ve duâ eyler bir ricâ…”[116]

Kayseri merkeze 6 km. mesafedeki Talas’ta Ali Saib Paşa tarafından H. 1304 / M. 1886 tarihinde yaptırılan çeşmenin kitabesindeki “Tatlı su eyledi icrâ Ali Sâib Paşa” ibaresinde alışılagelmiş “mâ” kelimesinin yerini “su” kelimesinin aldığı dikkat çekmektedir. Bu kitabede de “Mühr-i Kevser” ifadesiyle Kevser motifi görülmektedir.

Yine Ali Sâib Paşa tarafından H. 1305 / M. 1887 yılında inşa ettirilen Talas Meydan Çeşmesinin yapılış amacı şu şekilde ifade edilmektedir: “[…] Yâdigâr-ı mü’minîne olsun deyû bu çeşmeyi / Yabdurub dehâsı nâm itdi ilâ yevmi’l-hisâb...”[117]

Kayseri’ye 28 km. mesafedeki Kemer Köyü meydanında yer alan H. 1320 / M. 1902 tarihli çeşme kitabesinde yaptıran kişi (sâhibü’l-hayrât) ve yapım tarihi dışında İnsan suresinin 6. ayeti yazılmıştır: “عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللَّهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيرًا (Aynen yeşrabü bihâ ibâdu’l-lâhi yüfeccirûnehâ tefcîrâ: (Bu,) Allah'ın has kullarının içtikleri ve akıttıkça akıttıkları bir pınardır (Diyanet Vakfı Meal))”.[118]

H. 1322 / M. 1904 yılında inşa edilen Seyit Gazi Mahallesi çeşmesinin (resim 287) kitabesinde de “su” kelimesi kullanılmakta ve şu cümleyle sona erdirilmektedir: “Sen de iç bu çeşmeden bâ

[113] *KTSY*, s. 95.
[114] *KTSY*, s. 115.
[115] *KTSY*, s. 93.
[116] *KTSY*, s. 118.
[117] *KTSY*, s. 122.
[118] *KTSY*, s. 131.

âfiyet âb-ı hayât."[119] H. 1323 / M. 1905 yılında onarılan Şeyh İbrahim Tennuri Çeşmesinin tamirat kitabesinde çeşmenin suyu için "âb-ı şarâb" ifadesi kullanılmakta ve "âb-ı zemzem iç" temennisiyle sonlandırılmaktadır.[120]

Çukurlu Camii Çeşmesinin H. 1331 / M. 1912 tarihli onarım kitabesinde yaptıran kişi için şu ifadelere yer verilmiştir: "Bu çeşmeyi Hâfız Ağazâde Hilmi Efendi eyledi ihyâ […] Merkâdını Cennet eylesin Hüdâ."[121]

Lise Çeşmesi olarak da adlandırılan ve 1920'lerin başında inşa edilen Şefika Hanım çeşmesi (resim 288, 289) bir kadın tarafından/adına yaptırılan ve kendi adını taşıyan nadir örneklerden biridir. Kayseri'de durum böyle iken İstanbul'daki birçok çeşmenin kadınlar tarafından ya da kadınlar adına yaptırıldığı ileride görülecektir.

Talas'ta Cumhuriyet sonrasında inşa edilen H. 1344 / M. 1926 tarihli Salih Ağa Çeşmesi (resim 290, 291) kitabesi şöyledir: "Hüve'l-Hallâku'l-bâkî / Balcı Halîl oğlu Sâlih Ağa / Sâhibü'l-hayrât maksûdu bi rızâ / Allah bulmakdır min feyzihî necât..."[122]

Kayseri'de yer alan çeşmelerin konumuz açısından temel özelliklerini betimsel yönden ele aldıktan sonra çeşme fenomeni ve su tasavvuruna ilişkin ayrıntılı bir analizi yapılabilir. Öncelikle tarihi çeşmelerde dikkat çeken husus bütün çeşmelerin her ne kadar bazısı günümüze ulaşmamış olsa da bir inşa kitabesine ve birçok örnekte de bir onarım kitabesine sahip olmasıdır. Bu kitabeler sayesinde hem yaptıran kişilerin veya kendileri adına yaptırılan kişilerin kimlikleri hem bu eserlerin hangi tarihte inşa edildikleri ya da tamir edildikleri hakkında bilgi edinilelildiği gibi bu insanların hangi amaçla bu çeşmeleri inşa etti(rdi)kleri ve bunların suya ilişkin inanç ve tasavvur dünyalarıyla ilgili bilgilere ulaşılabilmektedir.

Tarihi çeşmelerle ilgili genel bir tablo elde edebilmek için bu fenomenin doruk noktasına ulaştığı İstanbul çeşmeleri vazgeçilmez bir kaynak oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'ne beş yüz yıla yakın payitahtlık yapan İstanbul çeşmeleri yalnızca sayılarının ve çeşitlerinin çokluğuyla değil, zengin kitabeleriyle ve sakalık müessesesi gibi farklı uygulamalarıyla ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla İstanbul çeşmeleri, Osmanlı medeniyetindeki çeşme fenomenini bütün özellikleriyle tezahür ettiği örnekleri oluşturmaktadır.

---

[119] *KTSY*, s. 132.
[120] *KTSY*, s. 30.
[121] *KTSY*, s. 54.
[122] *KTSY*, s. 137.

2.2.2. İstanbul'daki Tarihi Çeşmeler

III. Ahmed devrine gelinceye kadar İstanbul mahalle çeşmeleri, sade işçilikli birer duvar cephe çeşmesi biçiminde yapılmıştır. Halkın ihtiyacını gidermeye yönelik umumî çeşmelerin İstanbul'da ilk örneklerini bu duvar çeşmeleri oluşturmaktaydı. Çeşme, müstakil bir yapı haline sonraları dönüşmüştür. Bunların ilk örnekleri de büyükçe bir sütuna monte edilmiş birer duvar çeşmesinden ibaretti. Bunlar da zamanla kendi içlerinde bir mimari stili oluşturarak, 18. yüzyıldan itibaren abidevî olarak da adlandırılan meydan çeşmelerini ortaya çıkarmışlardır. Sebille birlikte aynı yapıda çeşme kullanılması ise yine ilk defa 18. yüzyılda III. Ahmed zamanında ortaya çıkan bir mimari türdür. Hem yeni tarz çeşmelerin ortaya çıkması, hem tezyinat ve mimari üslubun değişime uğraması hem de yeni malzemelerin kullanılması gibi birçok yeniliğin ortaya çıktığı III. Ahmed ve kendinden sonra tahta oturan I. Mahmud (M. 1730–1754) devri İstanbul'daki sokak çeşmelerinin altın çağı olarak gösterilmektedir. Sebillerin de ilk defa külliyelerin birer parçası olarak görülmeye başlamaları bu döneme rastlamaktadır. Bu dönemde sebil ve çeşmenin aynı yapıda kullanıldığı yeni bir tür ortaya çıkmıştır. Müstakil bir yapı olarak birer küçük köşk şeklindeki abidevî çeşmeler de ilk olarak bu devirde görülmeye başlanmıştır. Bu türün en ünlü örneği Bab-ı Hümayun önündeki III. Ahmed'in çeşme ve sebilden oluşan su köşküdür.[123]

2.2.2.1. Çeşme Tipolojisi ve Mekânsal Dağılım

Osmanlı Devleti döneminde Türkiye'ye gelen birçok Batılı seyyahın dikkati çeken hususlardan biri Türklerin temizliğe verdikleri önem ve şehirlerdeki çeşme adedinin kendi ülkelerine nispeten çok daha fazla olmasıdır. 1655 yılında İstanbul'a gelen Fransız seyyah Jean Thévenot, Türklerin hamamları çok kullandıklarında ve en küçük köyde bile bu yapılardan en az bir tane bulunduğundan söz etmektedir.[124] Thévenot'dan iki yüzyıl sonra Osmanlı yaşam tarzını betimleyen Bayer, Paris'te elli yıldır birkaç hamamın yapıldığını, Londra, Dublin, Edimburg, Berlin ve Viyana gibi şehirlerin bu yapılarla daha yeni tanışmaya başladıklarını ifade etmektedir. Yazara göre Fransızların hijyenden ve temizlikten uzak alışkanlıklarının aksine Türkler, tuvaletten sonra taharetlenir, yemeklerden sonra ellerini yıkarlar, günde beş kez

[123] Aynur & Karateke, s. 63-65; H. G. Dwight, *Constantinople: Old and New*, New York 1915, s. 370.
[124] Jean Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665, s. 58.

abdest alırlar, haftalık banyolarını yaparlar ve hatta evlerini de her hafta bir yıkarlar.[125] Kanuni Sultan Süleyman devri İstanbul'undaki hayatı anlatan *Viaje de Turquia* adlı İspanyolca eserin yazarı ise "Türkler bizim pis olduğumuzu söylerken haksız değillir. İspanya'da hiçbir kadın ve erkek yoktur ki doğumundan ölümüne kadar iki kez yıkanmış olsun" şeklinde İspanyollarla Türkler arasında bir karşılaştırma yaptıktan sonra İstanbul sokaklarındaki çeşme sayısının çokluğuna dikkat çekmiştir.[126] 20. yüzyılın başlarında Türkiye'de bulunan İngiliz seyyah H. G. Dwight ise İstanbul çeşmelerinin Roma ya da Paris'teki çeşmelere pek az benzediğini belirttikten sonra bunların çok çeşitli olduğunu bildirmekte ve bunları 4-5 kategori altında incelemek gerektiğini ifade etmektedir.[127] Dwight, İstanbul çeşmelerin şu şekilde gruplandırmaktadır: evlerdeki özel çeşmeler (private fountains), duvar çeşmeleri (wall fountains), selsebil, şadırvan, sokak çeşmeleri (street fountains).[128] İ. H. Tanışık, İstanbul çeşmelerini meydan çeşmeleri, köşe başı çeşmeleri, sokak çeşmeleri, sebilli çeşmeler ve abidevî çeşmeler şeklinde tasnif ederken,[129] C. E. Arseven'in çeşme tasnifi şu şekildedir: 1) Mahalle çeşmeleri: Halkın su alması için mahallenin münasip yerlerinde yapılan çeşmelerdir. Bunların bazılarında hayvanlara su vermek için yalaklar da bulunur. Bu çeşmelerden gelip geçenlerin su içmesi için musluk taşlarına zincirle birer tas asılıdır; 2) Cami çeşmeleri: Camilerde binaya bitişik olarak sıra ile yapılan çeşmelerdir ki abdest almaya yarar; 3) Şadırvan çeşmeleri: Camilerin iç avlularının ortasına yapılan ve etrafında muslukları olan ortası hazneli çeşmelerdir ki namaz kılacak olanlar burada abdest alırlar; 4) Oda çeşmeleri: Eski saraylar, konaklar ve evlerde odalar içine yapılan süslü çeşmelerdir ki el ve yüz yıkamaya ve abdest almaya mahsustur; 5) Musluklar: Evlerin içinde mutfak, çamaşırlık ve abdesthane gibi yerlere yapılan ve mimari bir kıymeti olmayan çeşmelerdir ki bunlar hakkında çeşme tabiri kullanılmayıp yalnızca *musluk* denir; 6) Anıt (âbidevi) çeşmeler: Hem halka su vermek hem de şehirleri tezyin etmek için önemli yerlere yapılmış olan kıymetli mimari eserlerdir.[130] S. Eyice ise çeşmeleri üç sınıfa ayırmaktadır: 1) Cephe çeşmeleri: Çeşmelerin çoğunluğunu oluşturan bu tür çeşmeler bir duvara bitişik olarak inşa edilmiş olup tek bir yüzden ibaret küçük eserlerdir; 2) köşe çeşmeleri: Bir sokağın köşesinde inşa edilen çeşmeler ve 3) meydan çeşmeleri: Geniş veya ufak bir meydanın ortasında inşa edilen müstakil çeşmeler.[131] Arseven'in aksine Eyice, sebilleri çeşme kategorisinden farklı bir tür olarak değerlendirmektedir. Eyice'ye göre hayır binaları

[125] A. Brayer, *Neuf années à Constantinople*, c. 1, Paris 1836, s. 335-336.
[126] Cristobal de Villalon, *Viaje de Turquia*, Madrid 1919, s. 308.
[127] Dwight, s. 352-353.
[128] Dwight, s. 353-361.
[129] Aynur & Karateke, s. 65.
[130] Arseven, "Çeşme", s. 388-390.
[131] Semavi Eyice, "İstanbul (Tarihî Eserler)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5/2, İstanbul 1988, s. 1214/90.

içinde başlı başına bir çeşit teşkil eden sebil (sebil-hâne), gelen geçene su ve muayyen günlerde şerbet dağıtmak üzere yapılmış bir hayır kurumu olmakla beraber, İstanbul'dan başka şehirlerde pek temsil edilmemiştir. Edirne'de eski tarihli ancak tek bir sebilin bulunmasına karşılık, diğer şehirlerde sadece çok geç Osmanlı devrine ait pek sayılı örnekler ile karşılaşılır (Bergama, Manisa, İzmir, Kahire). Mısır 'da Memlûkler devrinde ilk örnekleri inşa edilen ve büyük bir hayır binasının bir köşesinde, *Kuttâb* denilen bir mektebin altında iki pencereden ibaret küçük tesisler hâlinde yapılan ilk sebillerin XIV. asırda ortaya çıktığı bilinmektedir. Evliya Çelebi, İstanbul 'da birçok sebilden bahsetse de bugün bunları bulmak mümkün değildir.[132] Yine Arseven'in tasnifine itiraz eden Eyice'ye göre şadırvanlar, oda çeşmeleri ve musluklar da Türk mimarisinde çeşme tanımının dışında kalan su yapılarıdır. Bundan dolayı Osmanlı döneminde yerleşim yerlerinin içinde yapılan ve hepsi birer hayrat olan çeşmeleri şadırvan çeşmeler, sütun çeşmeler, meydan ve iskele çeşmeleri, duvar çeşmeleri şeklinde tasnif etmek daha doğrudur.[133]

Pilehvarian, çeşmeleri, "duvar çeşmeleri, köşe çeşmeleri, meydan çeşmeleri, sebillerle birlikte tasarlanan çeşmeler, namazgâh çeşmeleri, oda çeşmeleri, sütun çeşmeler ve Osmanlı yapılarının içinde, köşk/yalı bahçelerinde dekoratif amaçlı ve bir tür çeşme olarak nitelenebilecek selsebiller"[134] şeklinde gruplandırırken, Aynur & Karateke, mimarilerinde kabaca birbirine benzeyen cephe (duvar) çeşmelerinde, konumlarına göre ikinci bir ayırım yaparak, bunları mahalle/cephe, mektep/cephe, cami/cephe, mezarlık/cephe, mescid/cephe, sebilli/cephe, kütüphane/cephe çeşmeleri şeklinde alt gruplara ayırmaktadırlar. Mektep/cephe çeşmeleri genellikle bir sıbyan mektebinin alt tarafında, mektebin duvarında; mescid/cephe ve cami/cephe ve diğer tür çeşmeler de aynı şekilde adını aldıkları yapıya bitişik bulunmaktadırlar. Mahalle/cephe çeşmeleri ise bu yapılardan hiçbirine bağlı olmayan serbest bir konumda bulunurlar. Cephe çeşmeleri bulundukları konum itibarıyla hazîre/cephe, medrese/cephe, türbe/cephe, han/cephe, hamam/cephe vs. şeklinde de olabilirler. Meydan çeşmelerinin bir kısmı Bab-ı Hümayun'da olduğu gibi büyük bir meydanı süslerken, bazen de mahalle arasında kalmış dar bir alanda bulunur. Yazarlar, bu ikinci tür çeşmeleri diğer büyük "abidevî" meydan çeşmelerinden ayırmak için mahalle-meydan çeşmesi; konum olarak sahilde bulunanları ise iskele-meydan çeşmesi diye adlandırmıştır. Duvar çeşmelerinin başka bir türü de "selsebiller"dir. Bunlar büyük bir çeşme aynası üzerinde, suların birinden birine akarak şırıltı çıkarttıkları küçük yalaklardan oluşurdu.

---

[132] Eyice, "İstanbul (Tarihî Eserler)", s. 1214/95.
[133] Eyice, "Çeşme", s. 279.
[134] Nuran Kara Pilehvarian, "Osmanlı Çeşme Mimarisi", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 247.

Selsebiller genellikle özel bahçelerde ve sarayda bulunuyorlardı, fakat hamamlarda bulunanlar da vardı. Bu iki araştırmacıya göre genelllikle özel bahçelerde bulunan fıskiyeli havuzlar da bir çeşit çeşme sayılabilirler. Bunlardan başka birkaç yüzünden su akan çeşmelere halk dilinde çatal çeşme, yol seviyesinden aşağıda kalmış çeşmelere çukur çeşme, yerleşme yerleri arasında yollarda bulunan çeşmelere menzil çeşmesi, açık arazide bulunan çeşmelere çoban çeşmesi ve bir namazgâhın altında veya bitişiğindeyse namazgâhlı çeşme denilmiştir.[135]

Çeşmelerin tasnifine ilişkin bu bilgiler bu çeşmelerin sadece sanat tarihi ya da mimari özelliklerini yansıtmayıp aynı zamanda çeşme fenomenin mekânsal niteliğe noktasında da özel bir öneme sahiptir. Aynur & Karateke'nin çeşme tasnifinde çeşmelerin mekânsal dağılımı bariz şekilde görülmektedir. Saray, konak veya ev gibi hususi mekânların içerisinde yer alan ve oda çeşmeleri diye tabir edilen çeşmelerin dışında çeşmelerin asıl tezahür alanların kamuya ait yerlerden ibaret olduğu görülmektedir. Mahallenin orta yerinde inşa edilen ve müstakil bir eser halinde var olan mahalle çeşmelerin yanında han, hamam, cami, mescit, tekke, türbe, mezarlık, hazire, mektep, medrese, kütüphane, park gibi yapı ve mekânlara bitişik olan ve bunların adeta bir parçası haline gelen duvar çeşmelerinin sayısı oldukça fazladır. Çeşmeler bütün bu yapı ve mekânları suyla buluşturmakta, suyu bu mekânlara ulaştırmaktadır. Dolayısıyla çeşmelerin şehrin her mekânını kuşattığı ya da diğer bir ifadeyle çeşme fenomenin şehrin bütün alanlarında tezahür ettiği görülmektedir.

Su, taşta, mermerden, tuğla vb. gibi cansız maddelerden inşa edilen bu yapılara tıpkı ruhun bedene can verdiği gibi hayatiyet kazandırmaktadır. Suyun kudsiyeti bu mekânları da kutsallaştırmaktadır. Kutsal, ölümlülük haliyle karekterize olan profan/dünyevi varoluşun aşıldığı farklı, gündelik ve beşeri gerçekliklerden bambaşka bir gerçeklik düzeyine aittir. Dolayısıyla kutsallık var olmanın tezahürü olan hayat niteliğine sahip olmaktır, kutsallaşmak da profan düzlemi aşarak, yani fani oluştan kurtularak ebedi varoluşu elde etmek, gerçeklikle özdeş hale gelmektir. Böylece hayat kutsal bir karakter arz etmektedir. Dolayısıyla homo religiosus nazarında hayatiyet kazandıran su, aynı zamanda kutsallık kazandırmış olmaktadır.

Çeşmeler toplumsal alanlarda inşa edilerek insanları su ile buluşturduğu gibi yerleşme yerleri arasında yollarda bulunan menzil çeşmeleri ya da açık arazide bulunan ve çoban çeşmesi diye adlandırılan çeşmeler, çeşme fenomeninin yalnızca insanlara yönelik olmadığını daha geniş bir kozmik düşüncenin ürünü olarak suya ihtiyaç duyan bütün canlılara hitap ettiğini

[135] Aynur & Karateke, s. 65-66.

göstermektedir. Bu olgu, ileride örnekleriyle gösterileceği üzere çeşme kitabelerinde açık biçimde ifade edildiği gibi çeşmelere insanların su içebilmeleri için tas asılması ve hayvanların yararlanabilmeleri için de yalakların yapılmasıyla kendini göstermektedir. Kayseri'nin Gesi mahallesinde taslı çeşme örneklerine bakıldığında H. 1209 / M. 1794/1795 yılında yapılan çeşmedeki (resim 292) bu özelliğin devam ettirilerek yeni yapılan çeşmelerde de (resim 293; 151; 294; 295) yaşatıldığı görülmektedir. Çeşmelerdeki yalaklı olma özelliğinin asırlar boyunca devam ettirilerek yeni çeşmelere taşınmıştır. Gesi'deki örnekler bu devamlığı göstermektedir. H. 1209 / M. 1794/1795 yılında inşa edilen çeşmede (resim 296) yalak bulunduğu gibi 1987 yılında yapılan iki çeşmededе yalak bulunmaktadır (resim 297; 298).

Yeni yapılan çeşmelerle eski çeşmeler çeşit ve mekânsal dağılım bakımından karşılaştırıldığında tarihsel çeşmelerin modern dönemde inşa edilen çeşmelerin prototiplerini oluşturdukları ortaya çıkmaktadır. Örneğin Kahramanmaraş'ta Fatih Lisesinin dış duvarına bitişik olarak 2010 yılında inşa edilen çeşme, mektep/cephe çeşmesi türündendir (resim 299, 300) . Yeni yapılan çeşmeler arasında mezarlık/cephe türünden çeşmelerin çok sayıda olduklarını ve hatta çeşmesiz mezarlık bulunmadığını söylemek mümkündür. Örneğin Kayseri'nin Ağırnas kasabası mezarlığı duvarındaki çeşme (resim 301), Kayseri'nin Tomarza ilçesine bağlı Gülveren Köyü mezarlığı duvarındaki çeşme (resim 302), Kayseri'nin Gesi mahallesi mezarlığı duvarındaki çeşme (resim 303), Nevşehir Taşlıbel Mezarlığı duvarındaki çeşme (resim 304) mezarlık/cephe türü çeşme örneklerindendir. Yeni çeşmelerden cami/cephe türüne örnek olarak Sivas meydanda yer alan çeşme gösterilebilir (resim 305). Bütün bu örnekler geçmişten gelen kültürel mirasın günümüz dünyasında yaşatılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Çeşme fenomenindeki bu devamlılığın sadece şekilsel yönden değil, özsel açıdan da benzer nitelikler arz ettiği görülmektedir. Çeşme kitabelerinin incelenmesi bu durumu daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır. Kitabe konusunda İstanbul çeşmeleri çeşme fenomeni hakkında genel bir perspektif oluşturmak açısından önemli bir yere sahiptir.

2.2.2.2. Çeşme Kitabelerinin Özellikleri

İstanbul çeşmeleri arasında manzum kitabeli veya mensur kitabeli olanları bulunduğu gibi kitabesiz olanları da vardır. Kitabeli çeşmelerin en önemli özelliklerinden biri, kitabe yazılarının edebi bir nitelik taşımasıdır. Çeşme kitabelerinin bazıları sadece su ile ilgili bir ayet veya kelime-i tevhid ile süslenirken, çoğunda yaptıranın adı, çeşmenin yapım tarihi ve kitabe şairi hakkında

bilgi yer almaktadır. Manzum bir şiirle tarih düşürme geleneği İstanbul'da bilinen 16. yüzyıldan kalma en eski çeşmelerde dahi görülür. 18. yüzyıla gelinceye kadar kitabe şiirleri fazla uzun olmayıp, şiir olmayan, sadece yaptıranın adını ve yapım tarihini belirten bir veya iki cümleli mensur kitabelerin sayısı da az değildir. Bu çeşit mensur kitabelerin son devirlere kadar kullanılmış olmasını Aynur & Karateke, ekonomik bir nedenle izah etmektedirler. Bu araştırmacılara göre uzun bir kitabe şiiri ile tarih düşürecek şairin masrafından başka, hattat ve hakkakin emeklerinin de büyük paralar tutacağı için tasarruflu hayır yapmak isteyenler bu yolu seçmişlerdir. Bu çeşit kitabelere ölen birisinin ardından yapılan veya ruhu için ihya edilen çeşmelerde çoklukla rastlanılmaktadır. Bu iki araştırmacıya göre bu durumu, insanın kendi çeşmesi için göstereceği gayreti, herhangi bir kitabeyle de ölünün yâdı mümkünken, bir merhum(e) için göstermemesiyle izah etmek mümkündür.

İstanbul'da mevcut olan çeşmelerde 17. yüzyıla kadar tek tük görülen Farsça kitabelere, bu asırdan sonra rastlanılmamaktadır. Arapça kitabelere ise, yine tek tük olmak kaydıyla 18. yüzyılda da rastlanılmaktadır. Türkçe kitabelerin boyutlarının, çeşmelerin sayılarının artışı ile beraber büyüdüğü gözlemlenmektedir. Bu devirde, çeşme yaptırmanın yanı sıra artık şaşaalı bir şekilde adını üstüne kazıtmanın da rağbet görmeye başladığı anlaşılmaktadır.

III. Ahmed devri çeşmelerinde, uzun metinli kitabelerin artmasının yanında kitabe şiirlerinin kalitesi de çok yükselmiştir. Kitabeler, kitabeyi okuyana artık sadece çeşmeyi yaptıranın adını ve yapım tarihini bildirmek işlevinden fazlasını sunar hale gelmişlerdir. “Çeşme kitabelerinde gittikçe çetrefilleşen ve halktan birinin hiç de kolay anlayamayacağı ve hatta doğru okuyabileceği bile şüpheli olan “divan edebiyatı” metinlerinin kullanımına revaç artmıştır. Çeşme edebiyatının klişeleri de oluşmaya başlamakla birlikte, yeni mazmunların her zaman takdirle karşılandığı da bir gerçektir. III. Ahmed devri çeşme kitabeleri bir bakıma divan edebiyatını halka taşıma teşebbüsü sayılabilir. Kitabelerdeki manzum metinler yaşayan edebiyatın aynen taşa hakkedilmiş şekilleridir. Bu kitabelerdeki şiirlerin değerlendirilmesiyle devrin “çeşme” (veya “su”) edebiyatının veya başka bir deyişle devrin şiir anlayışının gelişimini izlemek mümkündür. Osmanlı'da her türlü binaya düşürülmüş tarih manzumeleri, mensurlarda kullanılan nispeten klişeleşmiş cümlelerin veya hadis/ayet gibi dinî metinlerin aksine hep devrin yaşayan edebiyatının ürünleridir. Latin ve Arap kitabelerinde bu duruma rastlanmaz.

Sarayla ilişiği olan kişilerin çeşmelerinde daha önce de görülen bu çeşit uzun ve (nispeten) ağdalı dille yazılmış bir şiirle tarih düşürtme geleneği, III. Ahmed zamanında şairlerin ilk

uğraşılarından biri haline gelmiştir. Daha önce divanı olmayan ve pek tanınmayan şairlerin kalemiyle yazılan şiirler, artık Nedim, Vehbî, Âsım, Şâkir, Râşid gibi her devirdeki popülaritelerini bugün yazma kütüphanelerinde bulunan fazlaca sayıda istinsah edilmiş divanlarıyla da kanıtlayan şairlerin nâmelerinden dökülmeye başlamıştır. Muhakkak bunlar saray şairleri idiler; hatta Âsım, Sami, Şâkir ve Râşid vakanüvislik de yapmışlardı. Nitekim İbrahim Paşa ile birlikte rical arasında başlayan çeşme yapma yarışında bu şairlere çok iş düşmüştür. Vehbî'nin Bab-ı Hümayun'daki III. *Ahmed Çeşmesi* için yazdığı şiiri, Türk çeşme edebiyatının şaheserlerinden kabul edilmektedir."[136]

2.2.2.3. Sakalık Kurumu

İstanbul çeşmeleriyle ilgili özelliklerden biri de sakalık müessesidir. Arapça kökenli bir kelime olan *saka* terimi "su taşıyan, su veren kişi" anlamına gelmektedir. Sakalar, çeşmelerin su şebekelerinin evlere kadar ulaşamadığı bir dönemde İstanbul'da ihtiyaç sahiplerine su taşıyan bir esnaf teşkilâtı oluşturuyorlardı. "Eskiden bütün evlere şimdiki gibi borularla su tevzi olunmadığı ve ancak saraylar, hamamlar, şadırvanlar ve büyük konaklara su verildiği için halk, evlerine lazım olan suyu mahalle çeşmelerinden alırlardı. Bunlardan evlere su taşıyan sakalar da vardı. Bunlar yayık şeklinde, deriden mamul kırbalara su doldurup, omuzlarına asarak evlere taşırlardı. Her evin cephesinde saka deliği tabir olunan, taştan küçük bir teknecik bulunurdu ki, sakalar getirdikleri suyu evin içine girmeksizin bu tekneye boşaltırlar ve su bu tekneciğe merbut borudan avludaki küplere dolardı. Su lazım oldukça bu küplerden maşrapa ile alınarak kullanılırdı. Abdesthanelere veya sofalara yapılan çeşmelerin çömlek işi olarak duvara gömülü küçük küpler şeklindeki haznelerine su doldurulur ve oradan musluğa boru ile su getirilirdi."[137]

Saraya ve Yeniçeri Ocağına bağlı sakalar da vardı.[138] H. 1241 / M. 1825 yılında II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağının kapatılması üzerine saka terimi, "sebilci" terimi ile değiştirilmiştir. İstanbul'da Terkos ve Elmalı su bentlerinin tesis edildiği tarihe kadar su taşıyıcılarına saka denilmiştir.[139] Evliya Çelebi, *Seyahatname*'sinin İstanbul esnafından bahsettiği babında 162 adet Yeniçeri odasının 700 tane sakası olduğunu bildirmektedir. Evliya Çelebi'nin "Sâkiyân-ı Yeniçeriyân" diye tabir ettiği bu sakalar, atları üzerine *saka meşki* denilen kırba ve tulum türünden kaplara yükledikleri suları etrafta bulunan insanlara "sebilullah, şehidân-ı deşt-i

---

[136] Aynur & Karateke, s. 71.
[137] C. Esad Arseven *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955, s. 495.
[138] Aynur & Karateke, s. 67.
[139] Pakalın, c. 3, s. 96. Kelimenin etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Lane, s. 1386.

Kerbelâ ervahları için sebîl" diyerek dağıtırlardı. Bunların pîrleri Selman-ı Kufî' idi.[140] Evliya Çelebi'nin tabiriyle bu "askeri" sakaların yanında bir de "sakâyân-ı şehr" yani sivil sakalar bulunuyordu. İstanbul'daki çeşme sayısını 9999 olarak gösteren Evliya Çelebi, bu sakaların iş yerlerinin Ayasofya'da olduğunu ve bunların da pîrlerinin Selman-ı Kufî olduğunu bildirmektedir. Evliya Çelebi yine sayılarını (8000) abartılı bir şekilde verdiği anlaşılan diğer bir saka sınıfından bahsetmektedir. "Arka sakası" diye tabir edilen bu sakaların pîri ise Selman-ı Farisî'ye bağlanan Ebu'l-Kevser Şâd el-Kurdî idi. Bu şahsı Evliya Çelebi şöyle tanımlar: "Şehîdân-i deşti Kerbelâ içün meydân-ı hûn çegân-i Kerbelâyı pür belâda su bezlederken yezîdîler ol azîzi huzûru İmâm-ı Hüseyn'de şehîd eylediler." Bu sakalar yaya olarak gezerler sırtlarındaki kırbalarına doldurdukları suyu ellerindeki kâselerle, insanlara "Sebil! Sebil! İçene rahmet! Sebil!" nidalarıyla dağıtırlardı. Bazıları şöyle derlerdi: "İçen dilteşne feyz alır hüdâdan. Hüseyn-i Kerbelâ aşkına mâ." Diğer bazıları ise şöyle seslenirlerdi: "Ve sekâhum rabbuhum şerâben tahûrâ" (İnsan 76/21: وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا), "İnnâ e'taynêke'l-kevser" (Kevser 108/1: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَر) ya da "Ve mine'l-mâi külle şey'in hayyin" (Enbiya 21/30: وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ).[141] Sakalık mesleğini icra edenler arasında gayrimüslimlerde bulunuyordu. İstanbul'u 1870'li yıllarda ziyaret eden İtalyan seyyah Edmondo de Amicis'in verdiği bilgilere göre Ermeni su taşıyıcılar "Var mı su?", Rumlar ise "Crio nero!" diye nida ederlerdi.[142] Sakalığı mesleki bir uğraş olarak icra edenler yanında atlı veya yaya olarak Allah rızası için su dağıtan dervişler de vardı. Bunlar genellikle yeşil bir sarık sararlar ve ellerinde pirinçten bir tas ve sırtlarında veya atlarına asılı ayetlerle bezenmiş deriden bir su torbası ile yazın sıcak günlerinde gezerek parasız su dağıtırlardı. Müslüman, Hıristiyan veya Yahudi ayırımı gözetmeksizin hizmet verdikleri kişilere, bu vesileyle ölüm ve ahiret konularında uyararak dini telkinlerde bulunurlardı.[143]

İstanbul çeşmeleriyle ilgili bu genel bilgiler verildikten sonra kitabe örneklerine geçilerek bu kitabelerde konumuz açısından önem arz eden hususlar belirtilecektir. Bu çalışma açısından ifadelerin şekilsel yönünden ziyade içerdikleri anlam ve betimledikleri sembolik evren ve inanç dünyasıdır.

2.2.2.4. Çeşmeyi Kim Kimin Adına Yaptırıyor?

---

[140] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, İstanbul 1314, s. 539.
[141] Evliya Çelebi, s. 540.
[142] Edmondo de Amicis, *Constantinople*, New York 1896, s. 50.
[143] Aynur & Karateke, s. 69.

Tıpkı yeni yapılan çeşmelerde olduğu gibi tarihi çeşmelerdeki önemli hususlardan biri bu çeşmelerin birçoğunda yaptıran kişilerin bu eserleri kendi adlarına değil başkaları için yaptırmış olmalarıdır. Çeşmelerin çoğu hayatta iken kişilerin yaptırdıkları çeşmelerden yani kendi hayratlarından oluşsa da birçok çeşme ölen kişiler adına onların hayratı olarak başkaları tarafından yaptırılmış olduğu görülmektedir. Örneğin Reşid Paşa'nın ölümünden sonra, vakfettiği mallardan çocukları tarafından yaptırılan H. 1277 / M. l860–1861 tarihli çeşmenin kitabesinde çeşme yapımındaki amacın ölen kişinin hayır ile anılması olduğu bildirilmektedir: "[…] Ansın ol sadr-ı Reşîd'i hayr ile âbın içen…"[144] H. 1011 / M. 1602–1603 yılında inşa edilen çeşmenin Sultan III. Murad'ın Sadrazamlarımdan Siyavuş Paşa'nın ölümünden sonra ruhuna ithafen yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır: "Ve mine'i-mâ'i külle şey'in hayy / Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenâtsadr-ı a'zam-ı esbak / Merhûm ve mağfûrun-leh Siyavuş Paşa rûhıyçün rızâ'en lillâh / el-fâtiha 1017"[145]. H. 1065 / M. 1654–1655 tarihinde yaptırılan çeşme, Sultan IV. Mehmed döneminde, Murad Paşa'nın Kethüdâsı olan Karagöz Mehmed Paşa ruhuna yaptırılmıştır. Bu örneklerde görüldüğü üzere çeşmeyi yaptıran kişi kitabede adı geçen kişi değildir. Kitabede adı geçen kişi, yani hayrat sahibi adına çeşme başkası ya da başkaları tarafından yaptırılmıştır. Karagöz Mehmed Paşa Çeşmesinin kitabesi şöyledir: "Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât râgıbü'l-cenneti ve derecât Merhûm Murad Paşa kethüdâsı Karagöz Mehemmed Paşanın rûhuna fâtiha"[146]. Bu örnek, "Sâhibü'l-hayrât" yani hayır sahibi kişi ile çeşmeyi yaptıran kişinin aynı kişi olmayabileceğin göstermektedir. Diğer bir ifadeyle hayır sahibi yaşayan bir kişi olabildiği gibi ölen bir şahıs da olabilmektedir. Bu durumu Seyyid Ali Fazıl adına, ölümünden sonra yaptırılan H. 1113 / M. 1701–1702 tarihli çeşme kitabesinde daha net görebilmekteyiz: "Rûhuna Seyyid Ali Fâzıl'ın / Yapdılar bu çeşmeyi bade'l-vefât / Oldu câr̂ âleme mâ-i tahûr / Menbâ'ı tâ haşre dek bula sebât/ Âb-ı kevserden nişandır gûyâ / Sahibine vere Hak fevz ü necât / Hak bu kim ayn-ı hayâtın aynıdır / Aynı cennetde bula ayne'l-hayât / Cedd-i vâlâsı şefâ'at eyleyüp / İçe havzından şarâb-ı tayyibât / Müstakîmen yaz anın târihini / Çeşme-i Seyyid Ali aynü'l-hayât / Sene 1113"[147].

Bu kitabelerde çeşmenin kim adına yaptırıldığı belirtilmekte ama kim(ler)in yaptırdığı hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Buna mukabil diğer birçok örnekte çeşmenin hem kim(ler)in adına hem de kim(ler) tarafından yaptırıldığı kitabe üzerinde ifade edilmektedir. Örneğin

[144] *İTÇK*, c. 3, s. 24.
[145] *İTÇK*, c. 3, s. 56.
[146] *İTÇK*, c. 2, s. 194.
[147] *İTÇK*, c. 2, s. 45.

Üsküdar'da İskele Meydanı'nda yer alan H. 1141 / M. 1728 – 1729 tarihli abidevi çeşmenin, III. Ahmed'in emriyle annesi Rabia Emetullah Gülnuş Sultan'ın hayratı olarak Sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığı Nedîmâ tarafından yazılan kitabe şiirinde şöyle dile getirilmiştir: "[…] O hâkanı keremkârın bu arz-ı cennet-âsâda / Olub gufrân ile ümm-i Sâfiye-haslet der hâb / Anın rûh-ı şerîfin hayr ile yâd eylemek kasdin… Bu ayn-ı zemzemin çün kıldı icrâsını ana işrâb / Türâb-ı kabrine merhûmenin ikrâm için yaptı / Reh-i Hakda diyâr-ı Üsküdar'a çeşme-i pür âb…"[148]. H. 1208 / M. 1793–1794 yılında Sultan III. Selim'in Çuhadar Ağası Süleyman Ağa tarafından annesi Meryem Kadın adına yaptırılan çeşme kitabesinde bu çeşmenin kimin adına yaptırıldığı "[…] Mâder-i Meryem-nihâdı nâmına bu çeşmeyi / Kıldı âbâd eyledi ihyâ cihânda adını Feyz-yâb-ı ecr idüp Mevlâ dü âlemde anı Saky ide havz-ı peygamberden eb ü ecdâdını…"[149] şeklinde ifade edilirken, İbrahim Paşa'nın annesi adına H. 1233 / M. 1817–1818 yılında yaptırdığı çeşmenin ana kitabesinde bu durum şu şekilde dile getirilmektedir: "Sadr-ı esbak İbrahim Paşa vâlidesi ehl-i hayr / Ümmügülsüm Hanıma maksad rıza idi hemân / Sâye-i şehinşahda bünyâd eyledi bu çeşmeyi / Hayr ile yâd eylesinler su içib leb-teşnegân…" Oğlu tarafından ölen annesi adına yaptırılan diğer bir örnek Bezm-i Âlem Valide Sultan Çeşmesidir. Topkapı Mezarlığı'nın surlara bakan duvarı üzerinde H. 1267 / M. 1850 -1851 yılında inşa edilen bu çeşmenin Sultan Abdülmecid'in, annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan adına yaptırdığı kitabesinden anlaşılmaktadır: "[…] Kevser akdıkca bu zîbâ çeşmeden şâdân olur / Cennet-i a'lâda rûh-ı hân-ı mahmûdü'l-hısâl / Menba'-ı mâü'l-hayât olsa sezâ bu ayn-ı pâk / Cân veren atşâna âb-ı sâfîdir bî-kîl ü kâl / Vâlidi buldukça cennetde safâ-yı selsebîl / Mâderiyle ol şehi hayy ide rabb-i lâ-Yezâl / İç bu sudan oku üç İhlâsla bir Fâtiha / Rûhuna Mahmud Hânın kıl anınla arzu hâl…"[150] Erkek evlat tarafından annesi adına inşa edilen çeşmelerden bir diğeri Mehmed Paşa Çeşmesidir. H. 1268 / M. 1851'te Nâfi Efendi bu çeşmeyi annesi Azize Hanım'ın ruhu için yaptırmıştır: "[…] Afîfe Hânım oldu garka-i rahmet bu mevkide / Hüdâ rûh-ı revanın âb-ı Kevserle ide irvâ / Ol iffet-pişenin Nâfi Efendi ya'nî mahdûmu / Hazîne eyledü rûhu içün bu çeşmeyi inşâ / Sene 1268"[151]. H. 1285 / M. 1865–1866 tarihli Mehmet Ağa Çeşmesi de erkek evlat tarafından annesi hayrına yapılan çeşmelerden biridir. Yaptıran kişinin maksadının maderinin yani annesinin ruhunu şad etmek olduğu kitabede şöyle ifade edilmiştir: "[…] Mâderi Fatma Hanım rûhunu şâd-ı Hakk içün / Eyledi bu çeşmeyi âbâd o memdûhü'l-hasenât / Teşnegân defi te'attuş eyledikçe her zaman / Hak ana

[148] *İTÇK*, c. 1, s. 119.
[149] *İTÇK*, c. 2, s. 253.
[150] *İTÇK*, c. 1, s. 214.
[151] *İTÇK*, c. 2, s. 251.

şarâb-ı rahmet ile kılsun iltifât… 1285”[152] Erkek çocuk tarafından ölen annesi için yaptırılan çok sayıda çeşmenin yanında aynı düşünceyle inşa ettirilen sebiller de vardır. Örneğin Fatih Camii'nin avlu kapısının çıkışında yer alan ve Sultan Mahmud Validesi Sebili de denilen, Nakşıdil Sultan Sebilini Sultan II. Mahmud, H. 1233 / M. 1818 yılında, annesi için inşa ettirmiştir. Sebilin kitabesinde konuyla ilgili şu bilgilere yer verilmiştir: “Kıldı îfâ hakkını Mahmûd Han Mâderi çün eyleyüb ihyâ sebîl... Mâder-i Sultân-ı âlem hayr ile Yâd olub hayreyleye Rabb-ı Celîl...”[153]

Oğlu tarafından ölen annesi için yaptırılan bu çeşme örneklerinin yanında, yaptıran-kendisi adına yaptırılan noktasında değişik kombinezonlar görülmektedir. H. 1193/ M. 1779–1780 tarihinde inşa edilen Hatice Kadın Çeşmesi, bir anne tarafından oğlu adına yaptırılan çeşmelerden bir tanesidir. Çeşme kitabesinde Hatice Kadın isimli şahsın, oğlu Mektubi Emin Efendi'nin ruhu için yapıldığı ifade edilmiş ve anne ile oğlun Cennette buluşması temennisinde bulunulmuştur: “Bu çeşme-i zemzem-âsâ mahz-ı ayn-ı rahmet-i hakdır / Ki Mektûbî Emin Efendi rûhıyçün olup icrâ / Kemâldi şefkatinden bu mahalde mâderi anın / Hatice Kadın etdi sarf-ı Tayyib-i mâl ile ihyâ / Hudâ banisini hem oğlunu cennetde cem' itsün / İkisin dahi âb-ı Kevser ile eyleyüp irvâ…”[154] H. 1185 / M. 1771–1772 tarihli Alişah Efendi Çeşmesi ise Başkadı Alişah Efendi’nin mirasından vasiyeti üzerine yaptırılmış, eşi Hacı Atiyye Hanım tarafından mahdûmu yani oğlu Hacı Raif Bey’in ruhuna ithafen 1318’de (1900-1901) tamir ettirilmiştir. Yapılan bu çeşmenin ölen kişinin Fatiha okunmasına vesile olması yani orijinal tabiriyle vesîle-i Fatiha olması belirtilmektedir: “Mahdûmu merhûm Hacı Râif Bey’in ruhûna / Vesîle-i fâtihâ olmak üzere bâniye-i sâniyesi Hacı Atiyye Hanım tarafından tâmir ettirilmişdir”[155]. IV. Mustafa'nın annesi ve I. Abdülhamit Han'ın ikinci kadını Ayşe Sineperver Valide Sultan’ın H. 1194 / M. 1780’ın ölen oğlu Şehzade Ahmed için yaptırdığı çeşme kitabesinde anne şefkati dile getirilmiştir. Çeşmenin dört satırlık kitabesinde “Şehenşeh-i âlem-penâh Sultan Hamîd-i dâd-hâh / Şehzâdesinden biri âh dünyâdan etdi irtihâl / Allâh o necl-i emcedin nûyin mînu-mesnedin / Şehzâde Sultan Ahmed'in kabrin ede cennet-misâl” ifadesi kullanılırken altı satırlık kitabede bu kadının öğlen oğlu için bir değil üç tane çeşme yapıtrdığı dile getirilmiştir: “Rûhu için gör himmeti kim mâder-i pür-şefkati / İkinci Kadın Hazreti üç çeşme yapdı bî-misâl...”[156]

---

[152] *İTÇK*, c. 2, s. 207.
[153] Şerifoğlu, s. 108.
[154] *İTÇK*, c. 2, s. 155.
[155] *İTÇK*, c. 2, s. 48.
[156] *İTÇK*, c. 1, s. 103.

Kızı tarafından ölen babası adına yaptırılan çeşmelere örnek olarak H. 1284 / M. 1867–1868 tarihli Zehra Hanım Çeşmesi gösterilebilir. Sultan Abdülaziz döneminde Zehra Hanım isimli bir hayırsever tarafından babası Muhtar Efendi ile kardeşi Celâl Bey'in ruhlarına ithafen yaptırıldığı kitabesinden anlaşılmaktadır: "[…] Hâk-i pâk-i vâlid-i merhûm ile bi'l-hâssa / Vardı Mir Celâl ervâhın itdi şâd-kâm…"[157]. H. 1254 / M. 1838 -1839 yılında Sultan II. Mahmud Han tarafından inşa edilen Mihrimah Sultan Çeşmesi ise bir babanın ölen kızı adına yaptırılan çeşmelerden biridir. Şair Rıfkî tarafından şiiri yazılan çeşmenin dört sütunlu kitabesi şöyledir: "Hazret-i Mahmud Hânın duhteri/ Hokka göçdü oldu firdevs-âşiyân / Mihrimâh Sultân ki memdûhü'l-hısâl / Rahmet olsun rûhuna rûz ü şebân…"[158] Hatice Kadın Camii Çeşmesinin H. 1279 / M. 1862–1863 yılında Edirne Valisi Süleyman Paşa tarafından kerimesi yani kızı Hatice Hanım için yaptırılmış olduğu üç satırlık kitabede şöyle belirtilmektedir: "Edirne Mutasarrıfı esbak merhûm Süleyman Paşa'nın küçük / Kerîmesi merhûme ve mağfurün-lehâ Hatice Hanımın rûhıyçün / Ve kâffe-i ehl-i îmân ervâhıyçün Fatiha"[159].

H. 1115 / M. 1703 yılında yapılan Kadri Çavuş Çeşmesi ise bir baba tarafından ölen kızı adına yaptırılan çeşmelerden biridir. Çeşmenin kitabesinde mezkûr şahıs tarafından ölen iki kızı adına yaptırıldığı ifade edilmektedir: "Kadrî Çavuş o hidâyet rehber / Ba'îs oldu ona iki duhter / Onların rûhunu şâd etmek içün / Yaptı bir çeşme ki Zemzem-i Ahter…"[160] IV. Mehmed (Avcı) dönemi yapılarından olan H. 1060 / M. 1650 tarihli Ayşe Hatun Çeşmesinin Valide Kethüdası Arslan Ağa'nın kızı Ümmühani Hatun ile eşi Ayşe Hatun'un ruhları için yaptırıldığı yine kitabesinden anlaşılmaktadır: "Sâhibü'l-hayrât Valide kethüdâsı Arslan Ağa / Merhûmun halîlesi sâhibetü'l-hayrât Ayşe ve kerîmesi / Ümmühânî hâtûnların rûhlarıyçün el-Fâtiha"[161]. H. 994 / M. 1586 tarihli Cerrah Osman Efendi Sebilin kitabesinden bu eserin, bir baba tarafından doğum esnasında vefat eden kerimesi yani kızı için yaptırıldığı öğrenilmektedir: "Ser-cerrah'i hâssa elhac Hafız Osman Efendi'nin kerimesi vaz-ı haml esnasında irtihâli dâr-ı bekâ eden merhûm ve mağfûrun lehû Sâliha Hanım rûhuna fatiha"[162].

Erkek evladın babası adına yaptırdığı çeşmelere örnek olarak Halil Efendi Çeşmesini gösterebiliriz. Bu çeşmeyi Hacı Mustafa Ağa'nın babası Hafız Efendi hayrına H. 1141 / M.

---

[157] *İTÇK*, c. 3, s. 89.
[158] *İTÇK*, c. 1, s. 217.
[159] *İTÇK*, c. c. 2, s. 154
[160] Aynur & Karateke, s. 91.
[161] *İTÇK*, c. 2, s. 58.
[162] Şerifoğlu, s. 92.

1728-1729 yılında tamir ettirmiştir: “Bu çeşmeyi hâlâ Matbah-ı Âmire Emini ei-Hâc Halil Efendi, hâlâ İstanbul / Ağası Hacı Mustafa Ağa'nın merhûm pederi Hâfız Efendi / Ruhıyçün ihyâ eyleyüp müceddeden icrâ itdiği sudan bir masura su / Ta'yin idüp duâda müşterek olmak niyâz ider…”[163] Sultan Abdülmecid tarafından, H.1256 / M. 1840 yılında yaptırılan II. Mahmut Türbesi Sebilinin kitabesinde bu eserin ölen babanın ruhu için yaptırıldığı şu şekilde ifade edilmiştir: “[...] Hayr-ı câri'ye o şahın meşreb-i pâkîzesi / Su gibi olmuş revân bulsa sezâ ecr-i cezîl / Vâlid-i zîşânının rûh-ı şerîfîyçin o şeh / Eyledi ihyâ bu mevki'de sebîl-i bî-adîl... Ya İlâhî teşnegân ettikçe bunda nûş-ı âb / Ruh-ı Hân Mahmûd'u kıl sîr-âb-ı in'âm-ı cemil...”[164] Hacı Rıza adındaki şahıs tarafından H. 1321 / M. 1903–1904 yılında inşa edilen Hacılar Çeşmesinin altı satırlık Farsça kitabesinde bu kişinin çeşmeyi babasının ruhunu şad etmek için yaptırdığı ifade edilmektedir: “Hayreş ve rûh-ı pedereş-i bâd şâd / Ân ki ezin âb-ı hûred nûşbâd”[165]

Yapım tarihi H. 1273 / M. 1856–1857 olan Süleyman Ağa Çeşmesi ise bir baba tarafından ölen oğlu adına yaptırılan çeşmelerden biridir. Yakub Alemdar Ağa bu çeşmenin hayrını yirmi altı yaşında şehit olan oğlu Süleyman Ağa’ya hediye ettiğini bildirmiştir: “Çekmece-i Kebîr'e tâbi' Çakmaklı Karyesi sâkinlerinden sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât Yakub Alemdâr Ağa'nın, pederi Çiftçi Süleyman Ağa ve vâlidesi Hanîfe Hâtûn ve zevcesi Hadice Hâtûn ve oğlu Süleyman Ağa bin iki yüz yetmiş bir senesi Yergöğü Muhârebesinde Gazi olup Kırım Adası'nda Gözleve şehrinde yirmi altı yaşında şehîden vefât eyledi. Ebu'l-Feth Câmii ittisâlinde binâ ve ihyâ eylediğim çeşmenin hayrını oğlum Süleyman Ağa'ya hediye eyledim. Bu zikr olanların cümlesine ve kâffe-i Ehl-i îmân ervâhlarıyçün rızâen lillâhi te'âlâ el-Fâtiha / Fî Gurre-i M [Muharrem] Sene 1273”[166].

Birçok çeşmenin bir kadın (anne) tarafından ölen kızı için yaptırıldığı görülmektedir. Örneğin H. 1151 / M. 1738–1739 yılında inşa edilen Rukiye Kadın Çeşmesi, Sultan III. Ahmed'in ikinci kadın efendisi Rukiye Kadın tarafından 28 yaşında vefat eden kızı Hatice Sultan adına yaptırılmıştır. Çeşme kitabesi şu şekildedir: “Duhter-i Sultân Ahmed Hân-ı Firdevs-aşiyân / Hatîce nâm ü şân sultân-ı ismet-intimâ / Azm-i huld ettikde rühıyçün bu âlî çeşmeyi / Mâder-i pâki Rukiye Kadın itmişdir binâ / Ravza-i Cennetde nüş-ı Kevser ü tesnîm idüp / Rûhunu şâd-ı âb-ı bahr-ı mağfiret kılsın Hüdâ…”[167]

---

[163] *İTÇK*, c. 2, s. 136.
[164] Şerifoğlu, s. 82.
[165] *İTÇK*, c. 2, s. 131.
[166] *İTÇK*, c. 3, s. 62.
[167] *İTÇK*, c. 3, s. 28.

H. 1341 / M. 1922–1923 tarihli Erenköy İstasyon Çeşmesi kitabesinde bu çeşmenin bir anne tarafından genç yaşta ölen çocukları Fatma ve Fahir adına yaptırıldığı okunmaktadır. Erenköy Hatboyu Sokak'ta bulunan bu çeşme, evlat acısıyla yanıp yakılan bir annenin acısını dile getirmektedir: "Gözyaşından oldu peydâ bir zavallı mâderin / Genç iken rıhlet eden evlâdıma bu yâdigâr / Fâhir'imle Fâtıma'm rûhen ona zâir gibi / Âşikâr olmuş bu yerde bir mezr-ı eşk bâr / Dehr-i pür kahrın tecelli-i taarruzkârına Hâk-i magmûm-i vatandan bir sukût-i zarzar / Ben ölünce çeşm-i giryânım kurur lâbud fakat / Dîdemi tanzîr eden bu çeşme kalsın âb-dâr / Bağrı yanmış anneye gel sen de ol bir gam-kisâr / Lü'lü eşkin saçub der Vâlide târîhi de Nûr-ı çeşmîm hayrıdır olsun sebîl bu çeşmesâr"[168]

H. 1206 / M. 1791–1792 yılında inşa edilen Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi, III. Mustafa'nın eşi Mihrişah Valide Sultan tarafından üç yaşında vefat eden kızı Hibetullah Sultanın adının yaşatılması için çocuğun ölümünden yaklaşık 30 yıl sonra yaptırılmıştır. Çeşme kitabesinde bu çeşmenin suyundan içildiği sürece adının dünyada yaşayacağı dile getirildiği gibi henüz masum yani küçük yaşta vefat eden çocuğun ruhunun memnun (şadan) edilmesinden söz edilmektedir: […] O hûr-i ay ne hemdem duhter-i pâkizesi zîra / Henüz mâsum iken etmişdi azm-i ravza-i Rıdvân / Revân etdi ana sîr u şeker-veş işte âb-ı sâf / Ki cûş-i şefkatiyle rûh-i pâkin eyleye şâdân / Suyun âb-ı hayat-âsâ içen ol çeşme-i feyzin / Olur böyle duâ-yı hayrı icrâ eyleyib şükrân / O cennette safâsında bu devlette ola bâki / Hüdâ Sultan Selîm'e eyleye hem ömr-i Hızır ihsan..."[169]

III. Mustafa'nın kızı ve III. Selim'in kızkardeşi Şah Sultan tarafından H. 1215 / M. 1800 yılında, türbe ve mekteple beraber yaptırılan Şah Sultan Sebili, kız çocuğu tarafından annesi adına yaptırılan bir eserdir. Sebilin ikinci penceresinin üzerinde bu eserin yapılış amacı şu şekilde ifade edilmiştir: "Kıldı rûh-ı mâderin şâdân bu câri hayr ile / Bezl idüb ayn'ül-hayât-ı himmetin icrâ meal..."[170]

Çocuklarla ebeveynlerin karşılıklı olarak yaptırdıkları çeşmeler yanında hayatta kalan eşlerin ölen eşleri için yaptırdıkları çeşmeler de oldukça fazladır. Koca tarafından ölen hanımı için yaptırılan çeşme örneklerinden biri olan Lâlî Hacı Mustafa Efendi Çeşmesi, Sultan I. Mahmûd devrinde Hatice Sultan'ın kâhyalığını yapan Lâlî Hacı Mustafa Efendi tarafından, eşi Fatma

[168] *İTÇK*, c. 1, s. 99.
[169] *İTÇK*, c. 1, s. 71.
[170] Şerifoğlu, s. 133.

Hanım adına H. 1148 / M. 1735–1736 yaptırılmıştır. Kitabesinde bu çeşmeyi yaptırmadaki amacın merhumenin ruhunu ihya etmek olduğu ifade edilmektedir: "[…] Fatıma Hanım o Zehra haslet iken zevcesi / Kendi ukbâya edip terk-i cihânı sebât / Rûhunu merhûmenin ihyâya himmet eyleyüp / Merkadi kurbünde yapdı çeşme-i mâ-i fürât / Hayr-ı câri-veş Hüdâ makbûl-i dergâh eyleyüp / İde ecrin zîverser levha-i hüsn-i berât…"[171] H. 1267 / M. 1850–1851 tarihli Hakkı Bey Çeşmesi bu tür çeşmeyi yaptıranların maksadı en yalan biçimde şöyle ifade edilmiştir: "[…] Bu çeşmesârı zevcesi ruhu içün kıldı binâ..."[172] Yusuf Ziya Paşa tarafından vefat eden eşi hatırasına H. 1279 / M. 1862–1863 yılında bir çeşme yaptırılarak kitabesine şöyle yazılmıştır: […] Bunda sigâr ile kibâr içdikce su leyl u nehâr / Etsin duâ-yu bî-şumâr ashâb-ı hayra an be an…"[173]

Kadınlar tarafından ölen eşleri için yaptırılan çeşme örneklerinden biri Esma Sultan Çeşmesidir. III. Ahmed'in kızı ve I. Abdülhamit'in kız kardeşi Esma Sultan, Muhsinzade Mehmet Paşa için H. 1193 / M. 1779–1780 yaptırdığı çeşmenin yaldızlı ve altı satırdan oluşan kitabesinin diğer yüzünde şu ifadelere yer verilmiştir: "Dürretü't-tâc-ı kerem duhter-i Sultân Ahmed / Menba'-ı cû-yı atâ Hazret-i Esmâ Sultân / Yapdı bu çeşme-i dil-cûyı rızâen li'llâh / Teşnegân-ı ümmeti eyledi yek-ser deyyân / İki cânibinde iki çeşme olup iki cenâh / İtdi kuş gibi bu hayrı evc-i kabûle tayrân / Eyleyüp cümle-i hayrâtını makbûl Hüdâ / Katre-i âbı kadar ide sevâbın ihsân / Zevci merhûm Vezîr-i a'zamî Muhsin-zâde / Rûh-ı pâkin ide Hak nâ'il-i ecr ü gufrân…"[174] H. 1288 / M. 1871 yılında Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan tarafından yine kendi adını taşıyan caminin avlu kapısının dış yüzüne inşa edilen Pertevniyal Valide Sultan Sebili ise eş tarafından ölen kocası adına yaptırılan su yapılarının diğer bir örneğini oluşturmaktadır. Pertevniyal Valide Sultan'ın bu sebili, Mahmud Han'ın ruhu için yaptırdığı kitabede şöyle ifade edilmiştir: "Muharreminde tamam oldu hu dilcu çeşme-i ihsan Hüseyn-i Kerbela'nın ruhunu şad eyledi Yezdan... Hak ider bir kat dahi cennette Han Mahmud'u şad / Eyledi rûhiyçün inşa hem-ser-i paki sebil..."[175]

Hacı Hanım tarafından H. 1247 / M. 1831-1832'de kocası için yaptırılan çeşmenin Aynî'nin yazdığı dört satırlık şiir şöyledir: "Nâmdâş-ı mâh-ı ken'ân sadr-ı esbâk kim o zât / Tayyibede içdi ecel-i câmın Hudâya verdi cân / Zevcesi hanımefendi nakd-i cûdun sarf idüp / Çeşme

[171] *İTÇK*, c. 2, s. 221.
[172] *İTÇK*, c. 2, s. 134.
[173] *İTÇK*, c. 1, s. 86.
[174] *İTÇK*, c. 1, s. 133.
[175] Şerifoğlu, s. 113.

bünyâd eyledi nûş eylesün teşnegân / Fî sebîlillâh sebîl itdi bu âb-ı kevseri / Cennet-i firdevse döndü işte bu vâlâ mekân…”[176]

Çeşmelerin kimler tarafından kimler adına yaptırıldığını aşağıdaki şemayla özetlemek mümkündür:

Hayatta	→	**Vefat etmiş**
---	---	---
Oğul	→	Anne (ümm/mader/valide)
Anne	→	Oğul (mahdum)
Kız	→	Baba (peder/valid)
Baba	→	Kız (kerime/duhter)
Kız	→	Erkek kardeş
Oğul	→	Baba
Baba	→	Oğul
Anne	→	Kız
Kız	→	Anne
---	---	---
Ebeveyn	↔	**Çocuk**
Koca	↔	**Karı**

Bu şemaya bakıldığında çeşme fenomeninin akrabalık bağlarını adeta devam ettirme, dünyada kalanlarda bu dünyadan ayrılanlar arasındaki bağın devam etmesini sağlama niteliği taşıdığı görülmektedir. Bu noktada esas olan düşünce kişinin ölmesiyle dünyada kalanları ile arasındaki bütün bağlar bittiğini her tür ilişkinin sona erdiğinin kabul edilmemesidir. Dolayısıyla çeşme fenomeni, dünya ile dünya ötesindeki düzlem, fiziki âlem ile ruhlar âlemi arasında bir iletişimin sağlanmasını, dünyada kalanlarla ölenler arasındaki bir irtibat kurulmasını sağlayan bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.2.5. Çeşmelerdeki Soterioloji

H. 1119 / M. 1707 tarihli Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi kitabesinde, dünya, mahşer ve Cennet olmak üzere üç düzlemden şu ifadelerle söz edilmektedir: “[…] Akıp üç lüleden Âb-ı hayât-ı cân fezâ yer yer / Zülâl ü Kevser ü Tesnîm’e mânend oldular guyâ / Fezâ-yı haşrde âb-ı şefâ’at

[176] *İTÇK*, c. 2, s. 122.

eyleyen ümîd / Bu dünyâda eder leb-teşnegân-ı ümmeti iskâ…”[177] H. 1119 / M. 1707 yılında yaptırılan Emetullah Kadın Sebilinin kitabesinde çeşme yaptıranların temel motivasyon kaynaklarından biri olan ahiret tasavvuru ile dünya ahiret arasındaki ilişki açık biçimde görülmektedir. Şair Dürrî’nin yazdığı kitabe şiiri şöyledir: “[…] Hasbeten lillâh bu hayr-ı pâki inşâ eyledi / Hem sebilin eyleyip hüddâmını âmâde hem / Mektebe etfâl içün ta'yîn-i üstâd eyledi / Dâr-ı dünyâda vücûh-ı hayra sarf-ı mâl edip / Cennet içre kendiye bir hâne bünyâd eyledi...”[178] Bu beyitlerde anlatılmak istenen düşünce, insanın post mortem dünyasını henüz hayatta iken inşa etmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle bu iki düzlem arasında bir bağlantı mevcut ve bu iki düzlem arasında bir transfer gerçekleşmektedir. Bu transfer insanın hayattayken gerçekleştiği gibi o öldükten sonra da devam etmektedir. Normal şartlar altında kişi hayattayken yaptıkları müktesebatı olarak kabul edilirken çeşme fenomeni, ölümün düzlemler arasındaki kopukluğu gidererek bir köprü, bir transfer aracı oluşturmaktadır. Aynı motif H. 1120 tarihli İbrahim Paşa Sebilinde de görülmektedir. Şiiri Ferdî’ye ait olan kitabede şöyle yazılıdır: “[…] Hayr-ı mahz idi vücûdu mahz-ı hayra sarf edip / Fî sebîlillâh su gibi malını etti sebîl / Bu sebîl ü câmi’ ü hammâmı hayrât eyledi / Rûz-ı mahşerde vere Bârî Hudâ ecr-i cezîl…”[179] Aynı düşünce Sultanahmet Külliyesi ile beraber H. 1025 / M. 1617 yılında inşa edilen Sultanahmet Arasta Sebilinin kitabesindeki “[...] Suyudur âb-ı hayât-ı selsebîl / Yapdı Sultân Ahmed-i âlî-nijâd / Ahiretde Hak vire ecr-i cezîl / Sâil-i hem dil-küşâ cennet-misâl / Hoş-güvâr âb-ı latîfi hem-çü Nîl…”[180] ifadesinde; Yerebatan'da Üskübi Camii köşesinde yer alan Tavşan Ağa Sebiline dair Cevrî Divanı'nda H. 1050 / M. 1640–1641 tarihli manzum “[...] Fi sebîllilâh bezl-i mâl edip / Hayr için et di aceb sâ'y-î cemîl / Bu kadîmi mescide revnak verip / Yapdı bu âlî sebîl-i bî-bedel… Ka'be'de gûyâ Safâ'dır bu makâm / Ayn-ı Zemzem'dür bu sâfî selsebîl / Nûş eden âbın du'â edib diye / Hakk vere bânisine ecr-i cezîl…”[181] metninde; H. 1074 / M. 1663 tarihli Yeni Cami Sebillerinin Hâtif tarafından yazılan kitabesi şiirindeki “[...] Fî sebîlillah bünyâd eyledi Râh-ı Hak'dü böyle bir âlî sebîl… Kimseye olmaz müyesser dünyâda / Böyle çeşme, böyle bir hayr-ı cemîl / Sa'yi meşkûr oluben, Hak Hazreti / Vîre Ukbâ'da ucûrât-ı cezîl…”[182] beyitlerinde ya da H. 1141 / M. 1728 tarihli III. Ahmet Sebili üçüncü köşedeki sebilin Vehbî tarafından yazılan şu şiiri kitabe “[...] Altın suyun idüb sebîl yapdın uyûnı selsebîl /

[177] Aynur & Karateke, s. 104.
[178] Aynur & Karateke, s. 108; Şerifoğlu, s. 50.
[179] Aynur & Karateke, s. 113; Şerifoğlu, s. 52.
[180] Şerifoğlu, s. 40.
[181] Şerifoğlu, s. 45.
[182] Şerifoğlu, s. 44.

Birinde bin ecr-i cezîl virsün Cenâb-ı Kibriyâ…”[183] tezahür etmektedir. Çeşmeyi yaptıranların yaptıkları bu eserleri dolayısıyla insanlardan maddi bir beklentileri olmadığı ve Bab'üs-sa'âde Ağası Gazanfer Ağa tarafından H. 1008 / M. 1599 yılında yaptırılan Gazanfer Ağa Sebili kitabesindeki : “[…] Suyun içüb cemi'-i bây ü gedâ / Eylesin sâhibine hayr-ı du'â...”[184] ya da meydan çeşmelerine nispeten sayıları az olsa da mezarlık cephe çeşmelerinin tipik örenkelerdinden biri olan H. 1139 / M. 1726 tarihli Ayşe Behrî Kadın Çeşmesi bu kitabesindeki “İşbu çeşmede medfûn olan / sâhibetü’l-hayrât el-hâce Ayşe / Behrî Kadın bu sebîli fî sebîlillah / icrâ eyledi hakk teâlâ kabûl eyleye / âmin rûhıyçün el-fâtiha...”[185] ifadesinde belirtildiği üzere insanlardan sadece bur Fatiha ya da bir hayır dua beklendiğini, bu eserlerin fî sebilillah yapıldığını dolayısıyla da bu işin karşılığının Allah tarafından verileceği inancı kendini göstermektedir. H. 1056 / M. 1646 tarihli Şekerpare Kadın Sebili kitabesinde bu eserin Allah için yapıldığı şu ifadeyle dile getirilmiştir: “[…] Allâh kabul eyleye hayrâtını cümle / Hem ola müyesser iki âlemde murâdı...”[186] Bu son ifade, çeşme yapmanın sırf post mortem düzleme matuf bir eylem olmadığını, diğer bir ifadeyle post mortem düzlemde çeşme yaptırmanın karşılığının dünya düzlemindeki geçerliliğine bağlı olduğunu ve dolayısıyla her iki düzlem arasında eylem-karşılık noktasında bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Çeşme fenomenindeki geçerliliğin ölçüsü bizatihi çeşme yaptırma eylemine değil, meydana getirilen bu eserin insanlar ve hayvanlar tarafından ne derece kullanıldığına ve bundan ne derece faydalanıldığına bağlıdır. Çeşmeyi kullananlardan hayır dua istenmesi bunların memnuniyetleriyle ilgilidir. Zira hayır dua memnun ve makbul bir işin sonucunu ifade etmektedir. Dolayısıyla çeşmeyi yaptırandan çeşmeyi kullananları razı ise Allah da çeşmeyi yaptırandan razı olacağı düşüncesi mevcuttur. Kültürümüzde yaygın olan “Halka hizmet, Hakk’a hizmettir” sözü bu düşüncenin bir yansımasıdır.

H. 1125 / M. 1713 yılında inşa edilen Hacı Hasan Çeşmesi kitabesinde şair Mûrî yaptıranın muradını, yani yaptığı bu işten beklentisini şu beyitlerle dile getirmektedir: “[…] Nûş edenler âb-ı cûyun yâd eylesinler hayr ile / Ey gönül gel sen dahi nûş ile iç Âb-ı hayât / İnşâallâh âb-ı Kevser'den nişândır gûyiyâ / Hüzn ü gamdan sahibine Hak vere fevz ü necât / Dü cihânda tâhiri Hâk hem şefi'i ol resûl / Cennetü'l-Me'vâ'da içe ol şırâ-i tayyibât…”[187] H. 1131 / M. 1718 tarihli III. Ahmed Çeşmesinin şair Lebib tarafından yazılan kitabesinde dünyadaki hayır ile ahretteki

[183] Şerifoğlu, s. 62.
[184] Şerifoğlu, s. 125.
[185] Aynur & Karateke, s. 169.
[186] Şerifoğlu, s. 127.
[187] Aynur & Karateke, s. 126.

ecir arasındaki paralellik açıkça ifade edilmektedir: […] Sordum ol âb-ı latîfi çeşmeden / Hâl dille dedi kim Hân Ahmed'in / Hayrıyım hem ecriyim mahşerde Hakk / Ecrin i'tâ eyleye ol emcedin…”[188] H. 1132 / M. 1719 tarihinde yapılan Damad İbrahim Paşa Sebili için şair Fâyiz’in yazdığı tarihte çeşme yapımlarında dünya-ahiret ilişkisinin diğer bir örneğini sunmaktadır: “[…] Bu sebîl-i pâk ile atşâna ikrâm eyledi / Hak ona Cennette ifrât eyleye tekrîmde…”[189] H. 1140 tarihli İbnülemin Ahmed Ağa Çeşmesinin şair Sâlim tarafından yazılan kitabe şiirinde bu düşünce şöyle ifade edilmektedir: “[…] Utâş-ı nâsı şâdâb etti dünyâda Hudâvendâ / O dahî âb-ı Kevser birle ferdâ şâdumân olsun…”[190] H. 1132 / M. 1719 tarihli Osman Bey Çeşmesinin kitabe şiirini yazan şair Fâiz, bu çeşmenin işlevinin sadece insanların su ihtiyacını gidermekle sınırlı olmadığını yani sadece dünyevi bir işlev üstlenmediğini aynı zamanda yaptıran kişinin ölüm sonrasında kendisine getiri sağlayacağı inancını yansıtmaktadır: “[…] Sâ'i bi'l-hayr olduğuyçün yazıla tâ haşre dek / Defter-i a’mâline her demde bin ecr-i cezîl…”[191] Aynı düşünce H. 1137 / M. 1724 tarihli Mehmed Paşa Çeşmesinin Râsim tarafından yazılan kitabe şiirinde görülmektedir: “Nâmdâş-ı Fahr-ı âlem, kethudâ-yı âşafî / Eyleyip kesb-i yediyle cem 'e bir mikdâr mâl / Çeşme yaptı eyleyip 'atşânı sirâb-ı safâ / Hak te 'âlâ defterin ecriyle ede mâl mâl…”[192] Dünyada yapılan işin öldükten sonra bir getirisi olacağı yönündeki inanç Hacı Beşir Ağa Çeşmesinin H. 1256 tarihli onarım kitabesinde şu ifadeyle dile getirilmiştir: “[…] Muvaffak oldu bu hayra ede Hak sa’yini meşkûr…”[193] H. 1138 / M. 1725 yılında inşa edilen Yahyazade Ahmed Efendi Çeşmesi kitabesindeki “[…] Hayrını makbûl ede Hak kendini mağfûr edip / Cennet-i a’lâda Kevser’den vere hayrü’l-bedel…”[194] ifadesi, Esad’ın çeşme tarihini düşürmek için yazdığı şiirdeki “Bârekallâh çeşme-i zîbende resm ü nev-binâ / Saky ede bânîsini Kevser'le Rabbü’l-'âlemin […] Sûy-ı Bâri'ye sevâbı su gibi olup revân / Ede her bir katresin Hak âb-ı rûy-ı hûr-ı 'în…”[195] beyitler, H. 1141 / M. 1728 tarihli Hacı Beşir Ağa Çeşmesi kitabesi için şair Şâkir’in yazdığı “[…] Yapıp bu çeşm-i pür-nûr-ı pâki fi sebîlillâh / Zülâl-i ref’etiyle teşnegânı eyledi irvâ / İlâhî hayrını hüsn-i kabûl eyleyip şâyân / Ona bâdî-i gufrân ola bu hayrât-ı bî hemtâ…”[196], Kızlarağası Mehmet Ağa tarafından Üsküdar'da Bulgurlu Mescidinin yanındaki mektebin altında H. 1052 / M. 1642 yılında yaptırılan sebilin kitabesindeki “[…] Hasbeten-lillâh ta'mîr

[188] Aynur & Karateke, s. 133.
[189] Aynur & Karateke, s. 138, dip. 113.
[190] Aynur & Karateke, s. 171.
[191] Aynur & Karateke, s. 141.
[192] Aynur & Karateke, s. 245.
[193] Aynur & Karateke, s. 173.
[194] Aynur & Karateke, s. 169.
[195] Aynur & Karateke, s. 245-246.
[196] Aynur & Karateke, s. 198.

eyleyüb / Bu muallimhâneyi kıldı binâ / Ta ki rahmet bula ol rûz-ı cezâ...”[197] ifadesi ya da H. l 159 / M. 1746 yılında inşa edilen Besir Ağa Sebilindeki “[…] Cenâb-ı Hazret-i Hakk afv edüb cerâimini / Makâmın eyliye Firdevs ü hem-demin hurâ...”[198] temennisi günahların affı, Cennete gitme ve oradaki Kevser havuzundan su içme, hurileri görme arzusu dile getirilmiştir. Dolayısıyla bu ifadeler çeşmelerin ve bu çeşmeler hayat veren suyun soteriolojik yönü tezahür ettirmektedir.

Çeşme tasavvuruyla ilgi önemli hususlardan bir diğeri de bu eserlerin daimi oluşudur. Çeşme var olduğu sürece ve bu çeşmeden su aktığı sürece ve tahlilde de insanların bu çeşmenin suyundan içtikleri sürece işlevini yerine getirecektir. Zira dünya var olduğu sürece çeşmenin su akıtma potansiyeli ve insanların bu çeşmeden faydalanma imkânları mevcuttur. Haşir, kıyamet koptuktan sonra, yani dünya sona erdikten sonra gerçekleşeceği için “dâimü’l-hayrât” niteliğinde olan çeşme de bu vakte kadar hayır sahibine getiri sağlayabilmektedir. Bu düşünceyi IV. Mehmed'in kızı ve IV. Mustafa'nın eşi Hatice Sultan tarafından H. 1123 / M. 1711 yılında yaptırılan Hatice Sultan Sebili kitabesine yazdığı şiirde şair Tâib şöyle dile getirmiştir: “[…] Bundan a'lâ olur mu âlemde / Eser-i hayr-ı dâimü'l-cereyân …”[199] H. 1125 / M. 1713 tarihli Mehmed Ağa Çeşmesinin yapılış amacı ise şu şekilde dile getirilmekte ve bu eserin daimi bir hayır kaynağı olduğuna vurgu yapılmaktadır: “[…] Yaptırıp râh-ı Hakk’a bu eseri / Eyledi rûh-i pâkini şâdân / Ola şâyân-ı bârgâh-ı kabûl / Habbezâ hayr-ı dâimü’l-hayrât…”[200] 1740 (H. 1153) yılında Sipahiler Ağası Mehmed Emin Ağa tarafından inşa ettirilen sebilhane, çeşme, dükkan, mektep, hamam ve hazireden oluşan külliyenin parçası olan Mehmet Emin Ağa Sebilinin kitabesindeki “[…] Atâşı eyledi irvâ sebil ü çeşme-i pâkı / Anı da iki cihânda Hûda eyleye mesrûr / Umîd-i sâdık odur hânedân-ı ikbâlin / Zemân-ı haşre dek ayn-i ilâh eder ma'mûr…”[201] beyitlerinde çeşmelerin yaptır(ıl)ana haş oluncaya kadar yarar sağlayacağı düşüncesi yer almaktadrır. H. 1312 / M. 1896 yılında inşa edilen Nermidil Kalfa Sebilinin kitabesindeki “[...] Teşnegânı bu sebîl ettikçe sîrâb-ı safâ / Sâhibül-hayrâtı şâd etsin Cenâb-ı Kibriyâ...” ifadesi çeşmelerin sadece maddi değil manevi ve sembolik işlevlerini yerine getirebilmeleri için sadece suya değil bu suyu kullanacak, bu çeşmeden içecek insana gereksinim duydukların göstermektedir. Dolayısıyla çeşme fenomeninin işlevsel açıdan ortak paydası insandır.

---

[197] Şerifoğlu, s. 174.
[198] Şerifoğlu, s. 128.
[199] Aynur & Karateke, s. 125; Şerifoğlu, s. 127.
[200] Aynur & Karateke, s. 128.
[201] Şerifoğlu, s. 151.

2.3. Çeşmelerdeki Dini ve Sembolik Motifler

Binlerce yıldır ayakta kalan Mısırlıların piramitleri, Keltlerin *Stonehenge*'leri ya da Romalıların tanrı heykelleri nitelikli yapılardı ve bunlar taş, granit veya mermerden yapılmışlardı. Bütün kadim geleneklerde tapınaklar gibi kutsal mekânların bu tür malzemeden inşa edilmeleri bir tesadüf değil ebediyen ayakta kalabilsinler diye zamana karşı direnen taştan yapımışlardı. Bu malzemenin seçimi insanların dini düşüncesindeki tasavvurdan kaynaklanıyordu. Zira nasılsa her zaman öyle kalan ve sürekli var olan taş, insana beşeri halinin faniliğini aşan mutlak bir varlık tarzını ifşa etmektedir. İnsan taşta kendisinin ait olduğu profan dünyadan farklı bir dünyaya ait bir gerçeklik ve bir güç bulmaktadır.[202] Osmanlı medeniyetinde de ahşap, tuğla ve toprak zamanla tahrip olan malzemelerden yapılan meskenlerin aksine mabetlerin taştan inşa edildiği gibi çeşmelerin de taştan yapılmış olması bu eserleri sonsuza dek ayakta kalabilmelerinin, taş gibi ebedi olmalarının istenmesinin bir ifadesidir. Nitekim ta 13. yüzyılda inşa edilipneredeyse bin yıllık zaman aşarak günümüze ulaşan çeşmeler hayatta kalabilmelerini kendilerini meyana getiren taşa borçludurlar. Sadece çeşmelerin kendileri değil, bunların kimliklerini ortaya koyan kitabeler de aynı şekilde taştan veya mermerden oluştukları için zamanın yok edici gücüne direnebilmişlerdir.

Yeni çeşmelerin aksine tarihi çeşmelerin kitabelerindeki zengin içerik sayesinde çeşme fenomenini daha derinden analiz etmek mümkündür. Kitabelerdeki, ifadeler çeşmelerin ne zaman, kim(ler) tarafından kim(ler) adına yaptırıldığı hakkında nesnel bilgiler sunduğu gibi çeşmelerin hangi amaçla yapıldığına bu işi yaparken hangi dinamiklerden hareket edildiğine ve daha geniş anlamda bu eserleri meydana getiren insanların dünya görüşü ve ölüm sonrası tasavvurlarına ilişkin oldukça önemli öznel bilgileri de içermektedir. Çeşmeler insanların hem inançlarının hem de beklentilerinin bir aynası konumundadır. Bu inanç dünyasının mahiyeti ile ilgili bir sentez elde edebilmek açısından öncelikle bu inanç ve semboller dünyasını oluşturan unsurların analiz edilmesi gerekmektedir. Çeşme kitabelerindeki dini ve sembolik motifler bu unsurları teşkil etmektedir.

2.3.1. Çeşmelerin Etiolojisi

H. 1141 / M. 1728 yılında inşa edilen Hacı Halil Efendi Çeşmesi kitabesindeki ifade çeşmeyi yaptıranın niyetini şu şekilde dile getirmektedir: "Bu çeşmeyi hâlâ Matbah-ı âmire emîni el-Hâc

[202] Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 188.

Halîl Efendi ihyâ eyleyip fî sebîlillâh bir masûra su vakf edip duâ niyâz eder..."[203] Yine H. 1141 / M. 1728 tarihli Ayşe Hanım Çeşmesinin kitabesi ise yaptıranın beklentilerini şöyle ifade etmektedir: "Besmele-y-le iç bu sudan âfiyet olsun sana / Çünki içtin Hakk'a hamd et kim bulam dersen şifâ / Hulûs ile vakfedeni bir duâ ile ona / İşbu mâ'ı getirene mağfiret ihsan kıla / Rûz-ı mahşerde şefâ'at eylesin hem Mustafâ / Âyişe'ye Cennet'te şurb-ı Kevser ecr ola"[204] Hasköy'de H. 1140 / M. 1727 tarihinde yapılan Emetullah Kadın Çeşmesinin Şâkir tarafından yazılan kitabe şiirinde şu satırlara yer verilmiştir: "[…] Teşnelikten bu havâlînin ahâlisi bütün / Terk-i ârâm etmiş-iken cüstcûy-ı câh içün / Hamdülillâh devletinde öyle sirâb etti kim / Kalmadı hayr-ı duâdan gayrı söz efvâh içün…"[205] Yusuf Ziya Paşa tarafından vefat eden eşi hatırasına yaptırılan H. 1279 / M. 1862-1863 tarihli çeşmenin kitabesinde hayır sahibinin beklentisi şöyle dile getirilmektedir: […] Bunda sigâr ile kibâr içdikce su leyl u nehâr / Etsin duâ-yu bî-şumâr ashâb-ı hayra an be an…"[206]. Kitabelerdeki bu ifadelerden görüldüğü üzere çeşme yaptıranların insanlardan para pul gibi maddî bir beklentileri bulunmamaktadır. Yapılan bu işin karşılığında beklenilen H. 1141 / M. 1728 tarihli III. Ahmet Sebilinin çeşme kitabesindeki "[...] Aç besmeleyle iç suyun Hân Ahmed'e eyle duâ..."[207] ifadesinde açıkça belirtildiği üzere dünyada dua ve ahirette ecirdir. Bu düşünce, hangi tarihte inşa edildiği kesin olmayan Kethuda Çeşmesinin kitabesinde şu şekilde tezahür etmektedir: "Cenâb-ı kethudâ-yı defterî kim şıkkı evvel / Rızâ-yı Hakk-içün bu ayn-i pâkî eyledi inşa…" Çeşmenin üst tarafında üstte bulunan kitabede ise şu ifadeler yer almaktadır: "Eğer mü'min içer-ise bu âbı / Nasîb olsun ona Kevser şarâbı…"[208] Bu son ifade çeşme fenomenindeki mütekabiliyet esasını açıkça göstermektedir. Sadece çeşme yaptıran bu çeşmenin suyunu içenden dua beklememekte kendisi de aynı zamanda bu kişiye dua etmektedir. Kethuda Çeşmesinin H. 1285 tarihli kitabesinde yer alan "[…] Teşnegân def'-i ta'attün eyledikçe her zaman / Hak ona şehdâb-ı rahmet ile kılsın iltifat" şeklindeki ifade ise mütekabiliyetin yalnızca çeşmeyi yaptıranla çeşmenin suyu kullanan arasında olmadığını, çeşme ile su arasında da bir mütekabiliyetin bulunduğunu göstermektedir. Zira çeşme suyu akıttığı sürece insanların ihtiyacını karşılayacak ve böylece kendinden beklenen işlevleri yerine getirmiş olacaktır. Diğer taraftan suyun insanlar tarafından kullanılabilmesi için kendilerine ulaştırılması gerekmektedir. Suyun insanla buluşması ise çeşme aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla insan suya muhtaç, su da çeşmeye muhtaçtır. Fakat çeşme

[203] Aynur & Karateke, s. 199.
[204] Aynur & Karateke, s. 183.
[205] Aynur & Karateke, s. 249.
[206] *İTÇK*, c. 1, s. 86.
[207] Şerifoğlu, s. 62.
[208] Aynur & Karateke, s. 203.

fenomeninde dialektik bir süreç işlediği için bu denklem tersine çevrildiğinde de gerçeklik noktasında bir özdeşliğin söz konusu olduğu görülmektedir: Ceşme suya muhtaç, su da insana muhtaçtır. Buradaki denklem işlevsel açıdan düşünüldüğünde geçerlilik arz etmektedir. Antropolojik noktayı nazardan bakıldığında bu çeşmeleri yaptıran insanları bu eserleri meydana getirmeye sevk eden düşünce tarzının bu şekilde işlediği görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle çeşme yaptıranan amacının gerçekleşmesi insana, daha doğrusu insanın var olmasına bağlıdır. Çeşme kullananan, çeşmenin suyundan yararlanan insan yoksa çeşme hem maddi hem de manevi yönden yapılış amacına hizmet etmemiş olur. Kapdan-ı Derya Musa Paşa tarafından H.1051 / M. 1645- 47 yıllarında inşa ettirilen sebilin, Cevrî tarafından yazılan kitabe şiirindeki "Teşneler suyını içdükçe safâyile diye / Âb-ı Kevser'le mükâfatın ide Rabb-ı Celîl…"[209] beyitinde çeşme fenomenin temelindeki beşeri değeri açıkça göstermektedir. Çeşme fenomeni açısından su gibi insan da varoluşsal bir değere sahiptir. Su olmazsa çeşme olmaz, insan olmazsa çeşmeyi yap(tır)an olmaz. Diğer taraftan çeşmeyi kullanan insanlar olmazsa da çeşme inşa edilmez, çeşme olmaz. Çeşmelerin mekânsal dağılımlarının incelendiği bölümde çeşme fenomenin tezahür yerlerinin kamusal alanın her tarafı olduğun ve çeşme fenomenin her tür mekanda tezahür etme özelliğine sahip olduğu görülmüştü. Dolayısıyla insan olan her yerde çeşme de var olma özelliği göstermektedir. İnsanlarla çeşmelerin bu birlikteliklerini sağlayan unsur ise sudur. Dolayısıyla hem çeşmelerin hem de insanan var olması suya bağlıdır. Diğer bir ifadeyle çeşme de insan da suya bağımlıdır. İşlevsel açıdan suyun da çeşme ve insana bağımlı olduğu ifade edilmişti. Fakat varoluşsal açıdan düşünüldüğünde durum farklılaşmaktadır. Zira bu açıdan yani varoluşsal açıdan insan ve çeşme suya muhtaçken yani var oluşları suya bağlıyken su için böyle bir durum söz konusu değildir. Suyun sembolik değeri üzerinde ileride durulacağı için şimdilik konuyu burada kesip yukarıdaki kitabe ifadelerine tekrar dönelim. Bu ifadelerde ortaya çıkan mütekabiliyetler ilişkisini şematik olarak şu şekilde özetlemek mümkündür:

Düzlem:	Dünya	↔	Ahiret
Özne:	Çeşmeyi yaptıran	↔	Çeşmeyi kullanan
Nesne:	Çeşme	↔	Su
Bedel:	Su	↔	Kevser

Suyun birden fazla değere sahip olmasından dolayı çeşme fenomeninde hem fiziki hem de metafizik işlev aynı anda yerine getirilmektedir. Tarihi çeşmelerin kitabelerindeki ifadelere bakıldığında bu çeşmelerin sırf sevap kazandırsın diye yaptırılmadığı uhrevi kaygıların yanında

[209] Şerifoğlu, s. 42.

insanların fiziki/dünyevi/profan ve zaruri bir ihtiyacını giderme amacıyla meydana getirildikleri ortaya çıkmaktadır. Örneğin Sultan IV. Mehmed (Avcı) döneminde Matbah Emini Hasan Ağa tarafından H. 1059 / M. 1649-1650 yılında inşa edilen Matbah Emini Hasan Ağa Çeşmesi kitabesi çeşmenin hayati öneme sahip olduğunu dile getirmektedir: "[…] Yapdı bir çeşme idüp mâlını su gibi nisâr / Ki vire hâtır-ı atşâna ferah vefret-i âb / Bu mahalde var idi suya zarûret hakkâ / Herkesi eyler idi tâb-ı hararet bî-tâb / Şimdi bir menba'-ı pâkîze olundu bünyâd…"[210] Çorlulu Ali Paşa Çeşmesindeki "Suya muhtâç idi zîrâ bu semtin cümle sükkânı" gibi Belgrad ormanlarının içindeki su bendinin kitabesindeki "Nüfûsun kesreti ebr-i bahâra eyledi muhtâç / Yetişmez oldu ol su şehr-i İstanbul'u irvâya"[211] beyti ya da Topkapı Sarayı Müzesi I. avlu çıkış kapısında İbrahim Paşa'nın H. 1141 / M. 1728–1729 yılında yaptırdığı çeşme için Rahmî tarafından yazılan kitabe şiirindeki "[…] Bu şehrin dahi âba ihtiyâcın eyleyüp idrâk / Zülâl-i merhametle eyledi sükkânını irvâ..."[212] şeklindeki ifadeler, çeşmelerin yapıldıkları mahallerde yaşayanların su ihtiyacını gidermeye yönelik bir işlevi yerine getirdiklerine vurgu yapmaktadır. H. 1141 / M. 1728 tarihli Damad İbrahim Paşa Çeşmesindeki "Bu şehrin dahî âba ihtiyâcını eyleyip idrâk / Zülâlı merhametle eyledi sükkânın irvâ…"[213] ifadesi, aynı yıl inşa edilen Emetullah Kadın Çeşmesinin kitabesindeki "Bu mahalle âb-ı sâfiye katı muhtâç idi / Hakk'a şükr olsun bu mâ atşânı irvâ eyledi…"[214] beyiti, şair Şâkir tarafından yine aynı yıl yapılan Fatma Sultan Çeşmesine yazdığı ve su kıtlığının ne derece vahim olduğunu betimleyen "Bu muallâ çeşmesâr-ı pâkı ihyâ eyledi / Olmuş iken teşne-lebler kıllet-i mâdan helâk…"[215] beyti, Hasan Ağa tarafından yaptırılan Fatih Şeyhülislam Sokağı'ndaki çeşmenin kitabesindeki "Bu semtin halkı mâ'ın kılletinden / İderken cüst ü cû-yı âb her sû…"[216] ifadesi, Küçüksu'da H. 1137 / M. 1724 yılında inşa edilen Damad İbrahim Paşa Çeşmesindeki yine Şâkir'e ait "[…] Susuzluktan yaşın yaşın bu vâdî girye eylerken / Yüzü güldü zamân-ı devlet-i düstûr-ı dânâda…"[217] dizesi, Kapalı Çarşı Beşirağa Sebilinin H 1256 / M. 1840 yılında Sultan Abdülmecid'in Saray Kethüdası Mahbube Kadın tarafından yaptırılan tamirat kitabesindeki "[...] Katı muhtâc idi âb-ı revana bu mahal hakkâ / Hemîşe nûş eden hayr duâsın eylesin tezkîr..."[218] ifadesi ya da H. 1306 / M. 1888-1889 tarihli Ahmed Galip Paşa (Hacı) Çeşmesinin kitabesindeki "[…] Sâye-i Hazret-

[210] *İTÇK*, c. 2, s. 241.
[211] Aynur & Karateke, s. 155.
[212] *İTÇK*, c. 1, s. 261.
[213] Aynur & Karateke, s. 185.
[214] Aynur & Karateke, s. 195
[215] Aynur & Karateke, s. 196.
[216] *İTÇK*, c. 3, s. 111.
[217] Aynur & Karateke, s. 245.
[218] Şerifoğlu, s. 63.

i Abdülhamîd Hân-ı sânide su nâzırı el-Hâc Ahmed Gâlip Paşa'nın fukarâ-yı ahâlînin ihtiyâcına mahsûs olmak ve sakalara aslâ müsâ'ade olunmamak üzre fî sebîlillâh inşâ ve bin üç yüz altı senesi aşr-ı Muharrem'inde teyemmünen suyu icrâ olunan hayrâtıdır"[219] şeklindeki ifade, bu eserlerin şehrin ve sakinlerinin su ihtiyacını giderme noktasında son derece önemli bir yere sahip olduklarını ve dolayısıyla da bunların işlevini dinsel boyuta indirgemenin yani bu eserlerin sırf dini bir amaçla meydana getirildiklerini söyleminin mümkün ve doğru olmadığını, diğer taraftan da modern dönemde yapılan çeşmelerin aksine tarihi çeşmelerin pratik bir yönü baris bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Henüz su şebekelerinin tesis edilmediği ve suyun evlere kadar ulaşmadığı bir dönemde inşa edilen eski çeşmelerin işlevsel yönü ön plana çıkmaktadır. Zira çeşme insanlara evlerinde olmayan yani sahip olmadıkları bir hayati bir nesneyi temin ediyordu, insanların su ihtiyacına cevap veriyordu. Mahalledeki çeşmenin suyu kesildiğinde insanlar susuz kalıyor ve perişan olabiliyorlardı.

2.3.2. Kerbela, Hasan, Hüseyin

H. 1120 / M. 1708 yılında Çorlulu Ali Paşa, Halka Köyü'nde harap olan su yollarını tamir ettirmiş ve bir kitabe diktirmiştir. Şair Tâib'in yazdığı uzunca şiiri taşıyan bu kitabede İskender ve âb-ı hayat motiflerine "Dehen-şûy olmadı bir katresiyle gitti İskender / Bu ayniyle çıkardı rûy-ı arza âb-ı hayvânı" ifadeleriyle yer verilirken birkaç beyit sonra Kevser içeceğine benzetilen bu suyu içenlerin şehitleri yâd etmeleri istenmektedir: "Şarâb-ı Kevser'e teşbih ederdim bu letâfetle / Eger mümkün olaydı herkese nûş eylemek onu / Bu ayn-i pâktır sirâb eden halk-ı Sitanbul'u / Bu âb-ı nâbdır şâdân eden rûh-ı şehidânı."[220] Şairi belli olmayan H. 1121 / M. 1709 tarihli Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi kitabesinde aynı motif şu şekilde tezahür etmektedir: "Tarîk-i Hakk'ta bünyâd eyleyip bu çeşme-i pâki / Füyûzâtıyla şâdâb etti ervâh-ı şehîdânı / Muvaffak oldu hayrı mevki'inde eyledi icrâ / Suya muhtâç idi zîrâ bu semtin cümle sükkânı."[221] H. 1188 / M. 1774 tarihli Ayasofya Kenan Ağa Sebili kitabesindeki ifade ise şehitler kavramanı hususileştirerek Kerbela'da şehit olanların kastedildiğini bildirmektedir: "Her kim çeker zülâlini târihini hemân / Dir şâd-bâd cân-ı şehidân be-Kerbelâ".[222] Sadrazam Piri Paşa'nın torunlarından Seyyid Aziz Bey'in, dedelerinden Mir Abdüsselâm Efendi'nin vakfı mütevellisi olarak yaptırdığı H. 1210 / M. 1795 -1796 tarihli çeşme kitabesinde ise Farsça "şehidân" kelimesi yerine Arapça "şüheda" terimi kullanılmıştır: "[…] Kevser âsâdır bu mâ'i teşnegân / Gelgel iç bu vadide ayn-ı

[219] *İTÇK*, c. 2, s. 33.
[220] Aynur & Karateke, s. 111.
[221] Aynur & Karateke, s. 115.
[222] Şerifoğlu, s. 74.

hayât… Şühedâ-i Kerbelâ ervâhıyçün / Nuş eyle gel mâ-i miyâh-ı sâfiyât / Târihin bir fâtihayla oku gel / Hüseyin askına iç mâü'l-hayât…”[223] H. 1309 / M. 1891 tarihinde inşa edilen Bala Tekkesi Sebili kitabesinde, bu kavram daha da hususileşerek tek bir şehide indirgenmiştir: “Ve-cealnâ mine'l-mâi külle şey'in hayy / Ve sekâhüm rabbühüm şerâben tahûrâ / Gel oku Besmele İç çeşmeden bir âb-ı rûh-efzâ / Dahî elhamdülillâh söyle eyle sünneti icrâ... Şehid-i Kerbelâ aşkına cârî selsebîl âbın / Kim içse bu duâyı eylesün bânîsine ifâ...”[224]

Hz. Hüseyin’in kastedildiği “şehid-i Kerbelâ” kavramı birçok çeşme kitabesinde gözlemlenmektedir. Örneğin Yakup Ağa Mektebinin bir parçası olarak H. 1089 / M. 1678 - 1679 yılında inşa edilen Yakub Ağa Çeşmesinin Rüşdî tarafından yazılan kitabe şiirinde aynı kavrama raslanılmaktadır: “Saray ağası ol Yâkub Ağa kim sa'y edib hakka / Rızâ-yı Hak için bu âb-ı sâfı eyledi icrâ / Zehî hoş çeşme-i âb-ı hayât-ı dil-keş-u cârî / Ki ayn-ı selsebîl u nehr-i cennet gibi rûh-efzâ / Derûnu teşnegâna remzle söyler ki nûş eylen / Zebân olmuş buna âbı dehân-ı lülede gûyâ / N'ola rûh-ı şehîd-i Kerbelâ'yı yâd edib her dem / Cihâna kendüyi bezl etse ânın aşkına bu mâ / Kabûl etsin Hüdâ hayrını sa'yin eylesin meşkûr / Hemîşe eylesin nâmını zikr-i hayr ile ihyâ / Nasîb olsun ana nûş-i şerâb-ı Kevser-i cennet / Cezâ-i hayrını versin cenâb-ı hazret-i Mevlâ…”[225] Aynı kavram, H. 1143/ M. 1730–1731 tarihli Adile Sultan Çeşmesinde de ortaya çıkmaktadır. Sultan II. Mahmud'un kızı, Sultan Abdülaziz'in kızkardeşi olan, hanedânın divan sahibi tek kadın şairi olarak tanınan Adile Sultan tarafından yaptırılan bu çeşmenin kitabesi şöyledir: “Aliyye-şân-ı ismet-menkıbet Âdile Sultân kim / Elinden câri her sû su gibi ihsân-ı bî-pâyân / Şehîd-i Kerbelâ aşkında dil-cû çeşme yapdırdı /Nazîrin görmemişdir böyle yerde dîde-i devrân / Dahî zîr-i zeminden yer yüzüne eyledi câri / Bu âb-ı hoş-güvârı nûş ide inşân ile hayvân Meram bu âb içen abdest alan bir fâtiha okusun / Revân-ı Hazret-i Mahmûd Hân'ı eylesün şâdân…”[226] Hafız Abdülkerim Ağa Çeşmesinin tamirat kitabesine şair Kalender’in yazdığı şiirin beyitlerinde Kerbela şehidi şu ifadelerle yâd edilmektedir: “[…] Şehîd-i Kerbelâ aşkında dil-cû çeşme yaptırdı / Nazirîn görmemiştir böyle yerde dîde-i devrân…”[227] Yukarıdaki kitabede belirtilen önemli hususlardan biri de bu çeşmenin sadece insanların faydalanması için yaptırılmadığı, suya muhtaç olan hayvanların da düşünülmüş

[223] *İTÇK*, c. 2, s. 60.
[224] Şerifoğlu, s. 117.
[225] *İTÇK*, c. 1, s. 100.
[226] *İTÇK*, c. 2, s. 23.
[227] Aynur & Karateke, s. 122.

olmasıdır: "[…] Dahi zîr-i zemînden yeryüzüne eyledi câri / Bu âb-ı hoş-güvârı nûş ede insân ile hayvân…"[228]

H. 1221 / M. 1806 -1807 yılında inşa edilen Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi kitabesindeki "[…] Bu cây-i dil-küşâda yadigâr olmak için her bâr / Derûn-i enverinde hayli müddet olub müzmer / Yapıldı fî sebîlillâh bu âsâr-ı cemîl elhak / Ola hoşnûd u râzı hizmetinden rûh-i Peygamber… Hemân elfâz-ı ma'nâsın su gibi eylesin ezber / Ferâmuş etdi dilden çeşme-i hurşîd ile mâhi / Bu dil-cû çeşmeyi seyr eyleyib çarh-ı sitem-perver / Şehîdân-ı ıtâş-ı Kerbelâ'ya eyleyib tebşîr / Dedi Rıdvân-ı cennet işte mâ nûş eyle gel Kevser…"[229] ifadeleri ile H. 1263 / M. 1847 tarihli Langa Mustafa Paşa Sebili üzerindeki "[…] Attâş-ı Kerbelâ'nın kıldı rûh-ı pâkini şâdân / Sezâ ol zâtı etsem cennet ü Kevser ile tebşîr..."[230] ifadesinde Kerbela motifinin anlam ve önemi açıklık kazanmaktadır. Zira bu kitabelerde Kerbela şehitlerinden değil, "ıtâş-ı/attâş-ı Kerbelâ"dan yani Kerbela'da susuz kalanlardan söz edilmektedir. H. 1226 / M. 1811–1812 yılında yaptırılan Seyyid Halil Ağa Çeşmesi kitabesindeki "[…] Teşnegân-ı Kerbelâ ahvâlini yâd eyleyüp / Nakd-i vârın sarf idüp bu çeşmeyi kıldı makarr…"[231] beyiti ile H. 1094 / M. 1682–1683 tarihli Silahdar Mustafa Çeşmesi kitabesindeki "Teşnegân-ı Kerbelâ'nın yâdına / Bi'r-rûh-ı Hüseyin aşkına hû…"[232] beyitinde bu kez de susuzları/susamışları belirtmek için Farsça kökenli "teşnegan" kelimesi kullanılmıştır. Çeşme kitabelerindeki bu ifadelerden çeşme fenomenindeki Kerbela motifinin susuzluğun arketipi haline geldiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Kerbela, susuz çöllere ve insanların su olmadan yaşamaların mümkün olmadığına, susuzluğun ölümle eşdeğer olduğuna işaret etmektedir. Diğer biri ifadeyle Kerbela, *homo religiosus* nazarında suyun varoluşsal değerini temsil etmektedir. Kerbela ve susuzluk imgesi Türk kültüründe derin izler bırakmıştır. Oğuz Türklerinin en meşhur destanı ve Türk edebiyatının en büyük abidelerinden bir olan *Dede Korkut* kitabındaki aşağıdaki pasajda bir taraftan suyun hayatı ve dünyayı kuşatıcılığı ve varoluşsal boyutu üzerinde durulurken diğer taraftan Hz. Hasan ile Hüseyin'in dramından söz edilmektedir:

> "[…] Çağıl çağıl kayalardan çıkan su / Ağaç gemileri oynatan su / Hasan ile Hüseyin'in hasreti su / Bağ ve bostanın ziyneti su / Ayişe ile Fatıma'nm bakışı su / Koç atların gelip içtiği su / Kızıl develerin gelip geçtiği su / Ak koyunların gelip çevresinde yattığı su / yurdumun haberini biliyor musun söyle bana / Kara başım

[228] Aynur & Karateke, s. 122.
[229] *İTÇK*, c. 1, s. 81.
[230] Şerifoğlu, s. 164.
[231] *İTÇK*, c. 3, s. 48.
[232] *İTÇK*, c. 3, s. 50.

kurban olsun suyum sana dedi. Su nasıl haber versin. Sudan geçti, bu sefer bir kurda rastladı. Kurt yüzü mübarektir, kurt ile bir haberleşeyim dedi."[233]

Yukarıda belirtildiği üzere tarihi çeşme kitabelerinde sıkça rastlanan Kerbela şehidi motifinin daha açık biçimde ifade edildiği örnekler du bulunmaktadır. Örneğin H. 1118 tarihli Emetullah Gülnuş Valide Sultan Çeşmesinin suyu da aynı şekilde "âb-ı hayat"a benzetilmekte ve çeşmenin yapılış amacına ilişkin şu ifadelere yer verilmektedir (şairi Şehdî): "[…] Haşre dek rûh-ı Hüseyn'i şâd edip / Vâlide Sultân o hayrü'l-ümmehât / Sâki-i Kevser onu sirâb ede / Hem şefâ'at kıla fahr-i kâ 'inat / Devlet-i dâreyne mazhar eyleyip / Vere Cennet'te kuşûr-ı âliyât…"[234] H. 1141 / M. 1728 yılında inşa edilen III. Ahmed Çeşmesinin şair Seyyid Vehbî tarafından yazılan kitabe şiirinde de Hz. Hüseyin'in ruhunun bu çeşmeyle şad etme düşüncesi yer almakta ve aynı beyitti yine Kevser motifine yer verilmektedir: "[…] Bu mevki'i âbâd edip bu tarhı nev-îcâd edip / Rûh-ı Hüseyn'i şâd edip etti sebîl âb-ı safâ / Bu ayna ey sâfî-derûn destini Kevser gibi sun / Her katre-i safvet-nümûn olmakta bir 'ayn-ı şifâ…"[235] Sadece Hz. Hüseyin'in adının zikredildiği çeşmelerden bir diğeri, H. 1277 / M. 1860–1861 yılında inşa edilen Eyüpzade Şükrü Bey Çeşmesidir. Bu çeşmenin kitabesinde şu ifadelere yer verilmiştir: "[…] İçen içsün Hüseyn-i Kerbelâ'nın rûhi şâd olsun / Demâdem afv kılsun her ikisin Hazret-i Mevlâ…"[236] H. 1307 / M. 1889–1890 tarihli Ruhi Bey Çeşmesi kitabesinde şu ifadeler okunmaktadır: "[…] İder hubbu Ali işrâb rûh-ı Hüseyn aşkına âb / Ve sekâhüm rabbühum şarâben tahûrâ ni'me'l-hisâb".[237] Konuyla ilgili genel bir perspektif elde edebilmek açısından Hz. Hüseyin'in zikredildiği diğer kitabe örnekleri vermek yararlı olacaktır. Sultan III. Ahmed Han tarafından H.1141 / M.1728–1729 yaptırılan III. Ahmed Çeşmesi kitabesinde "Rûh-ı Hüseyni şâd" etmekten şu şekilde bahsedilirken "[…] Bu mevki'i âbâd idüp bir tarh-ı nev îcâd idüp / Rûh-ı Hüseyni şâd idüp itdi sebîl âb-ı safâ..."[238] bu motif daha etraflıca Sultan Abdülharnid'in inşa ettirdiği H. 1191 / M. 1777–1778 tarihli Eminönü Gülhane Parkı Karşısındaki Çeşmenin kitabesinde ortaya çıkmaktadır: "[…] Rûh-ı Hüseyni şâd eyle mâ-i safâyı ver dile / Zemzem akıtdı cûd ile şâh-ı cihan Abdülhamid… Rûh-ı Hüseyni şâd idüp feyzinden istimdâd idüp / Bu çeşmeyi bünyâd idüp atşânı kıldı müstefid… Sakî-i Kevser ile haşr ide ukbâda Hüdâ… Kevser'in aynı değil mi bu sebîl-i zülâli"[239] Hz. Hüseyin'i şad etme düşüncesine yer veren bu

---

[233] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1969, s. 36.
[234] Aynur & Karateke, s. 99-100.
[235] Aynur & Karateke, s. 178.
[236] *İTÇK*, c. 2, s. 109.
[237] *İTÇK*, c. 3, s. 26. Bu kaynakta resmi yer alan kitabenin orijinali ile karşılaştırdığımda Türkçe metinde "İder hubb-ı alâ işrâb" şeklinde verilen trasliterasyonunun yanlış olduğunu fark ederek düzelttim.
[238] *İTÇK*, c. 1, s. 247.
[239] *İTÇK*, c. 3, s. 105.

örneklerin yanında bir de "Hüseyin aşkına/aşkıyla" su içme düşüncesine yer veren kitabelere rastlanılmaktadır. Örneğin Zeytinburnu'ndaki Merkez Efendi Camii duvarına bitiş inşa edilen çeşmesinin kitabesinde insanlar hangi niyetle su içmeleri istendiği "[…] Eyle nûş âb-ı zülâli Hüseyn aşkına mâ (1227)"[240] biçiminde ifade edilirken H. 1291 / M. 1874–1875 tarihli Hüseyin Avni Paşa Çeşmesinde aynı istek kendini göstermektedir: "[…] Teşnegân içdikçe su müminler aldıkca vuzû / Eylesinler izdiyâd-ı ömr ü iclâlin duâ… Gel Hüseyin aşkıyla iç bu çeşmeden âb-ı safâ".[241]

Yalnızca Hz. Hüseyin'in adı zikredilen çeşmelerin yanında birçok çeşme kitabesinde Hz. Hüseyin ile kardeşi Hz. Hasan'ın isimlerinin birlikte yer aldığı ve hatta birçok örnekte de bu iki isim birleştirilerek "Hasaneyn" şeklinde zikredildiği görülmektedir. Örneğin H. 1115 / M. 1703 tarihli Ali Bey Çeşmesi kitabesinde şair Fâyiz "Su iç Hasaneyn aşkına bu ayn-i Alî'den…"[242] ifadesini kullanırken H. 1134 / M. 1721 tarihinde inşa edilen İbnülemin Ahmed Ağa çeşmesinin kitabesini başka bir şair şu mısra ile sonlandırmıştır: "[…] Al Hüseyn ile Hasan aşkına iç mâ-i tahûr."[243] Yukarıdaki örneklerde sadece "Hüseyin aşkına" su içmekten söz edilirken bu kez de "Hasan ile Hüseyin aşkına" su içmekten bahsedilmektedir. Örneğin Sultan II. Selim döneminde ikinci vezirliğe kadar yükselmiş olan Akağalardan Haydar Paşa tarafından yaptırılan H. 977 / M. 1569–1570 tarihli Haydar Paşa Çeşmesinde "[…] Yâ Hasan ile Hüseyin aşkına su"[244] ifadesine yer verilerken H. 1134 / M. 1721–1722 tarihli İbn'ül-Emin Ahmed Ağa Çeşmesi kitabesinde çeşmeyi yaptıranın hayırlı hatırlanması ve suyun şu niyetle içilmesi istenmektedir: "[…] Kim ahâlîye susuzluk vermiş idi çok fütûr / Yâd iderler hayr ile cümle inâsla zükûr / Tâ beyân-ı sâl-i bünyâdın idem zîb-i zükûr / Âl-i Hüseyn ile Hasan aşkına iç mâ-i tahûr".[245] Sultan III. Mustafa devrinde Ahmed Ağa tarafından H. 1188 / M. 1744–1745 yılında yaptırılan ve H. 1260 yılında Kasap Hasan Ağa tarafından tecdid edilen Eskihisar Çeşmesi kitabelerinde yine "Hasan ile Hüseyin aşkına" karşımıza çıkmaktadır: "Nazar edenler bu çeşme-i âb-ı zülâle / Rahmet ile yâd eylesinler bânîsi Ahmed Ağa'ya / Sene 1188… Sâhibu'l-hayrât ve'l-hasenât Gekbûze'de Kassab Hasan / Ağa'nın vakf-ı sâni-i hayrâtıdır / Hasan, Hüseyin aşkına fî sebîlillâh…"[246]

---

[240] *İTÇK*, c. 3, s. 200.
[241] *İTÇK*, c. 1, s. 97.
[242] Aynur & Karateke, s. 89.
[243] Aynur & Karateke, s. 154.
[244] *İTÇK*, c. 2, s. 159.
[245] *İTÇK*, c. 2, s. 168.
[246] *İTÇK*, c. 2, s. 108.

H. 1119 / M. 1707 tarihli Hacı Halil Efendi Çeşmesi kitabesinde şair Fevzî tarafından yazılan "Şâd ola rûh-ı Hüseyn ile Hasan / Nûş edince teşnegânân-ı safâ" beyitinde sadece Hüseyin'in değil kardeşi Hasan'ın ruhunun şâd olması temennisinde bulunulurken aynı çeşmenin Nazif tarafından yazılan ikinci kitabesindeki şiirde "Gel buyur iç oku bir fâtihâ üç ihlâs ile / Kılasın Firdevs-i ulyâda münâsib meskeni" ifadesi çeşmeyi yaptıran kişinin öldüğünü ve tıpkı mezar başlarında olduğu gibi merhumun ruhuna üç ihlâs ile bir fâtihâ okunması talep edilmektedir.[247]

Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in ruhunu çeşme aracılığıyla şad etme düşüncesi, Galata'daki Mevlevihane içine bu Mevlevihanenin su ihtiyacı düşünülerek Hasan Ağa tarafından H. 1059 / M. 1649–1650 yılında yaptırılan çeşmenin asıl kitabesinde de görülmektedir: "[…] Hankâh-ı Mevlevîde mürşid-i sâhib-i reşâd / Tahiyyesinde var idi suya kemâl-i ihtiyâç / Himmet eyledi kıldı dervîşânı memnûn-ı murâd… Yapdı böyle ayn-ı dil-cü eyleyüp mâlın sebîl / İtseler nâmın revâdır haşre dek hayr ile yâd / Kevser-i Cennet gibi oldu musaffâ hak bu kim / Nev uşşâkda bu çeşme-i zemzem-nejâd… Ey Nisârî teşneler bu çeşmeye târîh içün Dediler ayn-ı Hasan rûh-ı Hüseyni kıldı şâd".[248] Kanuni Sultan Süleyman'ın Sadrazamlarından Semiz Ali Paşa tarafından H. 966 / M. 1558–1559 yılında yaptırılan çeşmenin Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in ruhu için yaptırıldığı şu beyitle ifade edilirken: "[…] Hasan ile rûhu Hüseyn'in ruhu içün hoş sebil etmiş / İki cânibden akması ana şâhiddürür hakkâ…"[249] muhtemelen H. 1134 / M. 1721 yılında inşa edilen Mehmed Paşa Çeşmesi'nin Seyyid Vehbî tarafından yazılan kitabe şiirinde "[…] Fî sebîlillâh bu âb-ı pâki icrâ eyledi / Ol Hüseyn ile Hasan nâmında iki şâh içün"[250] ifadesiyle Hz. Hasan ile Hüseyin yâd edilmiştir. Yine H. 1134 / M. 1721 yılında Topkapı Sarayında yapılan Süeda Çeşmesinin Şâkir tarafından yazılan kitabe metninde aynı motife şu şekilde yer verilmiştir: "[…] Nûş edenler okusun mısra'-ı tarîhin o dem / Hasan ile Hüseyin rûhuna âb-ı şîrîn."[251] Çeşme kitabelerinde Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in ruhunu şad etme düşüncesinin yaygınlığını göstermek bakımından birkaç örnek daha verelim. Nuruosmaniye Camii'nin, Kapalıçarşı tarafındaki kapısının sol tarafında yer alan ve cami, medrese, kütüphane, imaret, türbe ve çeşmeden oluşan külliyenin bir parçası olarak H. 1169 / M. 1755 yılında inşaatı tamamlanan Nuruosmaniye III. Osman Sebili kitabesinde "[...] Ayn-ı cûdu etdi ima teşnegân-ı

[247] Aynur & Karateke, s. 109.
[248] *İTÇK*, c. 2, s. 145.
[249] *İTÇK*, c. 3, s. 45.
[250] Aynur & Karateke, s. 242.
[251] Aynur & Karateke, s. 242.

âlemi / Ta-be-mahşer oldu câri böyle bir hayr-i cezîl... Gel Hüseyn ile Hasan aşkına mâ-ı Zemzem iç / İşte cûd'i şah-ı âlem sâhib-i feyz-i cemîl..."[252] ifadesi yer almaktadır.

Birçok çeşme kitabesinde ise az önce zikredildiği üzere Hüseyin ve Hasan isimlerinin ayrı ayrı zikredilmek yerine "Hasneyn" adıyla birleştirildiği görülmektedir. Örneğin H. 1213 / M. 1798–1799 tarihli Hüseyin Paşa Çeşmesi üzerindeki kitabede şu beyit yer almaktadır: "[…] Mâ-i zemzem gibi iç âb-ı revân-ı sâfi / Hasaneyn aşkına ayn-ı Hüseyn Paşa'dan"[253] Sultan II. Mahmud tarafından H. 1228 / M. 1813–1814 tarihinde yaptırılan Karyağdı Çeşmesi kitabesinde bu çeşmenin Haseneyn ruhu için yaptırıldığı şu şekilde belirtilmiştir: "Efdalü'l-a'mâl-i sakyü'l-mâ buyurmuşdur Resûl / Su sebîlillâh li-rûhi'l-Haseneyn ola kabul…"[254] H. 1231 / M. 1815 tarihli Kasapbaşı Hasan Efendi Çeşmesi kitabesinde bu çeşmenin yapılış amacı belirtildikten sonra Hasaneyn aşkına suyundan içmesi istenilmektedir: "Sâhibü'l-hayrât şerîf-neseb eşref-i Hacegân / Hasan Efendi Kassâbbaşı-i hûb-hısâl / Yapdı bu çeşme-i dil-cûyu rızâ'en li'llâh / Haşre dek defterine yazıla ahsen-i a'mâl / Nice hayrata muvaffak ide lutfiyle anı / Ecrini eyleye makbul Hüdâ-yı müte'âl / Hayriyâ verdi safa teşnelere târihin / Hasaneyn aşkına mâ-i çeşmeden iç âb-ı zülâl…"[255] H. 1157 / M. 1744 yılında inşa edilen Mahmûd Han I Çeşmesinde aynı talep şu şekilde dile getirilmiştir: "[…] Hasaneyn aşkına sahhâ gel iç âb-ı revân…"[256]

2.3.3. Ab-ı Hayat, Hızır ve İskender Motifleri

H. 1118 / M. 1706 tarihli Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi H. 1307 / M. 1889 yılında yapılan tamir kitabesindeki "Âb-ı Kevser'den içip teşneler olsun sîrâb" ifadesinde çeşmenin suyu Kevser suyuna benzetilirken inşa kitabesinde bu su "âb-ı hayat"a benzetilmektedir.[257] Çeşmelerde en sık kullanılan metaforlardan biri olan "âb-ı hayat" motifinin tezahür ettiği örneklerden bir diğeri de H. 1136 / M. 1723 tarihli Ömer Efendi Sebilidir: "[…] Teşnegânı kandırıp Âb-ı hayât-ı lutfuna / Eyledi işbu sebîli fî sebîlillah binâ…"[258] H. 1137 / M. 1724 tarihli Kaymak Mustafa Paşa Çeşmesinde ise şu ifadelere yer verilmiştir: "[…] Bu dil-cû çeşmeyi izn-i şerifiyle edip bünyâd / Niçe leb-teşneyi Âb-ı hayâta edicek irvâ…"[259] H. 1133 / M. 1720 yılında inşa edilen Âşub Kadın Çeşmesi kitabesinde bu düşünceyi şair Tâib daha açık biçimde ifade etmiştir: "[…]

[252] Şerifoğlu, s. 69.
[253] *İTÇK*, c. 2, s. 165.
[254] *İTÇK*, c. 2, s. 195.
[255] *İTÇK*, c. 2, s. 196.
[256] *İTÇK*, c. 2, s. 225.
[257] Aynur & Karateke, s. 98.
[258] Aynur & Karateke, s. 162.
[259] Aynur & Karateke, s. 163.

Aynıdır Âb-ı hayât'ın yâ ayağı Kevser'in / Selsebîl-i bâğ-ı Cennet'tir yâ Tesnîm-i Cinân…"[260] H. 1135 / M. 1722 tarihli İbrahim Ağa Çeşmesi kitabesinde de benzer bir analoji kullanılmıştır: "[…] Maksem-i Âb-ı hayât-ı menba'-ı Tesnîm'dir…"[261] H. 1141 / M. 1728 yılında Sütlüce'de yaptırılan Damadzade Ebulhayr Ahmed Efendi çeşmesi kitabesi için Vehbî'nin yazdığı "[…] Li vechillâh mâ iç çeşmeden âb-ı hayât olsun"[262] dizesinde su ile ölümsüzlük arasındaki ilişki kendini belli etmektedir. Zira daha önce belirtildiği üzere ab-ı hayat ölümsüzlüğün yani ebedi hayatın simgesidir. Suyun "âb-ı hayvân" diye nitelendirildiği örneklerden biri ise H. 1141 / M. 1728 tarihli Feyzullah Efendi Çeşmesinin tarihini düşürmek için şair Şâkir'in yazdığı şiirde görülmektedir: "[…] Teşneyem bir kerre Hızr'ı bulsam eylerdim suâl / âb-ı hayvân mı güzel yâhud bu mâ-ı cân-fezâ…"[263] Kızlarağası Hacı Beşir Ağa tarafından H. 1158 / M. 1745 yılında Çelebi Mustafa Ağa'nın mimarbaşılığı zamanında inşa ettirilen Beşir Ağa Sebilinin Rahmî tarafından yazılan kitabe şiirinde bir kez daha ab-ı hayat motifine rastlanılmaktadır: "[...] Verip nûş eyleyen atşâna feyzi lezzet-i câvîd / Bu su âb-ı hayâtın hükmün icrâ etmede billâh / Vurüdu selsebîlin menbaındandır bunun yahûd / Çıkar mecrâsı havz-ı Kevser'e mânend-i şeh-râh..."[264] Bu kitabedeki ifadeler, hem ab-ı hayat sembolizminin anlamını ortaya koyması hem de su, ab-ı hayat ve Kevser havuzu arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Çeşmenin suyu ile ab-ı hayat arasındaki benzerlik, her ikisinin de aynı işleve sahip olmasından ileri gelmektedir. İşlevsellik noktasındaki bu ortak payda hayattır. Ab-ı hayatın insanı ölümsüzleştirmesi ya da ona ebedi hayat kazandırması, onun yaşlanmayı engelleyip sürekli genç kalmayı sağlamasından ileri gelmektedir. Fakat ab-ı hayatın işlevsellik arz ettiği alanın dünya düzlemi olduğu ortadadır. Ab-ı hayat insana dünyada ebedi kılmaktadır; yani dünya var olduğu sürece ab-ı hayattan içen insan da var olabilme ihtimaline sahip olmaktadır. Su ise insanı ömrü ne ise o sürece dünyada var olma ihtimali sağlamaktadır. Dolayısıyla su ile ab-ı hayatı insana hayat verme niteliğinde birleştikleri gibi bunların faal oldukları düzlem de aynıdır: dünya düzlemi. Aralarındaki farkın süreden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Su bir insanın en fazla 120-130 yıl yaşayabilmesini mümkün kılarken ab-ı hayat dünya var olduğu sürece, belki de milyonlarca yıl onun hayatta kalmasını sağalayabilmektedir. Ab-ı hayatın sağladığı ömür ne kadar uzun olursa olsun yine de bir sonu vardır. Dolayısıyla ne su ne de ab-ı hayat insanı ebedi kılmak için yeterli değildir. Ebedilik, dünyevi bir hal değil, bilakis insanın yitirdiği bir halin sonucudur. Dünyevi hal, ölümlülükle özdeştir. Dolayısıyla ölümsüzlük, dünyevi düzleme ait

[260] Aynur & Karateke, s. 143.
[261] Aynur & Karateke, s. 158.
[262] Aynur & Karateke, s. 252.
[263] Aynur & Karateke, s. 198, dip. 249.
[264] Şerifoğlu, s. 64.

olmadığı gibi bu düzleme ait hiçbir şey ebedi olamaz. O halde mutlak ölümsüzlüğü yani ebedi oluşun elde edilebilmesi için bu karakteri taşıyan bir düzleme yerleşmek gerekmektedir. *Homo religiosus*un inanç dünyasındaki bu mutlak gerçeklik düzlemini Cennet ve ona ait olan her şey oluşturmaktadır. Suyun Cennetteki tezahürü Kevser havuzundan akan sudur. Dolayısıyla suyun mutlak gerçeklik seviyesine ulaşması için Kevser ile irtibatlı olması gerekmektedir. Yukarıda zikredilen son kitabedeki "Çıkar mecrâsı havz-ı Kevser'e" ifadesi tam düşünceyi dile getirmektedir. H. 1000 / M. 1593 tarihli Takyeci İbrahim Ağa Camii Sebilinin kitabesindeki "Yâ İlâhî neccinâ mimmâ nehâf iş bu çeşme sahibine(i) kıl belâlardan muaf / Hem ana ilm ü amel nasîb eylesün habîbin hörmetiyçün yâ mucîb… Ola âb-ı hayat herkim gelüb içerse bu sudan / Şerâb-ı havz-ı Kevserden suna yarın Habîbullah…"[265] ifadede "su", "ab-ı hayat" ve "şerab-ı havz-ı Kevser" kavramlarının birlikte zikredildiği diğer bir örnektir. Bu örnekte hem suların dereceleri hem de düzlem farklılığı kendini belli etmektedir. Kitabe yazarı su, ab-ı hayat ve Kevser içeceği şeklinde bir sıralama yaptıktan sonra "yarın" terimiyle Kevser şarabının su ile ab-ı hayatın aksine dünya düzlemine ait olmadığına dikkat çekilmekte ve nihai maksadın bu post mortem düzlemde elde edileceği ima edilmektedir.

H. 1191 / M. 1777 yılında I. Abdülhamit tarafından, Bahçekapı'da yaptırılan sebil, medrese, imaret, sıbyan mektebi, çeşme, arasta, kütüphane, türbe ve hazireden müteşekkil külliyenin parçası olan Hamidiye Sebilinin kitabesindeki şu ifade: "[...] Ola her katresi bir bahr-i amîk-i gufrân / Saki-i Kevser ile haşr ide ukbâda Hüdâ…"[266] Kevserin yer aldığı düzlemin dünya değil ukba olduğu dile getirilmiştir. Aynı düşünce, Takyeci İbrahim Ağa Camii'nin kıble tarafında, Takyeci Camii Sokağı'ndaki avlu kapısı girişinde yer alan H. 1000 / M. 1593 tarihli Takyeci İbrahim Ağa Camii Sebilinde şu şekilde ifade edilmektedir: "Yâ İlâhî neccinâ mimmâ nehâf iş bu çeşme sahibine(i) kıl belâlardan muaf / Hem ana ilm ü amel nasîb eylesün habîbin hörmetiyçün yâ mucîb… Ola âb-ı hayat herkim gelüb içerse bu sudan / Şerâb-ı havz-ı Kevserden suna yarın Habîbullah… Hasan-Hüseyn'in aşkına açılsun bu sebîlullâh…"[267]

H. 1191 / M. 1777–1778 tarihli Eminönü Gülhane Parkı Karşısındaki Çeşmedeki "[…] Sakî-i Kevser ile haşr ide ukbâda Hüdâ…"[268] ifadesi Kevser dünya düzlemine ati olmadığına işaret etmektedir. Sultan Mahmud tarafından annesi Saliha Sultan adına H. 1145 / M. 1732–1733 inşa ettirilen Saliha Sultan Sebilin batısındaki çeşmenin kitabesindeki "[…] Anı dâ cennette sir-

[265] Şerifoğlu, s. 124.
[266] Şerifoğlu, s. 77.
[267] Şerifoğlu, s. 124.
[268] *İTÇK*, c. 3, s. 105.

âb eyleye / Sâki-i Kevser Aliyy-i Murtezâ..."[269] ifadesinden Kevserin hangi düzleme ait olduğu açıklık kazanmaktadır. Cennette yer aldığı bilgisinin dışında bu Kevser havuzundaki suyun dağıtıcısının (Sâki-i Kevser) Hz. Ali olduğu bildirilmektedir. Sultan I. Ahmed'in Kapı Ağalarından biri tarafından H. 1015/ M. 1606–1607 tarihinde yaptırılan Kapıcı Çeşmesinin kitabesinde bu inanış şöyle ifade edilmiştir: "[…] Ali Murtazâ'nın dest-i pâkinden içe Kevser / Bu hayrına ol nebiyyi'l-Mustafa'nın hem delil oldu…"[270] Çeşme, Cennet ve ona ait motifleri tezahür ettirmektedirler. Cennet en üst düzeydeki kutsal mekanı temsil ettiği için çeşmelerin kutsalı tezahür ettiren bir fenomeni olması bakımından Eliade'ın tabiriyle bir *hierofani* haline gelmektedir. Bir tarafta fiziki bir varlığa sahipken çeşme bu hierofanik niteliği dolayısıyla sembolik bir nesne haline gelmekte ve homo religiosusu dünyevi düzlemde farklı düzlemlelere açılmasını mümkün kıldığı gibi bu farklı düzlemleri dünya düzleminde yansıtmaktadır. H. 1153 / M. 1740 tarihli Mehmet Emin Ağa Sebili haziresinin üzerinde aşere-i mübeşşere'nin (Ebubekir, Osman, Ömer, Ali, Saad, Said, Talha, Zübeyr, Ebû Ubeyde ve Abdurrahman) adlarının yazılması,[271] diğer taraftan "Fî sebîlillâh sebîl itdi bu âb-ı kevseri / Cennet-i firdevse döndü işte bu vâlâ mekân"[272] gibi ifadeler, bu eserlerin birer hierofaniye dönüştüğünün göstergesidir.

Birçok çeşme kitabesinde bu çeşmelerin ırmaklara teşbih edildikleri görülmektedir. H. 1133 / M. 1720 yılında Topkapı Sarayının kiler evinde inşa edilen III. Ahmed Çeşmesinin suyunu şair Mâcid, bir taraftan Zemzem suyuna benzetmekte diğer taraftan da Fırat nehriyle kıyaslamaktadır: "[…] Hâne-i kîlârı tecdîd eyleyip / Eyledi âbın dahi reşk-i Fırat / Yâni sünnet üzre âbdest almağa / Yaptı ra'nâ ceşme-i Zemzem-sıfât…"[273] H. 1141 / M. 1728 tarihli Dördüncü Kadın Çeşmesi, Nil nehri ile şu şekilde karşılaştırılmaktadır: "[…] Belki teşbîh olunurdu cûd-ı bi-pâyânına / Âlemi sirâb-ı fevz etseydi hep deryâ-yı Nil…"[274]

Kitabelerde sıkça karşılaşılan motiflerden bir diğeri de İskender'dir. Örneğin Vehbî'nin Büyük Bend'in H. 1135 / M. 1722 tarihli tamirat kitabesi için yazdığı şiirde İskender adı tam üç kez zikredilmektedir.[275] İskender motifine H. 1121 / M. 1709 tarihinde inşa edilen Emetullah Gülnüş Valide Sultan Çeşmesinin şair Tâib tarafından yazılan kitabe şiirinde şu ifadelerle yer verilmiştir: "[…] Gelsin İskender içip bulsun hayât-ı sermedî / Gezmesin zulmettte var iken bu

[269] Şerifoğlu, s. 149.
[270] *İTÇK*, c. 2, s. 192.
[271] Şerifoğlu, s. 151.
[272] *İTÇK*, c. 2, s. 122.
[273] Aynur & Karateke, s. 142.
[274] Aynur & Karateke, s. 189.
[275] Bkz. Aynur & Karateke, s. 155-156.

ayn-ı müstetâb / Âlem-i dünyâda bu ecrin mükâfâtı muhâl / Ede Kevser ile Cennet'te telâfi Bû Türâb…”[276] H. 1140 / M. 1727 tarihli Ayşe Sultan Çeşmesinin kitabesindeki “Kıldı ihyâ akıtıp Âb-ı hayât-ı keremi / Hızr erişti o şehenşâh-ı mu 'allâ-dergâh”[277] ifadesinde olduğu üzere bazen Hızır motifine tek başına yer verilirken bazı kitabelerde de İskender motifine tek başına yer verilmektedir. Bazı kitabelerde ise İskender, Hızır ile birlikte zikredilmektedir. H. 1135 / M. 1722 tarihli Damad İbrahim Paşa Çeşmesine Vehbî tarafından yazılan beyitlerde İskender ile Hızır karakterlerine şu şekilde yer verilmiştir: “[…] Hemân fermân edip bu çeşme-i dil-cûyı yaptırdı / 'Itâş-ı ümmeti sîr etti mâ-i Zemzem-âsâdan / Hudâ câh-i Sikender, ömr-i Hızr-ile vere ecrin Duâ-yı hayra mazhâr eyleye a’lâdan ednâdan…”[278] III. Ahmed tarafından yaptırılan bir çeşme için Şâkir’in yazdığı “Nûş ederse meyl edip ol Hızr-ı İskender-gulâm / Ola yâ Rab ayn-i sıhhat âfiyet Âb-ı hayât”[279] beyitinde Hızr, İskender ve ab-ı hayat motiflerinin bir arada zikredildiği görülmektedir. Bu üç motifin aynı anda görüldüğü örneklerden bir diğeri Sultan Mahmud tarafından annesi Saliha Sultan adına H. 1145 / M. 1732-1733 yılında sıbyan mektebi ile beraber çeşme-sebil olarak inşa ettirilen Saliha Sultan Sebilinin kitabesinde yer almaktadır: “[…] Devr-i İskender’de olsa Hızr derdi gösterib / İşte mâ aynü’l-hayâtı buldum ey İskener iç…”[280]

2.3.4. Kuran Ayetleri

Çeşme kitabelerinde yer alan bir diğer unsur ise Kuran ayetleridir. H. 1007 / M. 1598 tarihli Ayşe Sultan Çeşmesi örneğinde[281] olduğu üzere çeşmelerin üzerlerinde sadece “Allah” lafzı yazıldığı gibi bazen ayet olarak Moralı Damad Sadrazam Hasan Paşa tarafından yaptırılan H. 1117 / M. 1705-1706 tarihli Hasan Paşa Çeşmesi,[282] H. 1123 / M. 1711-1712 tarihli Beykoz Kızıl Serçe Sokağı'ndaki Çeşme,[283] H. 1144 / M. 1731-1732 tarihli Enver Paşa Çeşmesi, Mehmed Çavuş Camii Kayışdağı Suyu Çeşmesi[284] ya da H. 1195 / M. 1780-1781 yılında inşa edilen Dülgeroğlu Camii Çeşmesi[285] örneklerinde olduğu üzere sadece besmele “Bismillâhirrahmânirrahîm: بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ibaresi yer almaktadır. H. 1149 / M. 1736-1737

[276] Aynur & Karateke, s. 115.
[277] Aynur & Karateke, s. 249.
[278] Aynur & Karateke, s. 157.
[279] Aynur & Karateke, s. 253.
[280] Şerifoğlu, s. 149.
[281] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 59.
[282] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 149.
[283] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 95.
[284] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 247.
[285] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 95.

tarihli Yayla Çeşmesi kitabesi ise şöyledir: "Bismillâh / Eş-Şâfî 1149".[286] Bazı örneklerde çeşme kitabesi besmele ile başlayıp devam ederken diğer bazı örneklerde kitabe metni kelime-i tevhidden ibaret iken bazıları kelime-i tevhid ile başlayıp devam etmektedir. IV. Murad döneminin sonlarına doğru sadrazam olan Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından H. 1145 / M. 1732 yılında yaptırılan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii Çeşmesinin kitabesi kelime-i tevhid ile yapım yılından ibarettir: "Lâilâheillallâh Muhammedün resûlüllâh / Sene 1145".[287] İbrahim Efendi tarafından H. 1042 / M. 1632-1633 yılında yaptırılan İbrahim Efendi (Ruznameci) Çeşmesi kitabesinde şu ifadelere yer verilirken: "Lâilâhe illallâh Muhammedun Resûlullah / Bu çeşmeyi bina eden Ruznameci İbrahim Efendidir / Sene 1042"[288] H. 1255 / M. 1839-1840 tarihli Süleyman Ağa Çeşmesi kitabesi çok daha uzun bir metne sahiptir: "La ilahe illallah / Muhammedün Resulullah / Muhammed Ebubekir Ömer Osman Ali / Sene 1116 / Sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât miskâlî bî-zebân Mehmed Ağa çerâğı Süleyman Ağa-yı / Bâbü's-sa'âde aleyhi rahmetullâhi teâlâ ve li-men nazara fîh".[289] Kim tarafından ve ne zaman yaptırıldığı bilinemeyen Pendik'teki Çınar Çeşmesi [290] üzerinde yalnızca besmele ile kelime-i tevhid yazısı bulunurken Köprülüzade Hafız Ahmed Paşa'nın H. 1145/ M. 1732-1733 yaptırdığı çeşmenin kitabesi besmele ile başlayıp kelime-i tevhid ile şöyle devam etmektedir: "Bismillâhirrahmânirrahîm / La ilâhe i İla İlâh Muhammedürresûlullâh...".[291] Yapım tarihi H. 970 / M. 1562-1563 olan Uşşaki Tekkesi Çeşmesinin kitabesi ise kelime-i tevhid ile bitmektedir: "Vaka'a-târîh: İnnâ a'taynâke'l-kevser / Fe tekabbelehâ rabbühâ bi kabûlin hasen / Lâ ilâhe illallâh Muhammedün resûlullâh".[292]

Çeşme kitabelerinde en sık görülen ayetler, "Ve mine'l-mâ'i külle şey'in hayy" ile "Ve sekâhum Rabbuhum şerâben tahûrâ" ayetleridir. Bazı örneklerde bu iki ayetten biri bulunurken, bazılarında her iki ayete de yer verilmektedir. Diğer bazı kitabe örneklerinde su ile ilgili başka ayetler görülürken konuyla ilgili hadislere de yer verilmektedir. Bu örnekler dışında bazı çeşme kitabelerinde dua formüllerine rastlanılmaktadır.

Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'nın H. 988 / M. 1581 yılında yaptırdığı şadırvan,[293] Kayışdağı Suyu Çeşmesi (Sahra-i Cedid Camii),[294] Kısıklı Çeşmesi,[295] H. 1094 / M. 1682-1683 tarihli

[286] *İTÇK*, c. 3, c. 3, s. 86
[287] *İTÇK*, c. 1, s. 220.
[288] *İTÇK*, c. 2, s. 173
[289] *İTÇK*, c. 3, s. 61.
[290] *İTÇK*, c. 2, s. 87.
[291] *İTÇK*, c. 2, s. 133.
[292] *İTÇK*, c. 3, s. 78.
[293] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 193.

Silahdar Mustafa Çeşmesi,[296] Sultan III. Murad'ın Sadrazamlarımdan Siyavuş Paşa'nın ruhuna ithafen yaptırılan H. 1011 / M. 1602-1603 tarihli çeşme,[297] Sultan I. Ahmet Han'ın H. 1014 / M. 1605-1606 yılında yaptırdığı Gülhane Parkı Giriş Kapısındaki Çeşme,[298] H. 1134 / M. 1721-1722 tarihli Ahmediye Çeşmesi ve Sebil,[299] Hekimoğlu Ali Paşa Camii girişindeki H.1146 / M. 1733 -1734 tarihli çeşme,[300] Sultan I. Mahmûd dönemi Sipahiler Ağası Mehmed Emin Ağa tarafından H. 1154 / M. 1741-1742 yılında inşa ettirilen çeşme,[301] H. 1209 / M. 1794-1795 tarihli Ayşe Hatun Çeşmesi,[302] Eminönü Beyazıd Camii Mezarlığındaki H. 1213 / M. 1798-1799 tarihli çeşme,[303] H. 1238 / M. 1822-1823 yılında bir evin duvarına bitişik olarak Darüssaâde Ağası İsa Ağa tarafından yaptırılan çeşme,[304] H. 1240 / M. 1824 -1825 tarihli İhsaniye Çeşmesi,[305] II. Sultan Mahmud tarafından Çengelköy'deki Hacı Ömer Camii Sokağı köşesine H. 1247 / M. 1831-1832 tarihinde yaptırılan çeşme,[306] H. 1257 / 1841-1842 tarihli Mustafa Paşa Çeşmesi,[307] Sultan I. Abdülmecid'in seraskeri olan Hasan Rıza Paşa tarafından H. 1261 / M. 1845-1846 yılında yaptırılan çeşme,[308] H. 1272 / M. 1855-1856 tarihli Aziz Mahmud Hüdai Çeşmesi,[309] H. 1289 / M. 1872-1873 yılında yapılan Akbaba Çeşmesi,[310] H. 1304 / M: 1886-1887 yılında tamiri yapılan Hafız Abdülkerim Çeşmesi,[311] Sultan II. Abdülhamid dönemi su nazırlarından Hacı Ahmed Galip Paşa tarafından H. 1306 / M. 1888-1889 yılında yaptırılan çeşme,[312] H. 1311 / M. 1893-1894 tarihli Kartal Veli Dayı Sokağındaki Çeşme,[313] H. 1341 / M. 1922-1923 yılında inşa edilen Erenköy İstasyon Çeşmesi,[314] H. 1341 / M. 1922-1923 tarihli Mahmud Bey Çeşmesi,[315] kitabelerinde Enbiya suresinin 30. ayetinin "Ve mine'l-mâ'i külle şey'in hayy: وَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيّ" kısmı ya da ayetin ikinci kısmı olan "Ve

---

[294] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 201.
[295] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 211.
[296] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 50.
[297] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 56.
[298] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 175.
[299] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 112.
[300] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 162.
[301] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 104.
[302] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 56.
[303] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 102.
[304] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 123.
[305] Bkz. *İTÇK*, c. 1, c. 1, s. 108.
[306] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 84.
[307] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 73.
[308] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 150.
[309] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 61.
[310] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 41.
[311] Aynur & Karateke, s. 122.
[312] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 33.
[313] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 112.
[314] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 99.
[315] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 222.

cealnâ mine'l-mâi külle şey'in hayy: ‘وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيّ’ ibareleri okunmaktadır. H. 1310 / M. 1890 tarihil Gedik Abdi Kaptan Sebilinin kapısı üzerindeki kitabede ise ayetin ikinci kısmı tam olarak yazılmıştır: “Ve cealnâ mine'l-mâi külle şey'in hayy. E'felâ yü'minûne: وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ۖ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ’.

Murad Paşa Camii Çeşmesi,[316] Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi Ocaklı Sofadaki çeşme,[317] Eyüp Sultan Mezarlığındaki Çeşme,[318] H. 1015 / M. 1606-1607 tarihli Salkım Söğüt Çeşmesi,[319] Matbah Emini Hasan Ağa Çeşmesi tarafından H. 1059 / M. 1649-1650 yılında yaptırılan çeşme,[320] H. 1078 / M. 1667-1668 tarihli Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi Valide Sultan Taşlığı çeşmesi,[321] H. 1154 / M. 1741-1742 yılında inşa ettirilen Emin Ağa Sebili,[322] H. 1158 / M. 1745-1746 tarihli Kapı Ağası İbrahim Ağa Çeşmesi,[323] Defterdar Recai Mehmet Efendi tarafından H.1189 / M. 1775 tarihinde sıbyan mektebi ile beraber inşa ettirilen sebil,[324] H. 1194 / M. 1780 yılında yaptırılan Sineperver Valide Sultan Çeşmesi,[325] H. 1230 / M. 1814-1815 tarihli Mahmud Han Çeşmesi,[326] H. 1253 / M. 1837-1838 tarihli Mehmed Ali Bey Çeşmesi,[327] H. 1257 / M. 1841-1842 tarihli Şerife Ayşe Sıdıka Hanım Çeşmesi,[328] H. 1258 / M. 1842-1843 tarihli Fatma Atiyye Hanım Çeşmesi,[329] Bulgurlu Köyünde H. 1292 / M. 1875-1876 yılında inşa edilen çeşme,[330] H. 1325 / M. 1907-1908 tarihli Ahmed Şakir Efendi Çeşmesi,[331] H. 1326 / M. 1908 – 1909 yılında yapılan İstinye İskele Çeşmesi[332] kitabelerinde İnsan suresinin 21. ayetinin son kısmı olan “Ve sekâhum Rabbuhum şerâben tahûrâ: وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا” ibaresi yazılmıştır. H. 1310 / M. 1890 tarihli Gedik Abdi Kaptan Sebilinin pencereleri üzerindeki kitabede ise İnsan suresinin 21. ve 22. ayetleri yazılmıştır: “Aliyehüm siyâbu sundusin hûdrün ve istebrak / Ve hullû esâvira min fiddatin / Ve sekâhüm rabbühünı şerâben tahura / Inne hâza kâne leküm cezâen ve kâne sa'yuküm meşkûra: عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ

[316] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 142.
[317] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 254.
[318] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 108.
[319] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 36.
[320] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 241.
[321] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 264.
[322] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 103.
[323] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 191.
[324] Bkz. Şerifoğlu, s. 75.
[325] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 103.
[326] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 224.
[327] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 184.
[328] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 74.
[329] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 111.
[330] Bkz. *İTÇK*, c. 3, s. 101.
[331] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 39.
[332] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 131.

وَإِسْتَبْرَقٍ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا إِنَّ هَٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا. Birçok çeşme örneğinde görülen "Ve sekâhum Rabbuhum şerâben tahûrâ" ibaresi bu kitabede bağlamıyla beraber zikredilmiştir. Böylece bu bağlamın dünya düzleminde yer almadığı ortaya çıkmaktadır. Zira "Rablerinin kendilerine tertemiz bir içecek içirdiği" kişiler, Cennet düzleminde yer alan kişilerden ibarettir.

H. 970 / M. 1562 yılında inşa edilen Şeyh Yusuf İbn-i Hızır (Erdebili) Sebili kitabesinde Kevser suresinin ilk ayeti yazılmıştır: "İnnâ a'taynâke'l-kevser" (Kevser 108/1: إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ).

H. 986 / M. 1578 tarihli Takyeci İbrahim Ağa Sebili,[333] Üsküdar'daki İnadiye Mezarlığı Çeşmesi,[334] Sultan III. Mustafa'nın başkadını ve Sultan III. Selim'in annesi olan Mihrişah Valide Sultan tarafından H. 1052 / M. 1642 -1643 yılında yaptırılan Mihrişah Sultan Türbesi Çeşmesi,[335] Sultan İbrahim'in eşi Hatice Turhan'ın H. 1074 / M. 1663-1664 tarihinde inşa ettirdiği çeşme,[336] Eminönü'deki H. 1150 / M. 1737-1738 tarihli İsimsiz Çeşme,[337] H. 1309 / M. 1891-1892 yılında Abdülmecid'in dördüncü kadını Perestû Kadın tarafından yaptırılan Bâlâ Sebili,[338] H. 1341 / M. 1922-1923 tarihli Ahmed Şemseddin Efendi Çeşmesi,[339] kitabelerinde yukarıdaki ayetlerin her ikisine de yer verilmiştir.

Çeşmelerin üzerlerinde başka ayetler de okunmaktadır. Örneğin H. 1145 / M. 1732-1733 yılında inşa edilen Bereketzade Çeşmesinin her iki yanında "Bismillâhirrahmânirrahîm / Aynen fîhâ tüsemmâ selsebîlâ" yazılıdır.[340] H. 1146 / M. 1733-1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa Sebili kitabesinde ise şu ayete yer verilmiştir "[…] Kavlühu te'âlâ: Ve sekâhüm rubbühum şarâben tahûrâ / Aynen yeşrebu bihâ îbadullahi yüfeccirûnehâ tefcîrâ"[341] Sultan III. Mustafa tarafından H. 1177 / M. 1763-1764 yılında yaptırılan Küçüksaray Meydanı (Emine Sultan) Çeşmesi kitabesi şöyledir: "Bismillâhirrahmânirrahîm / Fîhi şifâ'ün li'n-nâs / Kâlellâhü teâlâ selâmün aleyküm tıbtüm fe'dhulûhê hâlidîn / Sadakallâhü'l-azîm".[342] H. 1207 / M. 1792–1793 tarihli Süleymaniye Meydanı Çeşmesi kitabesinde şu ayetler yazılmıştır: "Kâlellâhu tebâreke ve teâlâ / Aynen yeşrabu bihâ ibâdullâh / Ve sekâhüm Rabbuhum şerâben tahûrâ / İnne hâzâ kâne leküm

[333] Bkz. Şerifoğlu, s. 123.
[334] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 176.
[335] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 201.
[336] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 158.
[337] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 181.
[338] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 167.
[339] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 40.
[340] *İTÇK*, c. 1, s. 233.
[341] *İTÇK*, c. 2, s. 162.
[342] *İTÇK*, c. 2, s. 219.

cezâen / Ve kâne sa'yüküm meşkûra…", "Aynen fîhâ tüsemmâ selsebîlâ / Sadakallâhü'l-azîm".[343] "Aynen fîha tusemmâ selsebîlâ" ayeti, H. 1230 / M. 1814-1815 tarihli Mahmud Han Çeşmesi kitabesinde görüldüğü gibi[344] Beşiktaş Fındıklı Cihangir Camii içindeki su kuyusu üstünde de görülmektedir.[345] Çeşme kitabelerinde yer alan ayet örnekleri şu şekildedir:

H. 1197 / M. 1782- 1783 tarihli I. Abdülhamid Han Çeşmesinde Gaşiye suresinin 12. ayeti ile Kehf suresinin 10. ayeti yazılmıştır: "Fîhâ aynun câriyeh: فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ", "Rabbenâ âtinâ min ledünke rahmeten ve heyyi' lenâ min emrinâ raşedâ: رَبَّنَا آتِنَا مِن لَّدُنكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا".[346]

H. 1255 / M. 1839-1840 tarihli Bezm-i Alem Valide Sultan Çeşmesi: "Hayru'l-mâli mâ ünfika fisebîlillah / Kâlellâhu Te'âla / Ve ce'alnâ mine'l-mâi külle şeyin hayy".[347]

H. 1273 / M. 1856-1857 tarihli Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi kitabesined "Bismillâhirrahmânirrahîm / Ve ce'alnâ mine'l-mâ'i külle şey'in hayy / Efelâ yü'minûn. Sadakallâhü'l-azîm".[348]

H. 1310 / M. 1892-1893 tarihli Abdi Kaptan Sebili kitabesi ayetlerle dualar karışımından oluşturulmuştur: "Âliyehüm siyâbü sündüsırı hudrun ve istebrak / ve hullû esâvire min fıddatin / Ve sekâhum rabbühum şarâben tahûrâ… (İnsan 76/20: عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُندُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا) / Kul-li nârî übrüdî yâ rabbi fîhakkikemâ / külte kulnâ yâ nâru kûnî (berden) ente fîhakkı'l-Halîl Enteşâfi ente kâfî fî mühimmâti'l-umûr", "İnne hâzâ kâne leküm cezâen ve kâne sa'yüküm meşkûra (İnsan 76/22: إِنَّ هَٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيُكُم مَّشْكُورًا) / Ente rabbî ente hasbî ente lî ni'me'l-vekîl", "Ve ce'alnâ minel mâ'i külle şey'in hayy efelâ yü'minûn (Enbiya 21/30: وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ".[349]

H. 1313 / M. 1895-1896 tarihli Ahmed Hulusi Paşa Çeşmesi: "Ve sekâhüm Rabbühum şarâben tahûrâ / Ve cealnâ mine'l-mâi külle şeyin hayy / Aynen fihâ tüsemmâ selsebîlâ".[350]

---

[343] *İTÇK*, c. 1, s. 189.
[344] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 224.
[345] Bkz. c. 3, s. 260.
[346] *İTÇK*, c. 1, s. 128.
[347] *İTÇK*, c. 1, s. 180.
[348] *İTÇK*, c. 1, s. 194.
[349] *İTÇK*, c. 2, s. 11.
[350] *İTÇK*, c. 2, s. 35.

H. 1330 / M. 1911 -1912 tarihli Ayasofya Üçüz Çeşmesi: "Bismillâhirrahmânirrahîm / Ve ce'alnâ mine'l-mâ'i külle şey'in hayy / Ve yuskavne fîhâ ke'sen kâne mizâcuhâ zencebîlâ / Ve sekâhum Rabbuhum şarâben tahûrâ / Aynen fîhâ tüsemmâ selsebilâ".[351]

Eyüp Sultan Camii İçindeki Çeşmeler: "Bismillâhirrahmânirrahîm / Aynen yeşrebu bihe'l-mukarrebûn / Bismillâhirrahmânirrahîm / Vesakâhum Rabbuhum şerâben tahûrâ / Bismillâhirrahmânirrahîm / Ve mine'l-mâ'i külle şey'in hayy / Bismillâhirrahmânirrahîm / Aynen fîhâ tüsemmâ selsebîlâ".[352]

Laleli Sebili: "Bismillâhirrahmânirrahim fe-izâ marizte fe-hüve yeşfin / Kul hüve lillezine âmenû hüden ve şifâ ün ve yeşfî sudura kavmin mü'minîn / Ve şifâün limâ fi's-sudûr ve hüden ve rahmeten li'l-mü'minin / Fîhi şifâün li'n-nâsi inne fîzâlike le-âyeten li-kavmin yetefekkerûn / Ve nünezzilü mine'l-Kur'âni mâ hüve şifâün ve rahmetün li'l-mü'minîn".[353]

Camilerdeki mihrapların üst kısmında görmeye alışık olduğumuz "Küllemâ dehale aleyhâ Zekeriyye'l-mihrâb (Al-i İmran 3/37: كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ)" ayetinin H. 1247 / M. 1831 tarihli Mahmûd Han II Çeşmesi[354] üzerine nakşedilmiş olması dikkat çekicidir. Diğer bir dikkat çekici örnek ise annesi adına Sultan III. Selim tarafından yaptırılan Mihrişah Valide Sultan Türbesi Çeşmeleri üzerindeki "Muhammedü'r-resûlüllâh / Küllü nefsin zâ'ikatü'l-mevt / Lâ ilâhe illâh"[355] ifadesidir. Daha çok mezar taşlarında görülen bu ifadenin ölüm motifinin ve post mortem diye ifade ettiğimiz ölüm sonrasına ilişkin safhanın çeşme fenomenini anlamak açısından son derece önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Zikredilen bütün bu ayetlerin dışında çeşme kitabelerinde ya da bizzat çeşmelerin üzerlerinde diğer bazı dini ifadeler de görülmektedir. H. 1164 / M. 1750–1751 yılında inşa edilen Seferikoz Çeşmesi üzerinde "Tevekkeltü ale'llâh"[356] ifadesi yer alırken, H. 978 / M. 1570-1571 tarihli Aşık Paşazade Çeşmesi kitabesinin son cümlesi "Tevekkelnâ âlallâhi'r-rahîm"[357] ifadesinden oluşmaktadır. H. 1194 / M. 1780 tarihli Sineperver Valide Sultan Çeşmesi,[358] H. 1202 / M.

---

[351] *İTÇK*, c. 1, s. 141.
[352] *İTÇK*, c. 3, s. 107.
[353] *İTÇK*, c. 1, s. 157.
[354] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 235.
[355] *İTÇK*, c. 2, s. 260.
[356] *İTÇK*, c. 3, s. 38.
[357] *İTÇK*, c. 2, s. 54.
[358] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 103.

1787–1788 tarihli El Hac Mustafa Çeşmesi,[359] kitabelerinde olduğu üzere birçok çeşme "Mâşallah" yazısı okunurken H. 1231 / M. 1815 tarihli Kasapbaşı Hasan Efendi Çeşmesinde bu ifade "Maşallahu teâlâ kân"[360] şeklini almıştır. H.1189 / M. 1775 tarihinde inşa edilen Recai Mehmet Efendi Sebili,[361] H. 1209 / M. 1794–1795 tarihli Ayşe Hatun Çeşmesi,[362] H. 1221 / M. 1806 -1807 tarihli Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi,[363] H. 1277 / M. 1860-1861 tarihli Eyüpzade Şükrü Bey Çeşmesi,[364] H. 1306 / M. 1888-1889 yılında yapılan Ahmed Galip Paşa (Hacı) Çeşmesi kitabesinde "Mâşâallâh-kân" [365] ifadesi yer almaktadır. H. 1147 / M. 1734–1735 yılında yapılan Mehmed Bey Çeşmesi kitabesinde su içenlere afiyet dileği şu şekilde dile getirilmiştir: "Maşaâllah… Maşaâllah / Âfiyet bâd"[366]. H. 1141 / M. 1728–1728 tarihli Ayşe Hanım Çeşmesinde ise bu dilek Farsça değil, Türkçe ifade edilmiştir: "Besmele ile iç bu sudan afiyet olsun sana…"[367]. H. 1105 / M. 1693–1694 tarihli Abdullah Ağa Çeşmesi kitabesinde bir ayet devamında da bir duaya yer verilmiştir: "Ve mine'l-mâ'i külle şey'in hayy / Allâhümme ecirnî mine'n-nâr / Ve edhılne'l-cennete ma'al-ebrâr…"[368] Bu son örnekte su, hayat ve cennet motifleri yer alması bir tesadüf değildi. Manisa'daki Üç H. 1090 / M. 1679–160 tarihli Oluklu Çeşmenin kitabesinde, kelime-i tevhidden besmele ile "Rabbena" duasının yer alması[369] çeşme fenomeninin düzlemleri birbiriyle irtibata geçirmekte ve böylece bir aksis mundi olma özelliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Çeşme kitabelerindeki ayetler incelendiği zaman ve en başta belirtildiği gibi bu ayetlerden en sık kullanılanların Enbiya 30 (Her canlı şeyi sudan yarattık) ile İnsan 76/21 (Rableri onlara tertemiz bir içecek içirmiştir) ayetleri göz önünde bulundurulduğunda birinci ayetin dünya düzleminde gerçekleştiği ikinci ayetin ise Cennet düzleminde gerçekleşeceği ortaya çıkmaktadır. Çeşmelerin çoğunluğunda bu iki ayetten ya birine ya da diğerine yer verilirken H. 986 / M. 1578 tarihli Takyeci İbrahim Ağa Sebili kitabesinde önemli bir terkibe yer verilmiştir: "Ve(cealnâ)mine'l mâi küllü şey'in hayy / Ve enzelnâ mine's-semâi mâ(en) tahûrâ / Fîhâ aynun

[359] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 159.
[360] *İTÇK*, c. 2, s. 196
[361] Bkz. Şerifoğlu, s. 75.
[362] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 56.
[363] Bkz. *İTÇK*, c. 1, s. 81.
[364] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 109.
[365] Bkz. *İTÇK*, c. 2, s. 33.
[366] *İTÇK*, c. 2, s. 246.
[367] *İTÇK*, c. 2, s. 57.
[368] *İTÇK*, c. 2, s. 12.
[369] Bkz. Acun, s. 598.

tüsemmâ selsebîlâ / Ve sekâhüm rabbühüm şerâben tahûrâ”.[370] Bu kitabede Enbiya 21/30 (وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ), Furkan 25/28 (وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا), İnsan 76/18 (عَيْنًا فِيهَا تُسَمَّىٰ سَلْسَبِيلًا), İnsan 76/21 (وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا) ayetleri sıralanmıştır. Birinci ayette yeryüzü düzleminden söz edilirken ikinci ayet yeryüzü düzlemi ile gökyüzü düzleminden bahsetmekte ve bu iki düzlemin su ile bir birine bağlandığı kastedilmektedir. Üçüncü ve dördüncü ayetler ise tamamen farklı bir düzlemenden yani Cennet düzlemiyle ilgilidir. Kuran’da yalnızca yukarıdaki ayette geçen selsebil kelimesi hadislerde Hz. Peygamber'in Abdurrahman b. Avf ile ilgili bir duasında geçmektedir: “... Allah'ım, Abdurrahman b. Avf'ı cennetteki ‘selsebilden’ içir”.[371] Müfessirler, ***selsebil*** kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler belirttikleri gibi onun anlamı hakkında da farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bazı müfessirlere göre ***selsebil***, Cenetteki bir pınarın adına atıfta bulunurken diğer bazılarına göre bu kelime, Cennetteki pınarın adı değil onun sıfatını ifade etmektedir. Örneğin Taberi, pınarın (ayn) selsebil diye vasıflandınlmasının sebebini insanın boğazından kolayca geçmesi, akarken de kolayca akması ve cennet ehlinin emirine âmâde olmasına bağlamakta ve konuyla ilgili bütün rivayetleri naklettikten sonra selsebilin, pınarın sıfatı olduğu görüşün doğru olduğunu savunmaktadır.[372] Konumuz açısından selsebilin ne etimolojisi hakkındaki ne de bunun anlamı hakkındaki görüş farklılıkları önem arz etmektedir. Önemli olan husus, selsebilin dünya düzleminden farklı bir düzlem olan Cennet düzlemine atıfta bulunmuş olmasıdır. Selsebil pınar olmasa bile zaten yukarıdaki ayette pınar (ayn) kelimesi yer almaktadır. Dolayısıyla Cennette de bir pınarın var olduğu ve bu pınardan tatlı suyun aktığı yönündeki bu bilgiler dünya düzlemi ile Cennet düzlemi arasında paralelliklerin ve mütekabiliyetlerin inşa edilmesini sağlamaktadır. Bu noktada suyun tıpkı bir ***aksis mundi*** gibi düzlemler arasını birleştirmesi dikkat çekicidir. Su yalnızca yeryüzün ile gökyüzünü birbiriyle temas haline getirmiyor aynı zamanda dünya ile cenneti ilişkili hale getirmektedir.

Çeşme kitabelerindeki yukarıda zikredilen ayetler çeşme yaptıranların motivasyon kaynakları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Çeşme fenomeninin dinamiklerini oluşturan bu ayetlerin yanında çeşme kitabelerinde yer alan hadisler de bu fenomenin diğer dinamiklerini gözler önüne sermektedir. Kitabelerde yer alan hadisleri de zikrettikten sonra ileriki bölümlerde bu konunun sentezi yapılacaktır. Bu safhada konunun deskriptif yönüyle yetinilecektir.

---

[370] Şerifoğlu, s. 123.
[371] Ahmed b. Hanbel, ***El-Müsned***, c. 6, Konya 2002, s. 299, 302.
[372] Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, ***Taberi Tefsiri***, c. 8, İstanbul 1996, s. 521. Selsebil kelimesinin etimolojisi ve farklı anlamları hakkında bkz. Lane, s. 1405.

2.3.5. Çeşme Kitabelerindeki Hadisler

Kuran ayetlerine nispeten çeşme kitabelerindeki hadislerin sayısının oldukça az olduğu gözlemlenmektedir. Sultan II. Mahmud'un H. 1228 / M. 1813-1814 yılında yaptırdığı Karyağdı Çeşmesinin kitabesinde Hz. Peygamber'in amellerin en faziletlisine ilişkin hadisine şu şekilde işaret edilirken "Efdalü'l-a'mâl-i sakyü'l-mâ buyurmuşdur Resûl…"[373] Bu örnek, hadis kitaplarındaki "su vermenin fazileti" ya da "suyu sadaka etmenin fazileti" gibi baplarda yer alan Hz. Peygamberin söz ve davranışları çeşme fenomeninde yansımasına bulduğunu göstermekte ve bu fenomenin temel dinamiklerinden birini oluşturmaktadır. Su vermenin faziletine dair rivayet edilen bir hadis şöyledir: Sa'd Hz. Peygamber'e gelip ona "Hangi sadaka sana daha sevimlidir? deyince Resûlullah (s.a.): "Sudur" buyurdu.[374] İbni Mace, "Suyu Sadaka Etmenin Faziletinin Beyânı Babı"nda aynı hadisi şöyle nakletmektedir: "... Sa'd bin Ubâde şöyle demiştir: Ben: Yâ Resûlallah! Hangi nevi sadaka daha faziletlidir (Yâni sevabı daha çoktur) ? dedim. O, «Su vermek (yâni canlı veya bitkiye su vermek)» buyurdu."[375]

H. 1253 / M. 1837–1838 tarihli Mehmed Ali Bey Çeşmesinde su temin etmenin faziletine ilişkin hadislere daha geniş yer verildiği görülmektedir: "[…] Kâle Resûlüllâh sallallâhu aleyhi vesellem / Efdalü's-sadakâti sakyü'l-mâ'i / Fî sebîlillâh yapdırdı bu âlî çeşmeyi / Gelsin içsinler sılâ hayvâna da insâna da… Kâle Resûlüllâh sallallâhu aleyhi ve sellem / Leyse sadakatün a'zamu ecran min mâ… Kâle Resûlüllâh sallallâhu aleyhi ve sellem El-Mâ'ü lâ yahillü men'uhu".[376] H. 1273 / M. 1856–1857 yılında inşa edilen Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi kitabesindeki hadis daha geniş kapsamlı olup hayrat kavramını izah etmektedir: "Kale'n-Nebiyyü aleyhi's-selâm Hayrü'l-mâl mâ ünfika fî sebîlillâh..."[377] Çeşme kitabelerinde yer alan yukarıdaki hadislerin hususi oluşlarına karşılık bu son örnekteki hadisin daha geniş kapsamlı olduğu görülmektedir. Bu kitabede yer alan düşünce şu hadisle paralellik arz etmektedir: "Mutarrif (r.a)'in babasından rivâyetine göre, Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurdu: Tekâsür sûresi 1.2 ayeti olan: "Aç gözlülük saplantısı içinde mal mülk çokluğuyla övünmek oyaladı sizleri. Öyle ki mezara girinceye kadar bu oyalanmaya devam ettiniz." Ayetler hakkında şöyle buyurdu: "Ademoğlu dünyada sahip olduğu şeylerle malım malım diyerek övünür durur. Ey

---

[373] *İTÇK*, c. 2, s. 195.
[374] Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, c. 6, İstanbul 2000, s. 311-312.
[375] İbni Mâce, Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi, c. 9, İstanbul 1983, s. 472.
[376] *İTÇK*, c. 1, s. 184.
[377] *İTÇK*, c. 1, s. 194.

Ademoğlu! Senin olan mal yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin ve Sadaka olarak verip ahiret için hazırladığındır.”[378]

H. 1000 / M. 1593 tarihli Takyeci İbrahim Ağa Camii Sebili üzerindeki hadis-i şerif: “Kâle'n-nebiyyü sallallahü aleyhi vesellem / Men sekâ kâfiran fekeennemâ sâme savme senetîn / Ve men sekâ behîme(ten) fekeennemâ sâme işrîne seneten / Ve men sekâ şecereten fekeennemâ sâme erbaîne seneten ve men sekâ mü'minen fekeennemâ sâme seb'îne seneten sadaka Resûlullah”.[379] Bu hadis aynı şekilde H. 986 / M. 1578 yılında yaptırılan Takyeci İbrahim Ağa Sebilinin kitabesinde de görülmektedir.[380]

[378] Müslim, Zühd ve Rekaik: 1; Tirmizî, Tefsirü’l Kuran: 89
[379] Şerifoğlu, s. 124. Anlamı: Bir kâfire su veren, bir sene oruç tutmuş gibidir. Bir hayvanı sulayan, yirmi sene oruç tutmuş gibidir. Bir ağacı suluyan, kırk sene oruç tutmuş gibidir. Bir mü'mine su veren, yetmiş sene oruç tutmuş gibidir.
[380] Bkz. Şerifoğlu, s. 123.

İKİNCİ BÖLÜM

SU FENOMENOLOJİSİ VE BİR DİNİ FENOMEN OLARAK ÇEŞMELER

1. Kozmogonik Mitlerde Su Motifi

Nizam, intizam, düzen ve süs anlamlarını taşıyan Yunanca kökenli *kozmos* kelimesi (κόσμος), mükemmel bir düzene sahip oldukları için dünyayı, evreni ve bunlardaki düzeni ifade etmek için kullanılmaktadır.[381] Kozmos kavramı, düzenli ve ahenkli bir evren tasavvurunu içermektedir. Aynı kökten gelen ve *kozmos* sözcüğünün zıt anlamlısı olan *kaos* terimi (Χάος) ise düzensizliği ve karışıklığı, evrenin düzene sokulmadan şekil verilmeden önceki halini ya da sonsuz karanlığı ifade etmektedir.[382] Yunan mitolojisine göre tanrıların ortaya çıkmasından önce ortalıkta *kaos* dışında ne bir kara parçası, ne deniz, ne de insanlar mevcuttu.[383] Yani dünya düzene sokulmamış ve şekil verilmemiş vaziyette, bir kütle hâlinde bulunuyordu. Kutsal Kitap'ta ise *kaos*, dünyanın yaratılışından önceki yokluğa işaret etmektedir.[384] *Kozmos* ve doğuş/doğum anlamına gelen *genesis* terimlerinden oluşan *kozmogoni* kavramı ise dünyanın nasıl meydana geldiğini açıklayan teorileri içermektedir. Kozmogonik mit, *kaos*un *kozmos*a nasıl dönüştüğünü yani hiçliğin/yokluğun nasıl varlık kazandığını anlatmaktadır. Bireylerin ve toplumların kendi menşelerini açıklama ihtiyacı duydukları gibi kültürler de kendi kökenlerini bilme ihtiyacı hissetmiştir. Bundan dolayıdır ki neredeyse bütün kültürlerde yaratılış mitlerine yani kozmogoniye rastlamak mümkündür.[385]

C. H. Long'un belirttiği gibi kozmogonik mitler, içerisinde zuhur ettikleri kültürel-tarihsel katmanları göre tasnif edebilir. Böylece avcı-toplayıcı kültürlerin mitleri, veya erken neolitik kültürlere ait mitler, tarım toplumlarının sahip oldukları mitler vs. şeklinde bir kategorizasyon yapılabilir. Mitler, belirli dinlere ya da kültürel-coğrafi bölgelere (örneğin Eski Yakın Doğu mitleri, Hindu mitleri vs. gibi) veya ait oldukları dil gruplarına göre (örneğin, Hint-Avrupa mitleri) de sınıflandırılabilir. Diğer taraftan Mitler dile getirdikleri sembolik yapılar ve ilişkiler açısından da gruplandırılabilirler. Kozmogonik mitlerdeki semboller, dünyanın yaratılışına

---

[381] Bkz. Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1901, s. 836.
[382] Liddell & Scott, s. 1713.
[383] Michelle M. Houle, *Gods and Goddesses in Greek Mythology*, Enslow Publishers, Aldershot 2001, s. 19.
[384] "Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı." (*Kutsal Kitap*, Tekvin 1/1–2).
[385] David Adams Leeming & Margaret Adams Leeming, *Encyclopedia of creation myths*, Santa Barbara 1994, s. vii-viii.

ilişkin dini muhayyileyi ifade etmektedir. Kuruluş ve yaratılış hikâyesinin prototipi olduğu için kozmogonik mit, bütün diğer beşeri varoluş tarzlarının yaratılış ve kuruluş esnasında özetlenen bir model sunmaktadır. varoluşun diğer tüm insan modları oluşturulması ve kuruluşunda değinmeyecek bir model sunar. Bu açıdan kozmogonik mit, Bronislaw Malinowski'nin tabiriyle, kültürün diğer yönleri için bir davranış haritasını ifade etmektedir. Bundan dolayı bazı yaratılış mitler, mitte dile getirilen bazı sembolik anlamları canlandıran ritüel eylemlerde en geniş ifadesini bulmaktadır.[386]

Mit kavramıyla ilgili tarih boyunca yapılan farklı tanımlamalar bu kavramı muğlâk ve hatta bazen zıt anlam ifade eden bir terim haline getirmiştir. Leeming'in belirttiği gibi bugün Batı dillerindeki gündelik kullanımda mit terimiyle çoğu zaman, aslı astarı olmayan, hayali hikâyeler kastedilmektedir. Batı modasına uyarak Türkçe atılan birçok kitap başlılıklarında görülen "…mit mi gerçek mi? ...bilim mi mit mi? …hayal mi gerçek mi? ...efsane mi gerçek mi? …yanılsama mı gerçek mi? …hayal mi gerçek mi?" gibi ifadeler mit teriminin de tıpkı efsane gibi bir hayal ürününden ve bir yanılsamadan ibaret görüldüğünü ve bunun bilimin zıttı olarak telakki edildiğini göstermektedir. 19. yüzyılda evrim –sadece biyolijik evrim değil aynı zamanda kültürel evrim- düşüncesinin hâkim olduğu Batı'da kaleme alınan Din Bilimi kitaplarında miti, yazısı olmayan ilkel insanların evreni kavrama ve açıklama amacıyla doğadaki güç ve olayları kişeliştirme gayreti doğrultusanda uydurulan hayal ürünü hikâyeler, tanrılaştırılmış kahramanlar hakkındaki inanışlar ya da Max Müller (1823–1900) gibi bir "dil hastalığı" şeklinde tanımlayanlar olmuştur.[387] 20. yüzyılda bu kavram, Polonyalı antropolog Bronisław Malinowski (1884–1942), İtalyan dinler tarihçisi Raffaele Pettazzoni (1883–1959) ve Romen asıllı dinler tarihçisi Mircea Eliade (1907–1986) gibi bilim adamları tarafından rehabilite edilerek ideolojik ve indirgemeci çağrışımlarından soyutlanmaya çalışılmışıtr. Dinler Tarihi, Etnoloji, Antropoloji gibi disiplinler mitlerin belli toplumlara mahsus olmadığını bilakis her kültürün kabul ettiği ve inandığı mitlerin var olduğunu göstermiştir. Miti yalnızca yazısız "ilkel" topluluklara ait bir unsur olarak gören 19. yüzyıldaki indirgemeci yaklaşımların aksine bugün artık mitlerin Eski Yunan, Roma ya da Eski Mısırlılar gibi ölü kültür ve dinlerin hikâyeleri olmadığını, Yahudi, Hıristiyan, Müslüman, Hindu, Budist ve Taoistler açısından da uzun süre "pagan" veya "ilkel" diye nitelendirilen topluluklarda olduğu gibi kutsal anlatıların merkezi bir öneme sahip olduğu kabul edilmektedir. Mitin hakikati ya da anlatının kutsallığı göreceli bir mahiyettir. Zira bir kültürün gerçek kabul ettiği bir anlatı diğeraşka bir kültür

[386] Charles H. Long, "Cosmogony", *ER*, c. 3, s. 1985.
[387] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, s. 197-202.

açısından bu değer sahip olmayabilmektedir. Leeming'in bu noktada dikkat çektiği önemli bir husus ise bir kültürün gerçek kabul ettiği bir anlatının başka bir kültür tarafından gerçek dışı kabul edilmesi ve bunun "mit" diye nitelendirilmesidir. İbrahimi geleneği ait dinler Afrikalı trickster Ananse ya da Amerika yerlilerine ait Örümcek Kadın ile ilgili anlatıları "mit" olarak nitelendirirken kendi geleneklerine ait anlatıların "mit" olmayıp bunların Tanrı'dan gelen hakikatler olduklarını savunmaktadırlar.[388] Bu problem dinlerin birbirberini algılamalarına benzemektedir. Her din kendi gerçekliğini savunmakta ve diğerlerini gerçek dışılıkla vasıflandırmaktadır. Dolayısıyla dinlerin ve dini geleneklerin bir parçası olan mitin bu yaklaşım çerçevesinden telakki edilmiş olması doğaldır. Bu apolejetik yaklaşımın aksine fenomenolojik yaklaşım bir fenomene, o fenomenin ait olduğu anlam çerçevesinin perspektifinden bakarak o fenomenin özünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylece mit, antropolojik ve fenomenolojik nokta-i nazardan, hakiki bir anlatıyı temsil etmektedir. Bu durum kozmogonik mit için de özellikle geçerlidir. Mitlerin baş aktörlerin tanrısalı varlıkları olmaları bu anlatılara ve bu anlatılarda söz konusu edilen olaylara kutsal bir karakter kazandırmaktadır.

Çeşitli kültürlere ait çok sayıdaki kozmogonik miti Eliade, dört kategoriye ayırmaktadır: 1) *Ex nihilo* yaratılışı, yani yoktan varlığın meydana gelişini nakleden mitler, 2) suya dalış motifine yer veren mitler, 3) başlangıçtaki bir birliğin bölünmesi sonucunda gerçekleşen yaratılıştan bahseden mitler, 4) başlangıçtaki bir varlığın bedeninin parçalara ayrılmasıyla gerçekleşen yaratılıştan söz eden mitler.[389] Long'a göre ise sembolik yapıları açısından kozmogonik mitler şu şekilde tasnif edilebilir: 1) hiçlikten/yokluktan yaratılış, 2) kaostan yaratılış, 3) kozmik yumurtadan yaratılış, 4) dünyevi ebeveynden yaratılış, 5) ortaya çıkma sonucunda yaratılış, 6) suya dalış aracılığıyla gerçekleşen yaratılış.[390]

Geleneksel topluluklardaki insan için Kozmogoni, "başlangıcı" temsil etmektedir.[391] Kozmos, tanrıların yarattığı en üstün şeydir.[392] Kozmogoni de en üstün tanrısal tezahürdür.[393] Bir şeyin "başlaması", onun yaratılması anlamına geldiği için kozmogonik mit böylece en üstün yaratma fiilini temsil etmekte[394] ve her yaratma fiili için örnek bir model teşkil etmektedir.[395]

---

[388] David A. Leeming, *Creation Myths of the World: An Encyclopedia*, Second Edition, Santa Barbara 2010, s. xvii.
[389] Mircea Eliade, "Myths and Mythical Thought", s. 26.
[390] Long, "Cosmogony", s. 1986.
[391] Mircea Eliade, *Méphistophélès et l'androgyne*, Paris 1962, s. 165.
[392] Eliade, *Le sacré et le profane*, s. 127.
[393] Eliade, *Le sacré et le profane*, s. 73.
[394] Eliade, *Le mythe de l'éternel retour*, s. 101.
[395] Mircea Eliade, *Méphistophélès et l'androgyne*, s. 225; Mircea Eliade, *Aspects du mythe*, s. 48.

Kozmogoni, varlığın nasıl varlık kazandığını, yani varlığın nasıl meydana geldiğini izah etmektedir. Dünyanın yaratılışı her şeyden önce varlığın bir tezahürüdür, yani bir *ontofani*dir. Kozmogonik mit, Kozmosun, yani dünyanın nasıl varlık kazandığını anlatmakta, bundan dolayı da mitler arasında en üstün yere sahip olmaktadır.[396] Eliade, birçok Avustralyalı kabilelerde olduğu gibi tam anlamıyla bir kozmogonik mit bulunmasa da dünyanın başlangıç safhalarını, yani dünyanın bugünkü hâle gelmesinden önceki durumunu betimleyen merkezi bir mitin her zaman bulunduğunu bildirmektedir.[397] Dünyanın ilk hâlini, bidayetini anlatan bu mitlerde dile getirilen bu kutsal hikâyeler, dünyanın, insanın ve toplumun var oluşunu izah etmekte ve bunun gerekçelerini belirtmektedir. Mitin hakiki bir öykü olarak görülmesinin sebebi buradan kaynaklanmaktadır.[398]

Yukarıda kozmogonik mit tasnifine göre suyun da bu mitlerde baze benzer bazen farklı işlevlere sahip olduğu görülmektedir. Her bir kozmogonik mit kategorisiyle ilgili örnekler verildikten sonra bu mitlerde suyun hangi yere sahip olduğu açık biçimde ortaya çıkacaktır.

1.1. *Ex Nihilo* Yaratılış

Politeist dinlerde çeşitli tanrılara atfedilen nitelikleri kendinde toplayan kadir-i mutlak bir tanrı düşüncesine sahip olan monoteist dinlerde *ex nihilo* yani yoktan var etme biçiminde bir yaratılış söz konusudur. *Ex nihilo* yaratılıştaki temel motif, evreni kendi başına tasarlayan, var eden ve tertip eden bir yüce varlık düşüncesidir. Yaratılıştan önce mevcut olan tek varlık bu yüce tanrıdır. Kitabı Mukaddes'in Yaratılış bölümüne göre "Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu. Tanrı, "Işık olsun" diye buyurdu ve ışık oldu".[399] Kuran'da Allah'ın hiçbir şeye veya hiçbir kimseye ihtiyaç duymadan yoktan var etme gücü şöyle ifade edilmektedir: "Gökleri ve yeri yoktan var eden Allah'tır. O, bir işin olmasını dilerse, ona ancak "ol" der ve olur" (Bakara 2/117).

Ex nihilo yaratılış düşüncesi Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam ile sınırlı değildir. Yaratılış türleri arasında en yaygın olan bu yaratılış türüne Eski Mısır, Hindistan'da eski *Rig Veda*'da ve halen Afrika, Asya, Okyanusya ve Güney Amerika'da yaşayan birçok animist kültürde

[396] Eliade, *Le sacré et le profane*, s. 70.
[397] Eliade, *Le sacré et le profane*, s. 126.
[398] Mircea Eliade, *Briser le toit de la maison*, Paris 1986, s. 234-235.
[399] *Kitabı Mukaddes*, Yaratılış, 1:2-3.

rastlanılmaktadır.[400]

Ex nihilo yaratılış motifine yer verer kozmogonilerde ilk ilke tanrısal varlık olduğu için doğal olarak onu önceleyen bir unsur yoktur. Başlangıçta sadece o vardır. Dolayısıyla da onun dışında varlık âleminde zuhur eden her şey onun eseri olarak meydana gelmektedir. Bu bağlamda *ex nihilo* kozmogonilerde su ve özellikle de deniz az sonra ayrıntılarıyla görülecek olan diğer kozmogonilerin aksine diğer tabiat unsurları yaratılışa katkıda bulunmak yerine yarıtılışın bir ürünü konumundadır. Bu tür kozmogonilerde su, yaratılış sürecinde etken bir yere sahip değildir. Fakat yaratılmış olan her şey gibi su da yaratılma süreciyle meydana geldiği için yaratıcının kudretinin bir tezahürü olmaktadır. Suyun kutsallığı böylece sudur ettiği kaynaktan ileri gelmektedir. Kutsallığın kaynağı ve aşkınlığın en üst düzeydeki ifadesi olan Tanrı'nın eseri olarak suyun kutsal olmaması düşünülemezdi.

Ex nihilo yaratılış motifini ön planda tutan Yahudi-Hıristiyan inanç sistemi ile İslam'daki kozmogonide suyun önceliği dikkat çekmektedir. Kitab-ı Mukaddes'e göre su yaratılışın ilk safhasında yer almaktadır.[401] Bu pasajda ilginç olan husus yer ve göğün yaratılışından bahsedildiği halde suyun yaratılmış olduğu konusunda herhangi bir ifadenin kullanılmamış olmamasıdır. Bu pasajın ortaya koyduğu diğer bir soru ise Tanrı'nın Ruhunu suların üzerinde nasıl dalgalandığıdır. Aynı bölümün 6.-10. ayetlerinde de suyun yaratıldığından söz edilmeyip sadece Tanrı'nın mevcut suları düzene soktuğu belirtilmektedir.[402] Diğer taraftan Tanrı'nın suları birbirinden ayırdıktan sonra yaptığı bu işin iyi olduğunu görmüş olması alim-i kül bir Tanrı düşüncesinden uzak görünmektedir.

Kuran'da da suyun gökler ve yerin yaratılmasından önce mevcut olduğu ifade edilmektedir (Kuran 11:7).[403] Bu konu müfessirleri meşgul etmiş ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birçok müfessir göklerin ve yerin yaratıldığı günlerde, arşın altında sudan başka

---

[400] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 2.

[401] Tekvin 1:1-2: "Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın Ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu."

[402] Tekvin 1:6-10: "Tanrı, "Suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden ayırsın" diye buyurdu. Ve öyle oldu. Tanrı gökkubbeyi yarattı. Kubbenin altındaki suları üstündeki sulardan ayırdı. Tanrı kubbeye "Gök" adını verdi. Akşam oldu, sabah oldu ve ikinci gün oluştu. Tanrı, "Göğün altındaki sular bir yere toplansın ve kuru toprak görünsün" diye buyurdu ve öyle oldu. Kuru alana "Kara", toplanan sulara "Deniz" adını verdi. Tanrı bunun iyi olduğunu gördü."

[403] Hud 11:7: "O'nun arşı su üzerinde iken amel bakımından hanginizin daha iyi olduğunu denemek için gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur." Araf 7/54'te yaratılıştan bahsedilmekte fakat su konusuna değinilmemektedir: "Gerçekten Rabbiniz, altı günde gökleri ve yeri yaratan, sonra arşa istiva eden Allah'tır. Gündüzü, durmaksızın kendisini kovalayan geceyle örten, güneşe, aya ve yıldızlara kendi buyruğuyla baş eğdirendir. Haberiniz olsun, yaratmak da, emir de (yalnızca) O'nundur. Alemlerin Rabbi olan Allah ne yücedir."

şeyler de yaratılmış bulunacağı için arşın ve suyun yaratılması, göklerin ve yerin yaratılmasından önce olduğunu söylemiştir. “Arşın su üzerinde” olmasını göklerin ve yerin yaratılmasından önce olan bir olay şeklinde gören tefsir bilginlerinin aksini düşünen Elmalılı Hamdi Yazır’a göre arş, saltanat tahtı anlamından alınmış hükümdarlık ve saltanattan kinayedir. Allah'ın arşı demek, O'nun hükümranlığı ve saltanatı, hakimiyet ve iktidarı demektir. Dolayısıyla arşın su üzerinde olması mekâna ve cisme bağlı bir anlam taşımamaktadır. Bu ifade fiili bir durumu belirtmeyen metaforik bir anlam taşımaktadır. Elmalı’nın diğer bir ilginç yorumu ise şöyledir: “İlk yaratılış sırasında âlem (cosmos) sırf bir tufan halinde idi, denilebilir. Bu sebeple “Arşı su üstündeydi.”[404]

1.2. Kaostan Yaratılış

Kaostan yaratılış motifine yer veren kozmogonik mitlerde *ex nihilo* yaratılış mitlerinin aksine ezelde var olan ilk ilke yüce bir yaratıcı tanrı değil, birçok Yakın Doğu ve Hint mitinde olduğu gibi yılan biçiminde tasavvur edilen bir canavardır. Mary K. Wakeman bu tür mitleri iki gruba ayırmaktadır: Uzam modelinde olan mitler ve zaman modeli olanlar. Uzam modelindeki mitte canavar, su, güneş ve verimliliği elinde tutmaktadır. Canavar baskıcı ve zalimane bir tavır sergileyerek hayati güçlerin ve enerjilerin bir düzen oluşturmasına, zaman ve mekânın nizama girmesine engel olmaktadır. Zaman modelindeki mitte ise bütün yetiler başlangıçtaki kaos içerisinde yer alır. Bazı mitlerde ise kaos sürekli bir akışkanlık hali olarak tasvir edilmektedir. Bu akışkanlık o kadar süratlidir ki hiçbir belirgin ve düzenli biçimin oluşmasına izin vermez. Bu türdeki bazı mitlerde kaosu tamamen ortadan kalkmaz. Kaostan zaman ve mekan biçimlerinde nizam meydana gelmiş olsa da onun kalıntıları varlığını sürdürmekte ve nizam her an tekrar kaosa gömülme tehlikesiyle karşı karşıyadır ya da kaos, zamanın ve mekanın anlamını tüketen kozmosun kaderi olarak görünmektedir.[405]

Vedik mitolojide kozmik yılan Vritra’nın İndra ile mücadelesi sonucunda kaosun kozmosa nasıl dönüştüğü anlatılmaktadır. Vedik mite göre bu canavar, tanrıların da insanların da düşmanıdır. İndra tarafından kuyruğu kesilmesi Vritra’nın bünyesine hapsettiği kozmik sular serbest kalmış ve aynı zamanda bu suların gebe oldukları güneş de doğmuştur. Böylece yaratılışın başlaması

---

[404] Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1992, Hud Suresi Tefsiri.
[405] Mary K. Wakeman, *God's Battle with the Monster: A Study in Biblical Imagery*, Leiden 1973, s. 25; Long, “Cosmogony”, s. 1987.

için temel malzeme olan su ve ışık hazır hale gelmiştir.[406] Bu örnekte görüldüğü üzere kaostan yaratılış motifine yer veren mitlerde yaratılış malzemesi ezelde mevcuttur. Yaratıcı, yaratmaya hazır olan bu malzemeyi kullanarak başlamaktadır. Bazen doğrudan "kaos" diye isimlendirilen bu malzeme karanlık ve bazen de su gibi düzensiz ve belirsiz karışımdan meydana geldiği gibi bazı durumlarda da bir parça toprak, bir dağ ya da birçok örnekte olduğu gibi kozmik bir yumurta gibi belirli bir niteliğe sahip olabilmektedir. Kaostan yaratılış motifine yer veren mitlerdeki tanrı figürünün *ex nihilo* yaratılış mitlerindeki tanır figürüne göre daha güçsüzdür. Zira *ex nihilo* yaratılışta hem yaratma eylemi hem de yaratılanlar yaratıcıdan meydana gelmekte ve dolayısıyla da yaratıcı yarattığı şeylere yaratma bakımından hiçbir şekilde muhtaç olmamaktadır. Oysa kaostan yaratılış motifinde yaratıcının yaratma eylemini gerçekleştirmesi için mevcut bir malzemeye ihtiyaç duyduğu ve daha da önemlisi kaosun yaratıcıdan önce var olduğu düşüncesini içermektedir. Dolayısıyla *ex nihilo* yaratılış motifine yer veren kozmogonik mitlere göre başlangıçta tanrı yer alırken kaostan yaratılış mitleri, kaosu başlangıca yerleştirmektedir.[407]

Dünyanın başlangıcına ilişkin eski Yunanlıların birkaç farklı görüşü vardı. Fakat genel kabul gören anlayışa göre dünya meydana gelmeden önce onun yerinde kaos diye adlandırılan biçimsiz unsurlardan oluşan belirsiz bir cisim mevcuttu.[408] Yunan mitolojisine göre *kaos* denilen başlangıçtaki bu cisimden ilk üç ölümsüz varlık ortaya çıkmıştır: Gaia (Toprak Ana), yeraltı dünyasının en derin, en karanlık bölgesini yöneten Tartaros ile eşsiz güzelliği pek çok ölümsüz tanrının yaratılışına esin kaynağı olan Eros (Aşk). Daha sonra Gaia, eşi olmadan Uranos'u (Gökyüzü Baba) doğurmuştur. Her yönden kendisini sararak, ölümsüz varlıklara bir barınak sağlaması için onu kendine denk tutmuştur. Gaia aynı zamanda Ourea (Dağlar) ile Pontos'u (Deniz) doğurmuştur.[409] Gaia ile Uranos'un yani yeryüzü ile gökyüzü tanrılarının birleşmesi sonucunda tatlı sulu bir ırmak olan Okeanos meydana gelmiş ve bu da ırmakların ve su kaynaklarının atası olmuştur.[410]

---

[406] Wakeman, s. 9.
[407] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 10.
[408] E. M. Berens, *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*, New York1880, s. 11.
[409] Donna Rosenberg, *Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, 3. bsk., Ankara 2003, s. 34.
[410] Berens, s. 107.

Avusturalya yerlilerini ait bazı mitlerde dünyanın başlangıçta suyla kaplı oluşundan ve birçok ruhun varlığından söz edilmektedir. Bu ruhlardan birinin eylemi sonucunda toprak parçası ortaya çıkmış ve bundan da ilk insanlar peyda olmuştur.[411]

Japonya'daki Ainuların mitolojisine göre yaratılıştan önce sadece çamur ve su mevcuttu. Kaliforniya'da yaşayan yerlilerden Yukiler ise başlangıçta yüzeyi köpüklü ve sis kaplı suların varlığına inanıyorlardı. Şintoizmin kutsal kitaplarından biri olan *Kojiki*'ye göre Yer ve Göy birbirinden ayrılmadan önce kaosun mevcut olduğu bir zaman vardı. Meksika'da yaşayan yerli halklardan Mikstekler ise yaratılışı, su ve karanlığa gömülü bir toprak ve yeşil balçık kaplı bir deniz ile başlatırlar. Romalılar da Yunan Hesiodos'a uyarak kaosun bir "biçimsiz kitle" olduğunu kabul ettiler.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere birçok kozmogonik mite göre kaos, sadece sonsuz boşluktan ibaret değildi. Dünyanın yaratılışından önce su vardı. Örneğin Yunanistanın en eski yerlilerinden olan Pelasgianların kozmogonik mitine göre büyük tanrıça Eurynome, su ve gökten oluşan kaostan çıplak vaziyette ortaya çıkmıştır. Ainu mitolojisindeki yaratıcı tanrı Kamui, dünyayı meydana getirmek için mevcut olan su ve çamuru kullanmıştır. Kuzey Kaliforniya yerlilerinden Achomawiler inancına göre başlangıçta yalnızca su ve berrak bir gökyüzü mevcuttu. Bolivya'daki Guarayu-Guarani kabilesine göre bidayette su ve kamışlar mevcuttu. İngiliz Kolombiya'sında yaşayan Haida kabilesine göre Raven kaotik sularda yer alan küçük bir adayı dünyaya dönüştürmüştür.[412]

Kaostan yaratılış motifine yer veren mitler, *ex nihilo* yaratılış mitlerinin aksine suyu farklı bir konuma yerleştirmektedir. Bu tür mitlerde dikkat çeken husus, suyun yaratma eylemini gerçekleştiren tanrısal varlıklardan önce kaosla birlikte var olmasıdır ve yaratılışın sudan meydana getirilmiş olmasıdır. Düzenin, nizamın, biçimlerin ve ışığını yokluğunu bazen de herşeyen yokluğunu temsil eden kaotik ortamda bulunan su yatarılmışları ve formları potansiyel olarak kendinde taşımaktadır.

1.3. Kozmik Yumurtadan Yaratılış

Kaostan yaratılış motifinin özel bir türü olan kozmik yumurtadan yaratılış motifine yer veren kozmogonik mitler dünyanın birçok yerinde görünmektedir. Bu mit türüne Polinezya, Afrika,

[411] Jean Rudhardt, "Water", *ER*, c. 14, s. 9697.
[412] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 10-11.

Hindistan, Japonya ve Yunanistan gibi birçok bölgesinde rastlamak mümkündür. Mali'de yaşayan Bambara kabilesinde, Pasifik Okyanusundaki Banks Adalarında, güney Kaliforniya yerlilerinden Cupenolarda, Afikadaki Dogon kabilesinde yaratılış kozmik yumurta ile başlatılırken Yunanistanın en eski yerlilerinden olan Pelasgianların kozmogonik mitine göre büyük tanrıça Eurynome bir kozmik yumurta medya getirerek yaratılışı başlatmıştır.[413] Çin mitolojisindeki kozmogonik mite göre ise başlangıçta sadece kaos vardı. Şekilsiz olan ve *yin* ile *yang* ilkelerini içeren *kaos* zaman içinde bir kozmik yumurta oluşturacak şekle geldi. Mite göre başlangıçta bir yumurta tüm evreni içinde barındırıyordu. Yumurtanın içinde kaotik bir kitle bulunmaktaydı. Gök ve yer birbirinin eşiydi ve her yer tümüyle karanlıktı. Çünkü ne güneş ne de ay vardı. Bu karanlık kütleden ilk varlık Pangu oluştu. Pangu kendini karanlıkta bir yumurtanın içinde kapalı ve kaosla çevrelenmiş bulunca, evrene bir düzen getirmeye karar verdi. Önce dünya yumurtasını kırarak açtı. Daha hafif olan kısım (Yang) yükselip gök haline gelirken, daha ağır olan kısım (Yin) çökerek yer oldu. Pangu, dünyanın üzerinde ayakta durmaya çalıştı, ancak gökler başının üzerinde büyük bir baskı yapıyordu. Fark etti ki gökler gökyüzünün çok yükseklerinde yer almazlarsa yaşamın ortaya çıkması mümkün olamayacak. Bu sorunu nasıl çözeceğini düşündü. Sonunda bu dünyada canlı yaratıkların oluşabilmesi ve varlıklarını sürdürebilmelerinin tek yolunun, gökyüzünü yukarı doğru itmek olduğuna karar verdi. En sonunda gökler dünyanın çok üzerinde yerlerini alınca, Pangu çok yorulduğunu fark etti. Pangu uzandı ve uyudu. Uykusunda öldü ve onun gövdesi evrene biçim ve töz verdi. Pangu'nun başı Doğu'daki dağı oluştururken, ayakları Batı'daki dağı oluşturdu. Bedeni Orta'daki dağı, sol kolu Güney'deki sağ kolu ise Kuzey'deki dağı oluşturdu. Bu beş kutsal dağ kare şeklindeki dünyanın dört köşesini ve merkezini belirledi. Her biri dünyanın üzerinde dev bir taş sütun gibi durarak gökleri yukarıda tutmayı başardılar. Pangu'nun başındaki saçları ve kaşları, gezegenler ve yıldızları oluşturdular. Sol gözü güneşi, sağ gözü ayı oluşturdu. Eti yeryüzüdeki toprak ve kanı okyanus ve ırmaklar oldu. Dişleri ve kemikleri kayaları, mineralleri ve değerli taşları oluşturdular. Soluğu bulutları ve rüzgârı, sesi ise yıldırımı ve fırtınayı oluşturdu. Teri yağmur ve çiğe dönüştü. Bedenindeki tüyler ağaçları, bitkileri ve çiçekleri oluştururken derisinde yaşayan asalaklar, hayvanlar ve balıklara dönüştüler.[414]

1.4. Kozmik Anne Babadan Yaratılış

[413] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 12.
[414] Rosenberg, s. 562-563.

Birçok kozmogonik mit, yaratılışın biri baba ve diğeri anne olan iki unsurun birleşmesi sonucunda meydana geldiğini dile getirmektedir. Bu tür mitlerde genellikle gökyüzü eril unsuru temsil ederken dişil unsuru yeryüzü temsil etmektedir. Kozmik ebeveyn çoğu kez kozmik düzenin ikinci safhasını oluşturmaktadır. Kozmik ebeveynin ortaya çıkışından önce kaotik ya da belirsiz bir safha bulunmaktadır. Örneğin Babil yaratılış miti Enuma Elish'te belirsizlik halindeki suların birleşerek tek vücut haline geldiği ifade edilirken Polinezyalıların Rangi ve Papa miti her şeyin üzerini kaplayan bir karanlıktan söz etmektedir. Benzer şekilde esik Mısır'daki Seb ve Nut mitinde başlangıçtaki kaotik sular kozmik ebeveynin ortaya çıkışından önce vardı. Long'a göre kozmik anne baba kozmosun yani dünyanın meydana gelişinin bir parçası, insanların yaşayacakları bir mekân haline gelişinin özel bir safhasıdır.[415] Kozmik ebeveyn mitlerinin temel özelliklerinden biri bu kozmik ebeveynin bazen şiddetli biçimde ayrılması safhasıdır. Babil mitinde kahraman-tanrı Marduk, asli anne kaotik canavar Tiamat'ı yendikten sonra onun bedenini yeryüzü ve gökyüzü olmaka üzere ikiye ayırır.[416] Kozmik ebeveyni kurban etme-parçalama motifi bir varlığın kurban edilerek parçlanmasını ve yaratılışın unsurları haline gelişini içerir. Bu motif yaratılışa manevi bir karakter kazandırarak varlık âlemine dâhil olan her şeyin, dünya ve içerisindekilerin kutsallığını izah etmektedir.[417] Yukarıda ayrıntılarıyla verilen Çin mitlolojsinde tanrısal varlık Pangu'nun bedeninden dağların, gezegenlerin, yıldızların, güneş ve ayın, toprak, ağaçlar ve bitkilerin, okyanus ve ırmakların, yağmur ve fırtınanın kısaca tabiatta var olan bütün unsurların nasıl meydana geldiğini dile getirmektedir. Evrende var olan her şeyin tek bir kaynaktan meydana geldiğini ifade eden bu mit türü bir panteistik düşünceyi kozmik bir bütünlük fikrini taşımaktadır. Sonuç itibariyle kozmik ebeveyn mitlerinde de varlık kutsal bir sürecin ürünü olarak görünmekte. Bu bağlamda okyanus, ırmaklar ve genel olarak su kutsal bir varlığın doğrudan parçası olarak kabul edildiği için ister istemez kutsal bir nitelik taşımaktadır.

1.5. Ortaya Çıkma Sonucunda Yaratılış

Bu tür kozmogonik mitlerde kosmozun yaratılışı gebelik ve doğum sembolizmi aracılığıyla ifade edilmektedir. Bu mitlerdeki ana tema yeryüzünün/toprağın bir anne olarak, tüm güçlerin ve enejilerin kaynağı olarak tasvir edilmesidir. Meydana gelecek olan her şey, bütün şekiller toprağın rahminde tıpkı bir embriyo gibi çekirdek/tohum olarak gün yüzüne çıkacağı günü

[415] Long, "Cosmogony", s. 1987.
[416] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 17.
[417] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 18.

beklemektedir.[418] Bu tür mitlerin diğer bir özelliği ise insanlığın yaratılışına odaklanmış olmasıdır. Bu kozmogonik mit türüne özellikle Kuzey Amerika yerlilerinde rastlanılmaktadır. Buradaki temel motif yer altı dünyasında bilkuvve var olan varlıkların aydınlığa doğru yükselmeleri, yani yeryüzüne çıkmalarıdır.[419]

1.6. Suya Dalış aracılığıyla gerçekleşen yaratılış

Suya dalış aracılığıyla gerçekleşen yaratılılş motifine yer veren kozmogonik mitlerine dünyanın birçok bölgesinde rastlansa da bunlar özellikle Orta Asya, Hindistan ve Kuzey Amerika yerlilerinin yaşadıkları bölgelerde önemli bir yere sahiptir. Tüm kosmozun yaratılışından ziyade yeryüzünün nasıl meydana geldiği konusuna odaklanan bu tür mitlerdeki temel motif, bir ya da bazen iki tanrı tarafından çoğu zaman hayvan biçiminde olan bir kahramanın bir parça kum, çamur ya da toprak çıkarmak üzere başlangıçtaki suların dibine gönderilmesidir. Suların dibinden çok az bir miktarda olsa da su yüzüne çıkarılan bu *materia prima* yani ana/temel madde çoğaltılarak ve şekil verilerek, diğer bir ifadeyle düzene sokularak yeryüzü meydana getirilmektedir.[420]

Bahaeddin Ögel tarafından Orta Asya ve Sibirya'da söylenen kozmogonik mitler içinde en geniş ve en doğru olanı şeklinde nitelendirilen Altay mitolojisinde *ex nihilo* yaratılışın ya da diğer bir deyişye "yoktan var etme" şeklinde bir yaratılış türünün mevcut olmadığı konusunda Ögel'in yanında Abdülkadir İnan ve Jean-Paul Roux gibi araştırmacılar da hemfikirdirler.[421] W. Radlof tarafından derlenen Altay Türklerine ait bu mite göre,

> "Yerin yer olduğunda, sularla kaplıydı her yer. Ne gök vardı, ne de ay, ne güneş, ne de bir yer. Tanrı uçar dururdu, insanoğlu ise tek idi. O da uçar, dururdu, sanki Tanrıyla eşti. Uçar, hep uçarlardı, yer yoktu konmazlardı. Tanrı idiler çünkü ondan yorulmazlardı. Yoktu Tanrının hiç bir, işiyle düşüncesi. İnsanoğlunun ise, durmadı hiç hilesi. Bir rüzgâr çıkarmıştı, suları kaynatarak, Tanrıyı kızdırmıştı, yüzüne sıçratarak. Sandı ki İnsanoğlu, bununla bütün oldum. Ben çok güçlendim artık, Tanrıdan üstün oldum. Ama nasıl olduysa, sulara kaydı birden. Gömüldükçe, gömüldü, denize daldı yerden. Tanrıya yalvarmıştı, sularda boğulur iken, "Kurtar

[418] Long, "Cosmogony", s. 1988.
[419] Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 21-22.
[420] Long, "Cosmogony", s. 1988; Leeming, *Creation Myths of the World*, s. 24.
[421] Jean-Paul Roux, *La religion des turcs et des mongols*, Paris 1984, s. 106; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 419; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. bsk., Ankara 1986, s. 13.

beni, ey Tanrı!", diye bağırır iken. Tanrı insafa geldi, gitmedi üzerine. Dedi: —"Ey insanoğlu, çık suların yüzüne!" Tanrının buyruğuyla, İnsanoğlu kurtuldu. Gitti Tanrı yanına, orada uslu durdu. Tanrı bir gün buyurdu : —"Yaratılsın, katı taş!" Denizlerin dibinden, nasılsa çıktı bir taş. Taş birden yüzerekten, geldi Tanrı önüne. İnsanı da alarak, çıktı taşın üstüne. Tanrı bir gün insana, şöyle bir buyruk verdi: "İn suların dibine, bir toprak getir," dedi. İnsan daldı sulara, aldı bir avuç toprak. Sulardan çıkıp verdi, Tanrısına sunarak. "Yaratılsın yer!" dedi, Tanrı sulara saçtı. Yeryüzü yaratıldı, denizler karalaştı."[422]

Verbitskiy' in derlediği Altay Türk kozmogonik miti ise şu şekildedir:

"Dünya bir deniz idi, ne gök vardı, ne bir yer. Uçsuz, bucaksız, sonsuz, sular içreydi her yer! Tanrı Ülgen uçuyor, yoktu bir yer konacak. Uçuyor, arıyordu, katı bir yer, bir bucak […] Ülgen hep düşünmüştü, ta göklere bakarak: "— Bir dünya istiyorum, bir soyla yaratayım! Bu dünya nasıl olsun, ne boyla yaratayım! " […] Ülgen yere bakarak: " — Yaratılsın yer! Demiş. Bu istek üzerine, denizden yer türemiş. Ülgen göğe bakarak : "— Yaratılsın Gök!" Demiş. Bu buyruk üzerine, üstünü gök bezemiş! Tanrı Ülgen durmamış, ayrıca vermiş salık, "Bu dünyanın yanına, yaratılmış üç balık. Bu büyük balıkların, üstüne dünya konmuş. Balıklar çok büyükmüş, dünyaya destek olmuş […] Dünya yaratılışı, altı günde olmuştu. Yedinci günde ise, Bay Ülgen uyumuştu. Bir gün yattıktan sonra, Bay Ülgen kalktı yine etrafına bakındı, neler yarattım diye. Bizimkinden başkaydı, kendine eş dünyası, Onun eğildi yalnız, Ay ve Güneş dünyası. Dokuz ayrı dünya da, fazla yaratılmıştı. Birer cehennem ile bir de yer katılmıştı. […] Yine günlerden bir gün, Tanrı Ülgen denize, "Bakarak duruyordu, şaşırdı birden bire. Bir toprak parçacığı, sularda yüzüyordu. Toprağın üzerinde, birde kil duruyordu. Toprak üstündeki şey, dedi, nedir acaba. "İnsanoğlu bu olsun, insana olsun baba". Görünmeğe başladı, insan gibi bir şekil, "Birden insan olmuştu, toprak üstündeki kil. İnsanda toplanmıştı, her çeşitten yeterlik. Bu ilk insanın ise, adı olmuştu Erlik. İnsan yaratan Tanrı, ortalardan kayboldu."[423]

İnan, Roux, Leeming, Ögel veya Havra gibi araştırmacıların belirttikleri gibi çok geniş bir

[422] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 451-452.
[423] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 432-435.

coğrafyada yaşayan ve birçok kültür ve dinle temas sağlamakla kalmayıp bu dinlere intisap eden Türklerin kozmogonik mitlerinin de bu dinlerden etkilenmiş olması kaçınılmazdı.[424] Bundan dolayı Altay halklarının kozmogonik mitleri şamanizmden izler taşıdığı gibi İslam, Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık gibi dinlerden de izler taşımaktadır. Fakat konumuz açısından kadim Türk kozmogonik mitindeki bu izlerin kime ait olduğunu ortaya koymak yerine bu mit ve onun varyantlarında su motifine verilen yer üzerinde durmak önem taşımaktadır. Yukarıdaki kozmogonik mitin her iki varyantında da kaostan yaratılışa yer veren kozmogoniki mitlerde olduğu gibi başlangıçta suyun var olduğu, yeryüzünün ve insanın yaratılışının hareket noktasını oluşturduğu görülmektedir. Bu mitlerdeki su sembolizmine, suyun anlam ve işlevine ilişkin Eliade'ın yorumu kanaatimizce önemli bir açıklık kazandarmaktadır.

> "Bilkuvve var olmanın ve ayrışmamışlığın ilkesi, her tür kozmik tezahürün temeli, bütün tohumların taşıyıcısı olan su, bütün biçimlerin kendisinden meydana geldikleri ve bir felaket ya da gerilemeleri sonucunda dönecekleri ilksel özü sembolize etmektedir. Başlangıçta su vardı, her tür tarihsel ya da kozmik devrenin sonunda yine vardır ve –su, parçalanmamış birliği içinde bütün biçimleri bilkuvve taşıdığı için daima üretme özelliğine sahip olduğu için tek başına olmasa da- her zaman da var olacaktır. İçinde bulunduğu kültürel bütünlüklerin yapıları ne olursa olunsa su, komogonide, mitte, ritüelde ve ikonografide aynı işlevi yerine getirmektedir: Her tür biçimi *öncelemekte* ve her tür yaratılışı *desteklemektedir*. Suya dalış, biçim öncesi hale geri dönüşü, tamamen yenilenmeyi, yeni doğuşu simgelemektedir. Zira suya dalış, biçimlerin eriyip yok olması, varlık öncesindeki ayrışmamış hale yeniden dâhil olmakla eşdeğerken sudan çıkma kozmogonideki biçimsel tezahür eylemini tekrar etmektedir. Suya temas etmek her zaman yenilenmeyi temsil etmektedir. Çünkü bir taraftan eriyip yok oluşu bir "yeniden doğuş" takip etmekte diğer taraftan da suya dalış, verimli hale getirmekte, hayat ve yaratılış potansiyelini yükseltmektedir. İnisyatik bir ritüel aracılığıyla su, "yeniden doğuşu" sağlamakta, büyüsel bir ritüel aracılığıyla tedavi etmekte, cenaze ritüelleri aracılığıyla *post mortem* yeniden doğuşu temin etmektedir."[425]

---

[424] Bkz. Roux, s. 102; Leeming, s. 38; Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 419; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 13; Uno Harva, *Les représentations religieuses des peuples altaïques*, Paris 1959, s. 22, 27.
[425] Eliade, *Traité d'histoire des religions*, 165-166.

Verbitskiy' in derlediği Altay Türk kozmogonik mitinde görüldüğü üzere kozmos üç bölgeden oluşuyordu: Gök, yeryüzü ve yeraltı.[426] Üç katmandan oluşan bu evren tasavvurundaki "yukarı dünya"yı Tanrı Ülgen ve elçileri iskân ediyorlardı. "Ortay dünya"da insanlar yaşarlarken "aşağı dünya"nın sakinleri ise ölüler diyarının hükümdarı Ülgen ve hizmetçilerinden oluşuyordu. Bu tasavvurdaki önemli bir diğer husus ise dünyanın yuvarlak bir halka şeklinde olduğu ve onun etrafında da sonsuz bir denizin var olduğu inancıdır. Dünyanın bir noktadan başlayarak genişlediği inancıyla ilişkili olarak dünyanın bir merkeze sahip olduğu ve bu merkezin "dünyanın göbeği" şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.[427] Bu kozmik tasavvurda bu üç kozmik bölgede ve bu katmanları ayıran bölgelerin ruhsal/manevi varlıklara ev sahipliği yaptığı kabul edilirken bu üç bölgeyi bir birine bağlayan ve birinden diğerine geçişi sağlayan bir dünya direği, bir *axis mundi* ile yani kozmik bir eksenle irtibatlandırıldığı görülmektedir. Dinler Tarihi bu farklı kozmik katmaları birlikte tutan eksken düşüncesinin evrensel karakterini ortaya koymaktadır. Eski Romalıların, Yunanlıların veya Saksonların *universalis columna* diye tabir ettikleri bu direği Türkler bir "çadır direği" gibi tasavvur etmişlerdir. Türkler, göğün direği olarak, Kutup yıldızı 'nı düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup Yıldızı'na, "Demir kazık", "Altun kazık", "Demir ağaç" veya "Demir direk" demişlerdir. Kutup yıldızı veya altın kazık'ın tepesi, "göğün kapısı" olarak görülüyordu. Eski Türk düşüncesine göre, kutup yıldızı gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise, onun çevresinde görünüyorlardı. Kutup yıldızı, Tanrının ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle, yeryüzünü birleştiren, kutlu bir kapıydı. Bu kapı, gökle yeri, ruh âlemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran, bir sınır idi.[428]

Sibirya'nın tundralarında yaşıyan Yakut Türkleri, *axis mundi*yi bir "demir ağaç" olarak düşünüyorlardı. Yakutlara göre dünyadan yükselen bir "demir ağaç" şeklinde tasavvur edilen göğün direği vardı. Yer ve gök yaratılırken dünyanın ortasından kutup yıldızına kadar uzanan bu ağacın tohumu da atılmıştı. Yer ile gök geliştikçe bu ağaç da ikisini birleştirmişti. Görüldüğü üzere Türklerdeki "Demir kazık", gökle yer arasına atılmış bir eksendir.[429] Fakat bu eksen

---

[426] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 424. Roux'ya göre en Eski devirlerdeki Türk kozmografyasında evren iki katmandan oluşuyordu: Yukarıda gökyüzü ve aşağıda yeryüzü. Muhtemelen 11. yüzyılın ortalarından itibaren yabancı dinlerin etkisiyle bu tasavvura yer altı dünyası eklenmiştir (Bkz. Roux, s. 103). Üç bölge tasavvurunun ne şekilde oluştuğu konusunda ayrıntıya girmeyen Roux'nun aksine Maniheizmin etkisi üzerine vurgu yapan Ögel'e göre "üç bölge" prensibi, kökünü Mani dininin prensiplerinden olan "üç zaman kanunu"ndan almıştır (Bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 424). Ayrıca bkz. Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, c. 3, Ankara 2002, s. 264.
[427] Harva, s. 23-25.
[428] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 169-170.
[429] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 172.

üzerinde seyahat edebilmek ve böylece bir katmandan diğerine geçiş yapabilmek herkes için mümkün değildir. [430] Bu özellik, Eliade'ın tabiriyle "arkaik vecd tekniği" sayesinde beşeri halinden sıyrılarak bir kopuş gerçekleştiren ve böylece hem göksel bölgedeki aşkın varlıklarla hem de yeraltındaki ruhsal varlıklarla temas kurma imtiyazına sahip olan şamana aittir.

> "Trans esnasında şaman bu insanlık durumunu –yani "düşüş"ün sonuçlarını- ortadan kaldırmaya ve cennet mitlerinin bahsettiği başlangıçtaki insanın durumunu yeniden elde etmeye gayret etmektedir. Vecd, geçici olarak bütün beşeriyetin başlangıçtaki durumunu mevcut hâle getiriyor. Şu farkla ki, artık şaman, başlangıçtaki insanın yaptığı gibi Gökyüzüne bedeniyle değil vecd aracılığıyla sadece ruhen yükseliyor."[431]

Şamanın manevi yolculuğunun hareket noktası olarak kullanılan kayın ağacı kozmik ağacı ya da *axis mundi*yi temsil etmektedir. Ağaca tırmanarak şaman düzlemler arası bir yolculuğa çıkarak aşkın alana doğru yükselmektedir.[432] Aslında *axis mundi* veya dünya direği düşüncesi sadece Türk topluluklarına da has değildir. Bu motifin evrensel bir karaktere sahip olduğu görülmektedir. Asya'daki bütün büyük medeniyetlerin kozmos tasavvurlarında bu motife yer verildiği gibi kadim Mısır, Hint ve Çin medeniyetlerinde ve Cermenler gibi birçok kadim topluluklarda aynı motife rastlanılmaktadır.[433]

*Axis mundi*nin bir türevi olarak birçok mitte kozmik ağaç/dünya ağacı motifine yer verilmiştir. Kuzey Amerika yerlilerinden Salish kabilesinin inancına göre Tanrı, gökyüzü, yeryüzü ve yer altı olmak üzere üç dünya yaratmış ve bunların her birinin ortasından geçen ve bunları birbirine bağlayan bir ağaç vardır. Babillilere göre kozmik ağaç Kiskanu, verimlilik tanrısının ikametgâhıydı.[434] Bir Altay mitine göre dünyanın göbeğinde tepesi Bay Ülgen'in makamına değen devasa bir çam ağacı bulunmaktadır. Bu ağaç figürü Altaylı şamanların davulları üzerinde resmedilmektedir.[435] Bu ağaç çoğu zaman bir su kaynağı, bir ırmak ya da büyük bir gölün yakınında ve hatta bazen suyun içinde olarak telakki edilmektedir. Dünya direği motifinin

---

[430] Roux, s. 62. Bu kozmik eksenin bir ucu "Yeryüzünün göbeğinden" başlıyor, diğer ucu ise "Gökyüzünün göbeğine" kadar uzanıyordu (Bkz. Roux, s. 104).
[431] Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, s. 124.
[432] Mircea Eliade, *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1983, s. 109-110.
[433] Harva, s. 37; Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 17.
[434] Pamela R. Frese & S. J. M. Gray, "Trees", *ER*, c. 14, s. 9335.
[435] Davullarına kayın ağacı resmi yap(tır)an Altay şamanlarına göre bu ağaç Tanrıdan ayrılmıştır. Budan dolayı bu ağaca yıldırım düşmez (A. V. Anohin, "Altay Şamanlığına Ait Maddeler", çev. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dînî Tarihi*, İstanbul 1976, 122).

diğer bir türevi olan kozmik dağ ile dünya ağacı/kozmik ağaç arasındaki temel fark ağacın canlı olması ve canlılık bahşetmesidir.[436] Birçok dini geleneğe göre kozmik ağaç, dünyanın kutsallığını onun yaratılışını, canlılığını ve verimliliğini temsil etmektedir. Böylece kozmik ağaç aynı zamanda bir hayat ve ölümsüzlük ağacıdır.[437] Hayat ve kader ağacına Osmanlılar tarafından da inanılıyordu. İnanışa göre *Tuba* olarak adlandırılan bu ağaç gökyüzünün ortasında büyür ve o kadar büyüktür ki her biri bir insanın kaderini taşıyan milyonlarca yaprağa sahiptir. Bir insan öldüğünde ağaçtaki yapraklardan biri yere düşmektedir. İranlı Müslümanlar ise Tuba'nın bir su kaynağının kıyısında büyüdüğüne inanmaktadırlar.[438]

Axis mundi imgesi farklı mahiyetteki varlıkların bir düzlemden diğerini geçişini ve bir araya gelişini ifade etmektedir. *Axis mundi* yaratılışın başladığı noktayı yani dünyanın merkezini ve kozmik bölgelerin kesiştiği yeri temsil etmektedir.[439] Dolayısıyla *axis mundi* olarak kabul edilen kozmik ağaç da düzlemleri bir birleriyle irtibatlı hale getirerek iletişimi mümkün kılmaktadır.[440] Fakat daha önce belirtildiği üzere her düzlemde farklı varlık tarzlarını gerektirdiği için bu iletişim herkes tarafından sağlanamadığı gibi belli ritüellerin aracılığı olmadan da sağlanamaz.

Eliade'a göre kozmik ağaç sembolizmin ya da diğer bir ifadeyle ağacın kutsal kabul edilmesinin temelinde onun kendini aşan bir gücü tezahür ettirmesi bulunmaktadır. Bir çekirdeğin büyümesiyle büyüyen ve uzayan ağaç, son baharda yapraklarını düşürmekte, dalları kurur gibi olmakta ve böylece ölüm safhasına geçmekteyken ilkbaharda yeniden canlanarak tekrar yeşermekte, yeni yapraklara bürünmekte ve bazen de meyveler vermektedir. Dolayısıyla ağacın öldükten sonra tekrar canlı hale getiren güç onu *homo religiosus*un muhayyilesinde kutsal bir nesne haline getirmektedir. Hayat/can, bu dünyaya ait olmayıp beşer üstü kutsal bir alana ait olduğu için ağaç da bu alanın dünyadaki bir tezahürü yani Eliade'ın tabiriyle bir *hierofani* haline gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında ağacın hayatı temsil etmesi, hayatın ve canlılığın bir sembolü olması daha iyi anlaşılmaktadır. Ağacın kozmik niteliği ise onun tıpkı kozmos gibi bu sembolik değerinden ileri gelmektedir. Kozmosun adeta bir mikrokozmosu olan ağacın hierofanik niteliği ona kozmik bir nitelik kazandırmaktadır.[441] Ağaç sembolizmiyle ilgili olarak

---

[436] Harva, s. 52-53.
[437] Frese & Gray, s. 9335.
[438] Harva, s. 54.
[439] Lawrence E. Sullivan, "Axis Mundi", *ER*, c. 2, s. 713.
[440] Eliade, *Images et symboles*, s. 57.
[441] Konuyla ilgili ayrıntılı bir analiz için bkz. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 232-233; Eliade, "Kozmik Ağaç Sembolizmi ve Bitkilerle İlgili Kültler", *Le sacré et le profane*, s. 127-131.

Eliade'ın altını çizdiği diğer bir önemli nokta ise kozmik ağacın sadece kozmosu sembolize etmeyip aynı zamanda insanın dünyadaki halini de ifade etmiş olmasıdır.[442]

2. Geleneksel Türk Dininde Su ile İlgili İnanç ve Uygulamalar

Kadim Türkler, su yerine, "sub" derlerdi. Sonradan "b" sesi bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da büsbütün düşmüş ve "su" diye söylenmeye başlanmıştı. "Sub" kelimesi ilk kez Göktürk yazıtlarında görülmektedir. Daha sonra 744'de kurulan Birinci Uygur devletinin ilk kağanının yazıtı ve Turfan'da bulunan Göktürk yazıtında, diğer taraftan da el yazısıyla yazılmış Irk-Bitig adlı vesikada ortaya çıkmaktadır. "Suv" şeklindeki telaffuzla yazılan kelime ise İlk Uygur yazılarıyla birlikte görülür. "Suv" şeklindeki telaffuz 11. yüzyılda yazılmış Kaşgarlı Mahmud'un kitabı ile *Kutadgu Bilig* içinde devam etmiştir. Daha sonraki çağlarda bu deyiş ortadan kalmıştır. Ancak birçok Türk ağızlarında "su" sözü, uzun bir sesli ile "suu, sû" biçiminde seslendirilmektedir. "Sug" deyişi eski Türkçede yalnızca Oğuz Destanı içinde görüldüğü gibi Radlof 'un Sözlüğü'ndeki bir örnekte Sagay, Koybal ve Şor gibi Altay kültür çevresindeki Türk kesimlerinin de suya "sug" dedikleri belirtilmektedir.[443]

2.1. Yer Su İnancı

Göktürk imparatorluğu devrine ait Orhon yazıtları yer-su ruhlarının mahiyetini hakkında bilgi vermektedir. Bu yazıtlardan anlaşıldığına göre yer-su kültü 8. yüzyılda Türk İmparatorluğunda devletin resmî kültlerinden biri olmuştur.[444] Göktürklerin "ıduk yer-sub" (kutsal yer-su) ile ifade ettikleri kavram hem koruyucu ruhlar hem vatan idi. Bu kutsal yer-su ruhları Göktürklerin mukadderatını idare ediyorlar, vatanın korunmasını sağlıyorlardı. Göktürk vatanına saldıran düşmanlar, tanrı Umay ve yer-su ruhlarının yardımıyla mağlup edilmişlerdi. İslam öncesi Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç-orman, kaya kültleri eski Türk yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır.[445] Bütün büyük dünya kültürlerinde toprakla suyun ayrı ayrı unsurlar olarak görülmesine karşın Türklerin toprağı susuz olarak düşünememiş olmalarından dolayı bu iki unsuru birlikte tuttuklarını ifade eden Ögel'e göre "yer ruhları" yer ve sular içinde toplanmışlardı. Toprağı suyla değerlendiren Türkler için yalnız başına bir toprak,

---

[442] Eliade, *Traité d'histoire des religions*, s. 236.
[443] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 317-318.
[444] Abdülkadir İnan, "Türklerde Su Kültüyle İlgili Gelenekler", *Makaleler ve İncelemeler*, 2. bsk., Ankara 1987, s. 491.
[445] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. bsk., Ankara 1986, s. 48; İnan, *Eski Türk Dînî Tarihi*, s. 30-31.

suyu olmadan hayat veremezdi. Bundan dolayı toprak ancak su ile düşünüldüğü zaman bir mana kazanabiliyordu. "Türklerin yer ve suları", aynı zamanda Türklere yardım ediyorlardı. Çaylar, ırmaklar ve göller, canlı ve yaşayan şeyler gibi kabul edilmişlerdi. Bunlar, Tanrı gibi insanların çok üzerinde bulunan, kutsal varlıklar değillerdi, insanlar, onlarla ilişki kurabilirlerdi. Göktürk yazıtlarına göre ise iyi hizmet göstermeyenlerin veya isyan edenler de kutsal yer ve sular tarafından cezalandırılıyordu.[446] Emel Esin, yer-su (yer-sub) kavramının yeryüzü anlamında olduğunu berilterek bunun Türklerin en eski kozmolojisine dayandığını ifade etmektedir. Bu kozmolojiye göre gök ile birlikte yer-su birbirini tamamlayan iki dikotomik unsurdu.[447]

İslam müelliflerinden Gerdizi, İrtiş boyunda yaşayan Kimeklerde su kültü bulunduğunu yazarak Kimeklerin İrtiş ırmağını büyük saydıklarını, ona tapındıklarını ve secde ettiklerini ve "su, Kimeklerin tanrısıdır" dediklerini yazar. İbnu'l-Fakih'in verdiği bilgiye göre Barshanlılarda Isıkgöl kültü vardı. Barshan halkı her yıl özel bir şekilde, yeni merasimle bu gölü dolaşarak takdis ederlerdi. Çağdaş şamanist Altay ve Yenisey Türklerinin yer-su kültünü ve ayinlerinde

---

[446] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 322.

[447] Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001, s. 19. Esin'e göre eski Türkçede Yer-sub (yer-su) yeryüzü anlamına gelirken yer kelimesi bir yere işaret etmek için kullanılıyordu (s. 19, dip. 1). Esin'in bu konuda referans gösterdiği Clauson'a göre yer-su terimini kullanıldığı bağlamlara bakıldığında bunun bir araziyi yani hem toprağı, hem akarsuları ve gölleri vs. olan bir bölgeyi ifade etmektedir (Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 783). Bu terim Bilge Kağan tarafından ölen kardeşi Kül Tigin adına M.S. 732 yılında dikilen Kül Tegin Yazıtında şu şekilde geçmektedir: "Yukarıda Türk Tanrısı, Türkün mukaddes yeri suyu böyle tanzim etmiş…(…türk tenrisi iduk yiri subı ança etmiş…)" (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936, s. 34); "Ecdadımızın hüküm sürdüğü yer sular sahipsiz olmasın diye…(… yir sub idisiz bolmazun tiyin…)" (Orkun, s. 38). Bu cümleyi Talat Tekin şöyle çevirmiştir: "Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği topraklar ve sular sahipsiz kalmasın diyi…"(Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 43). M.S.734 yılında ölen Bilge Kağan anısına, 735'te oğlu Tenri Kağan tarafından dikilen Bilge Kağan Yazıtında ise "yer su" terimi şu ifalerde geçmektedir: "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri suyu öyle tanzim etmiştir…" (Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 12. bsk., İstanbul 1988, s. 35). Tekin'in çevirisi ise şu şekildedir: "Yukarıda(ki) Türk Tanrısı (ve) kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmışlar…" (Tekin, s. 41). "Yukarıdaki Tanrı ve mukaddes yer sular (iduk yer sub)… Dokuz Oğuz kavmi yerlerini sularını (yerin subun) bırakıp Çin'e doğru gittiler…" (Orkun, s. 64-66). Aynı cümleyi Tekin şöyle çevirmiştir: "…yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) Yer (ve) Su (ruhları ile)… Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin'e doğru gitti" (Tekin, s. 51). "…yerine doğru suyuna doğru kondu (…yerinerü suvınaru kondı)…" (Orkun, s. 66-67; Ergin, *Orhun Abideleri*, s. 43). Orhun Kitabeleri'ni çözümleyen Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen (1842 –1927) ise kitabelerde geçen "yer sub" tabirini "la terre et l'eau" yani "yer ve su" şeklinde çevirmiştir (Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896, s. 104, 126, 127). Yer kelimesinin etimolojisi de aslında Türklerin kozmolojisini yansıtmaktadır. Bugün Türkçede kullanılan "yarmak" kelimesiyle aynı kökten gelen "yer" kelimesi yaratılıştaki ilk birliğin bölünmesi/yarılmasıyla iki bölgenin meydana geldiğine işaret etmektedir. Altay kozmogonik mitinde ifade edildiği üzere "dünya bir deniz idi; ne gök vardı ne bir yer". Dünyanın adeta ikiye yarılması sonucunda göğün karşısındaki ya da diğer tarafındaki bölgeye "yer" denilmiştir. "Yer" kelimesinin etimolojsiyle ilgili olarak bkz. Clauson, s. 955. Clauson'un tanımı eksik görünmektedir. Bu noktada Talat Tekin'in "yer sub" terimi yeri geldiğindi toprak, yeri geldiğinde yer ve yurt ve yeri geldiğinde de Yer (ve) Su (ruhları) şeklinde aktarması isabetli görünmektedir. Dolayısıyla Clauson'un iddiasının aksine "yer su" kavramı sadece coğrafi bir alana işaret etmekle kalmayıp çoğu zaman Türklerin dini inançlarını da yansıtmaktadır.

yer-suya hitaben ilahiler okumaktadırlar. Altaylıların inanışlarına göre ehli hayvanları yaratan ve onlara bereket veren yer-sudur, yer-su ruhları insanların yaşadığı muhitte yaşarlar.

2.2. Yer Su İnancı ile İslamın Sentezi

Türkler islâmiyeti kabul ettikten sonra su kültünün izlerini uzun müddet muhafaza etmişlerdir. Başkurtlar bir gölde veya ırmakta ilk defa yıkanmak isterlerse, elbiselerinden veya kuşaklarından bir iplik koparıp suya atarlardı. Bir köye yeni gelen geline "hu körün- dürü" (su gösterme) denilen ve kadınlar tarafından bir merasim yaparlardı. Bu merasim gelin geldiği günün ertesi sabah yapılırdı. Köyün kadınları ve kızları toplanıp gelini köyün yakınındaki ırmağa veya göle götürürlerdi. İhtiyar bir kadın gelini suya, suyu geline gösterdikten sonra "babalardan kalan su, analardan kalan su" diyerek bir şeyler söyler ve gelinin süslerinden bir gümüş para koparıp suya atardı. İnan, bu âdetleri Ural'ın doğusunda yaşayan Katay, Salcuvut, Barın, Beketin ve Tabın boylarında bizzat gözlemlemiş, Kazakistan'da seyahat ettiği sıralarda İrtiş ırmağını ilk defa geçeceğini duyan Argın-Atıgaylı Kudaroğlu kanbur Sersenbay ağa "İrtiş'i ilk geçiyorsunuz, mendilinizi suya atınız" demesini işitmişti. Çünkü Kazak âdetine göre bir ırmağı ilk geçen suya bir şey atmalıydı.[448]

Başkurtlarda bir koca karının rehberliğinde yapılan "su gösterme" törene gelinlerin kayın babanın içtiği pınar, ırmak ve göl sularına gümüş paralar saçı yaparak selam vermesi saçı düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Saçı, yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban ritüelidir.[449] Pınarlara ve sulara saçı yapan Altayların ve eski Türklerin bu anlayışı günümüz Anadolu'sunda özellikle düğün törenleri çerçevesinde yaşamaya devam etmektedir.

Anadolu'nun birçok yerlerinde hıdrellez gününde kadın ve kızların Tanrı'ya dilekçe yazıp suya atma âdetlerini, büyü yapılan biri denizi geçerse büyünün bozulacağına İstanbul'da bile inanan kadınlar var oluşunu İnan, bu geleneksel Türk kültürünün kalıntıları olarak değerlendirmektedir.[450]

Günümüzde halk dindarlığı şeklinde değerlendirilen bazı inanış ve uygulamaları anlamak için bunların kökenine inmek gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bugün Konya'daki Mevlana Müzesinin önündeki şadırvana ya da girişin sağ tarafından bulunan çeşmenin yalağına atılan paraların

---

[448] İnan, "Türklerde Su Kültüyle İlgili Gelenekler", s. 491-492.
[449] İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 166-167.
[450] İnan, "Türklerde Su Kültüyle İlgili Gelenekler", s. 492.

sahipleri tarafından bu tür uygulamaların tarihi anlamları her ne kadar bilinmiyor olsa bunun kadim gelenekle ilgili olduğu apaçıktır. Yine Ögel'in belirttiği gibi bugün Anadolu'da hala varlığını sürdüren suyun içine el sokma yasağı, özellikle de banyo suyuna el sokmama ilkesi yine kadim geleneğin izlerini taşımaktadır. Su üzerine yemin etme pratiği günümüzde varlığını sürdüren ve yüzyıllar ötesinden gelen bir uygulamanın uzantısı olarak karşımızda durmaktadır.[451] Aynı şekilde özellikle kırsal kesimde yapılan düğünlerdeki adetlerin birçoğunu anlamlandırmak kadim kültürün bilinmesine bağlıdır.

Büyük ırmakları geçmiş olan kimsede sihrî bir kuvvetin bulunduğu inanışı da eski Türklerin inanışları arasındadır. Eski Oğuzlarda ve Moğollarda gözlenen bu inanış İslâmiyetin yayılışından sonra ortadan kalkmış olsa da sudan çekinme âdetinin izleri geleneksel düşünceyi devam ettiren Müslüman bazı göçebe oymaklarında 19. yüzyılın ilk yarısında bile gözlemlenmiştir. Kuzey Kazak bozkırlarında yıllarca dolaşan Gazi adlı bir Tatar hocası Kazakların İslam'ın emir ve yasaklarına uymayan birçok âdetlerini eleştirdiği 1847 tarihli risalesinde Kazakların kışın yıkanmadıklarını ve bu âdetle ilgili inanışlarını zikretmektedir. Kazaklardaki bu anlayışı muhtemelen 1840–1845 yılları arasında gözelmeleyen Gazi hocanın aksine İnan, 1912–1914 ve 1918–1922 yıllarında birçok Kazak boyları arasında dolaşarak âdetlerine dikkat ettiği halde, Gazi hocanın tasvir ettiği âdeti göremediğini ifade etmektedir. Gazi hocanın gözlemlediği dönemle İnan'ın bölgeyi ziyaret ettiği dönem arasında geçen süre zarfında İslamlaşma sürecinin ilerleyerek geleneksel anlayışı ortadan kaldırmış olması kuvvetle muhtemeldir. İnan'ın yakaladığı şu küçük ipucu bu görüşü destekler mahiyettedir. İnan, sabahları elini, yüzünü yıkamadan sofraya gelen Kazak çocuklarını anaları tekdir ederken, ihtiyarların, şaka olarak, "dokunmayın, buzağıları, kuzuları semiz olur" dediklerini işittiğini, böyle bir "şakanın" Başkurtlarda da tespit edildiğini bildirmekte ve bu "şaka"nın eski inanışın kalıntısı olduğu hususunda şüphe olmadığına dikkat çekmektedir. İnan'ın dikkat çektiği diğer bir husus ise suya ilişkin bu yaklaşımın, Kazakların sözkonusu bu âdetinin, sanıldığı gibi, temizliğe riayet etmemek gibi basit bir tembelliğin neticesi değil, arı ve kutlu bir ruh veya ruhun makamı sayılan suyu kirletmekten çekinme ve sakınma gereğiydi. Suyu ancak belirli kurallara uygun bir şekilde ve belirli ritüelleri yerine getirmek suretiyle kullanmak mümkündü. Fakat bu tür kuralların ve ritüellerin var olduğu olduğu anlaşılmakla birlikte bunların neden ibaret olduğu yani bunlar hakkındaki ayrıntılar bilinmemektedir.[452]

---

[451] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 326-327.
[452] İnan, "Türklerde Su Kültüyle İlgili Gelenekler", s. 493-495.

Oğuz Türklerinin en meşhur destanı ve Türk edebiyatının en büyük abidelerinden bir olan ***Dede Korkut*** kitabında suya ilişkin geleneksel Türk inanışlarıya İslam inancının kaynaştığı noktasındaki Ögel'in görüşü isabetli görünmektedir. Salur Kazan'ın kaybolan ordusunu yani aile ile çevresinin haberini akarsulardan sorduğu bölümde su tasavvuruyla ilgili önemli bir pasaj yer almaktadır:

> "Kazan'ın önüne bir su geldi. Kazan der: Su Hak yüzünü görmüştür, ben bu su ile haberleşeyim dedi. Görelim hanım nice haberleşti: Kazan der: Çağıl çağıl kayalardan çıkan su / Ağaç gemileri oynatan su / Hasan ile Hüseyin'in hasreti su / Bağ ve bostanın ziyneti su / Ayişe ile Fatıma'nm bakışı su / Koç atların gelip içtiği su / Kızıl develerin gelip geçtiği su / Ak koyunların gelip çevresinde yattığı su / yurdumun haberini biliyor musun söyle bana / Kara başım kurban olsun suyum sana dedi. Su nasıl haber versin. Sudan geçti, bu sefer bir kurda rastladı. Kurt yüzü mübarektir, kurt ile bir haberleşeyim dedi."[453]

Bu pasajda suyun Hak yüzünü görmüş olması onun beşeri boyutun ötesinde bir mahiyet arz ettiği tasavvuru yer almaktadır. İnsan hak yüzünü göremez ama su görmüştür. Burada suyun sembolik yönü ortaya çıkmakta ve suyun neden kutsal olduğu netlik kazanmaktadır. Su insanlığın Cennetten kovulmadan önceki halini, düzlemlerin birbirlerinden ayrılmadan önceki halini, kutsal-profan ayrımının meydana gelmediği anı temsil etmektedir. Su dünyada olmakla beraber fizik yönü bulunmakla beraber bir de gözle görülmeyen elle tutulmayan bu dünyayı aşan, aşkın alanla ilgili yönü vardır. Hak yüzünü gören su elbette ki kutsal olacaktır.

2.3. Kutsal Pınar Olgusu

Su kutsal kabul edildiği için doğal olarak su kaynağı da kutsal kabul edilmiştir. Bundan dolayı geleneksel Türk kültüründe kutsal pınar anlayışı da çok yaygındı.[454] Bütün arkaik kültürlerde olduğu gibi Türklerin animistik tasavvurları tabiat unsurlarını, güç ve olaylarını canlı birer varlık olduğu ilkesine dayanmaktadır. Bu bağlamda su ve suyun kaynağı olan pınarın da canlı ve hareket halinde bir varlık olduğu için bunu da canlı kılan bir ruhun olması ya da bunu hareket ettiren bir ruhun olması gerekiyordu. "Pınarın ruhu" veya sahibi inancı bu düşünceden hareketle meydana gelmiş gibi gözükmektedir. Abdulkadir İnan'ın verdiği bilgilere göre Türklerin geleneksel dini anlayışında pınarı canlı hale getiren ilke "pınar izisi' ' diye adlandırılmıştır.

---

[453] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 36.
[454] Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 140.

Geleneksel Türk inancına göre yerin, dağların ve suların birer ruhu, izisi, yani sahibi vardır.[455] Bu kadim düşüncenin izleri çok yakın bir zamana kadar ve belki de hala Anadolu'nun birçok köşesinde görülmeye devam etmektedir. İnan'ın konuyla ilgili gözlemi dikkat çekicidir:

> "Ankara 'dan 90 kilometre uzaklıkta, Kızılcahamam çevresinde, bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınarın yanındaki çalılıklar, bağlanan paçavralardan adeta görünmüyordu. Burada bir veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar, doğrudan doğruya, "pınar izisi" ve "su ruhuna" bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türkler bu paçavraları, dinî bir hûşu ile bağlarken, şamanizm âdeti yaptıklarının farkında değildir".[456]

Kayseri ve çevresindeki ziyaretler yerleriyle ilgili 1990'lı yıllarda yapılan araştırmaya göre Kayseri'nin 75 km kuzeyinde yer alan Hırka Köyü yakınlarında ortaya çıkan ve kutsal kabul edilen su ziyaret ediliyordu. Su kaynağının yanında bulunan kayısı ağacının meyveleri gelenler tarafından yeniliyor, dallarına çaput bağlanıyor fakat bunlar kesilmiyordu.[457] Kayseri merkeze 38 km uzaklıktaki Mollahacı Köyü yakınlarında ise Derebahçe deresinin kuzey kıyısındaki kayadan çok tatlı bir suyun çıktığı ifade edilmektedir. Suyun yanıbaşında bir dağdağan ağacı büyümüştür. Halk bu ağacı "Dede", yanıbaşında kayadan çıkan suyu da "Dede Suyu" diye adlandırmakta ve bu suyun şifalı olduğuna inanmaktadır. Suyla ilgili bir rivayet dikkat çekicidir. Rivayete göre I. Dünya ve Çanakkale savaşları esnasında su kaybolmuş tekrar akmaya başladığı zaman da kan renginde ve bulanık bir su akmıştır.[458] Kayseri'nin Yahyahı ilçesinin güneyinde, Aladağlar'ın Aksu mevkiindeki yatırın yanında bulunan pınara "Dede Pınarı" denilmektedir. Pınarın yanındaki bodur ağaçlara hastalar, çocuğu olmayanlar veya başka bir dileği olanlar çaput bağlayıp dilekte bulunmaktadırlar.[459]

Daha önce belirtildiği üzere İslam'ın Türkler arasında yayılmasıyla birlikte geleneksel inanç ve pratiklerin bazıları ortadan koybulurken birçoğu da yeni dine adapte olarak devam ettirilmiştir. İslam'ın cin ve bu varlık türünün dişi hali olan peri inancı geleneksel dindeki "pınar ruhu", "pınar izisi" veya "su ruhu" inancını yeni kategoriye uyarlayarak devam etmesini sağlamıştır.

---

[455] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 2, s. 359; Ünver Günay & Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007, s. 78.
[456] Abdülkadir İnan, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Makaleler ve İncelemeler*, s. 472.
[457] Günay et al., s. 22.
[458] Günay et al., s. 23.
[459] Günay et al., s. 69.

İslamiyetten önceki eski Türk inanışlarının izlerini 15. ve 16. yüzyılda yazıya geçirilen *Dede Korkut* kitabında görmek mümkündür. Bu eserde perilerin konduğu yer olan bir pınardan bahsedilmektedir:

> "Oğuz bir gün yaylaya göçtü. Aruz'un bir çobanı var idi. Adına Konur Koca Sarı Çoban derlerdi. Oğuz'un önünce bundan evvel kimse göçmezdi. Uzun Pınar denmekle meşhur bir pınar var idi. O pınara periler konmuştu. Ansızın koyun ürktü. Çoban erkeçe kızdı, ileri vardı. Gördü ki peri kızları kanat kanada bağlamışlar, uçuyorlar. Çoban, keçesini üzerine attı, peri kızının birini tuttu. Tamah edip derhal temasta bulundu. Koyun ürkmeğe başladı. Çoban koyunun önüne koştu. Peri kızı kanat vurup uçtu, der: Çoban yıl tamam olunca, bende emanetin var, gel al dedi. Amma Oğuz'un başına felaket getirdin dedi. Çobanın içine korku düştü. Amma, kızın derdinden, benzi sarardı. Zamanla Oğuz yine yaylaya göçtü. Çoban gene bu pınara geldi…"[460]

Kırgız Türklerinin milli destanı olan Manas destanında Yakup Han çocuğu olmayan hanımıyla ilgili şu şikâyette bulunmaktadır:

> "Çıırçı'yı alalı, henüz çocuk öpmedim! "Bu Çıırçı saçını, hiç bir zaman taramaz! Tanrıya tövbe edip, bana da bir gün bakmaz! "Belini berk bağlamaz! Bu Çıırçı bana hiç, erkek oğul doğmadı! On dört yıldır alalı, ana dahi olmadı! Kutsal bir yere gidip, adım bile atmadı! Kutsal pınara gidip, yanında bir yatmadı! "Bir elmanın altına, giderek oynamadı! (Kısırlıkdan) kurtulup, kutsal yol bulamadı! Ey Allahü Taalâ, kendini bana, yâr et! Çıırıçı'nın rahminde, bir erkek evlât var et!"[461]

Bahaeddin Ögel'in W. Radloff'un Proben adlı kitabına dayanarak yaptığı yukarıdaki pasajın çevirisiyle E. Gürsoy-Naskali tarafından yapılan çeviri arasındaki fark dikkat çekicidir. Ögel'in "kutsal pınara gidip, yanında bir yatmadı" diye çevirdiği cümle, Gürsoy-Naskali'nin yayına hazırladığı Manas Destanı kitabında "kaplıcalarda gece yatmadı"[462] şeklinde aktarılmıştır. Radloff'a ait orijinal metinde ise bu cümle şu şekilde verilmiştir: "Uebernachtet' nie beim Heilquell".[463] Almancadaki "heilquelle" kelimesi şifa anlamına gelen "heil" öneki ile kaynak anlamına gelen "quelle" sonekinden oluşmaktadır. Dolayısıyla "heilquelle" kelimesi kaynak suyunu ifade etmektedir. Almancada kutsal anlamını ifade eden "heilig" kelimesinin kökenindeki terimin de "heil" terimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda kutsallık ve şifa

---

[460] Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, s. 169.
[461] Ögel, *Türk Mitolojisi*, c. 1, s. 506.
[462] Wilhelm Radloff, *Manas Destanı*, yay. haz.: Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995, s. 17.
[463] Wilhelm Radloff, *Proben der Volksliteratur der nördlichen Türkischen Stämme*, c. 5, St. Petersbourg 1885, s. 2.

edicilik, iyileştiricilik bir ilişkinin var olduğu görülür.[464] Dolayısıyla Manas Destanındaki yukarıdaki pasaj bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde Ögel'in çevirisinin daha isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır. Fakat Ögel'in "kutsal bir yer" şeklinde çevirdiği cümlede muğlâklık sezilmektedir. Radloff'un kitabında "heilige Stätte"[465] deyimini Gürsoy-Naskali, "evliya mezarı"[466] diye aktarmıştır. Bu noktada ise Gürsoy-Naskali'nin çevirisi isabetleri görünmektedir. Yukarıdaki pasaj birkaç yönden önem arz etmektedir. Birincisi, bu pasajda bugün ziyaret fenomeni diye adlandırdığımız ve hala canlı bir fenomen olan bir olgunun altındaki dinamiği ortaya koymakta ve insanların niçin evliya mezarlarını, türbeleri, su kaynaklarını, kutsal kabul edilen ağaçları ziyaret ettiklerini izah etmektedir. İkinci husus ise Türklerin İslam'ı kabulleriyle geleneksel kültür ve pratiklerinden tamamen kopmadıklarını, birçok durumda bunları yeni dine adapte ederek devam ettirdiklerinin görülmesidir. Üçüncü husus ise konumuzla doğrudan alakalı olup geleneksel kültürdeki pınarların bugün bizim anladığımız anlamda çeşmelerle ilgili olmayıp bizim göz dediğimiz doğal su kaynaklarını ifade etmeleridir.

Yozgat'ın Çayıralan ilçesini bağlı Yukarıyahyasaray köyünde "Hacet Pınarı" diye adlandırılan ve bir kayanın dibinden çıkan suyun sıtma gibi bazı hastalıkları tedavi edici özelliğinin bulunduğuna inanılıyordu. Bu pınarın sağ tarafında bir mağara ve karşı tarafta "dedeler" diye adlandırılan ve bir yatır bulunduğuna inanılan bir tepe vardır. Rivayete göre bu pınarda bir çift gusül abdesti almak istemiş bunun üzerine de pınarın suyu uzun müddet kesilmiştir. Bu örnekte görüldüğü üzere mağara, su, yatır gibi arkaik dindarlığın ve geleneksel inanç sistemin İslam ile sentezlenerek devam ettiğini göstermektedir. Suyun iyileştirici, tedavi edici, şifalı yönü, alan araştırmasını yaptığımız sırada Kahramanmaraş'ta karşımıza bir kez daha çıkmıştır. Kahramanmaraş merkezdeki bir mahallenin ortasında yer alan "Uyuz Pınarı"nın şifalı (resim 306, 307) niteliğine inanan halk gelip suyundan içmekte ve bu suyla banyo yapmaktadır. Kayseri'nin Felahiye ilçesindeki "Sıtma Pınarı" ise sıtma hastalığına yakalanan ve uyuz olanların şifa bulduğuna inanılan bir su kaynağıdır.[467]

Kayseri'nin Bünyan ilçesinde Bayramlı Camii avlusunda yer alan "Süt Pınarı"nın göz ağrısı olanlarla sütü az olan ya da sütü kesilen kadınlara iyi geldiği söylenmektedir. Gözü ağrıyanlar bu su ile yüzlerini yıkayarak şifa ararlarken sütü kesilen kadınlar pınarın başında üç İhlas ile bir

---

[464] Arif Cemil Denker & Bülent Davran, *Almanca-Türkçe Büyük Lügat*, İstanbul 1966, s. 291-292
[465] Radloff, *Proben*, s. 1.
[466] Radloff, *Manas Destanı*, s. 17.
[467] Ünver, s. 47.

Fatiha okur ve suyuyla sağ göğsünü yıkar. Daha sonra elindeki bir ekmek parçasını su ile ıslatarak yarısını pınarın başına bırakır diğer yarısını ise arkasına bakmadan yiyerek oradan uzaklaşır. Üç gün sonra kadınların bol miktarda sahibi olduklarını inanılır.[468] Bünyan'da yer alan diğer pınar ise "Dilek Pınarı"dır. Bir kayanın dibinden çıkan su bir birikinti oluşturmuştur. Bu pınarın yakınlarından geçenler içlerinden bir dilek tutarak herhangi bir ağacı ucundan ikiye ayırıp arasına bir taş sıkıştırdıktan sonra suya bırakırlar. Eğer ağaç suyun içinde dik bir vaziyette durursa o dileğin gerçekleşeceğine inanılır.[469]

2.4. Pınar-Çeşme Ayrımı

Çeşme fenomeni bir taraftan Anadolu'ya gelen Türklerin ana kitleden ayrılarak ana kitleden ayrılarak bu kitle ile geleneksel kültür zemininde ortak değerleri devam ettirdiğini diğer taraftan farklı tarihi, coğrafi, ekonomik ve sosyal şartlar altında farklılaştığını göstermektedir. Bugün "su"[470] kelimesi, "toprak" ve "yer(yüzü)"[471] kelimeleri Azericede, Kazakçada, Kırgızcada, Tatarcada, Türkmence, Uygurca ve Özbekçede aynı ya da yakın kelimelerle ifade edilirken bizim Türkçe'de kullandığımız "çeşme" kelimesinin zikredilen diğer dillerde "fontan"[472] kelimesiyle ifade edilmesi bu durumun en bariz göstergelerinden biridir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere geleneksel Türk kültüründeki pınar ile daha sonra geliştirilerek bir kültür eseri haline getirilen çeşmenin birbirinden farklıdır. Pınar geleneksel kültürde suyun çıktığı yeri, suyun kaynağını yani suyun gözünü ifade ediyordu. Oysa çeşme her ne kadar etimolojik olarak aynı anlamı taşıyor olsa da terim olarak belli bir mimari tarzı, inşa edilen bir yapıyı ifade eder hale gelmiştir. Dolayısıyla Türklerin kendi kültürlerinde var olan pınar kelimesi dururken çeşme kelimesini tercih ettiklerini sadece İran kültürünün etkisine bağlamanın yeterli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce bu kavramsal dönüşümün temel nedeni, ortaya çıkan yeni fenomenin yani çeşme olgusunu pınar kelimesinin karşılayamaz hale gelmiş olmasıydı. Yeni bir olguyu ifade etmek için yeni bir kavram gerekiyordu. Bundan dolayı suyun gözünü ifade etmek için pınar kelimesi kullanılmaya devam ederken yeni bir olgu olan çeşme yapılarını ifade etmek için de çeşme kelimesi kullanılmıştır.

---

[468] Ünver, s. 35.
[469] Ünver, s. 36; Anadolu'da icra edilmeye devam eden su kültüyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990, s. 43-46; Özkul Çobanoğlu, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültü", *Türk Kültürü*, 31:361 (1993), s. 294-297; İskender Oymak, "Anadolu'da Su Kültünün İzleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:1 (2010), s. 44-54; Gürhan Dönmez, "Anadolu Efsanelerinde Su Motifi", *Milli Kültür*, 62 (1988), s. 14-17.
[470] Kurtuluş Öztopçu et al., *Dictionary of the Turkic Languages*, New York 1999, s. 163.
[471] Öztopçu et al., s. 49.
[472] Öztopçu et al., s. 62.

3. İslam'da Su

İslam'ın monoteistik karekteri özellikle yaratılış noktasında arkaik dini sistemlerle özellikle de geleneksel Türk dini ile farklılık arz etmektedir. Zira İslam ex nihilo yaratılış ön planda tutarak kadir-i mutlak ve âlim-i kül, eşi benzeri olmayan bir tanrı anlayışına sahiptir. Allah her şeyi yok var etmiştir ve tek yaratıcı odur. Dolayısıyla İslam perspektifinden evrende var olan her şey Allah'ın eseridir. Bu bağlamda su da diğer varlıklar gibi onun var ettiği bir unsurdur. Dolayısıyla gücü, kutsallığı ve hususiyete tanrısal bir menşeden gelmiş olmasıdır. Diğer taraftan suya ilişkin tasavvurun Kuran'da bizzat telkin edilmesi bu unsur hakkında inananların idrak ve telakkilerini şekillendirmiştir. Çeşme kitabelerinde görülen çok sayıdaki ayet ve hadislerin hayır sahiplerinin suya ve çeşmeleri ilişkin nasıl bir tasavvur geliştirdiklerini ortaya koymaktadır.

3.1. Suyun Ontolojik Değeri

Eski çeşme yazıtlarında "ayni'l-mübarek" (mübarek çeşme) ifadesi çeşmelerin kutsal bir nitelik arz ettiğini göstermektedir. Çeşme fenomenin özünü oluşturan, ona hayat veren ve ona anlam kazandıran unsur elbette ki sudur. Halk arasında yaygın olan "su gibi aziz ol" deyimi yeni çeşme kitabelerinde "su azizdir" veya "su gibi aziz olsun bu çeşmeden içenler" şeklinde ifadesini bulmaktadır. "Aziz" ismi Allah'ın doksan dokuz isminden bir tanesidir. Suyun aziz olması onun mübarek ve kutsal bir niteliğe sahip olduğu anlamına gelmektedir. Kuran'da (Kuran 50:9) "ma-i mübarek" yani "kutsal su" ifadesi aynen kullanılmaktadır.[473] Suyun kutsallığı her şeyden önce aşkın bir niteliğe sahip olmasından ileri gelmektedir. Tıpkı Kuran ayetlerinin Allah katından indiği gibi (inzal) su da aynı şekilde inmektedir (inzal) (Kuran, 2:22; 6:99; 7:57;13:17; 14:32).[474] Dolayısıyla su da özellikle yağmur suyu da bir ayettir ya da diğer bir ifadeyle bir semboldür. Martin Lings'in belirttiği gibi sembol, bir kişi tarafından "soyut" bir düşünceyi açıklamak için keyfi olarak seçilen "somut" bir imge değil, sembolize ettiği yüksek

[473] "Ve gökten mübarek (bereket ve rahmet yüklü) su indirdik; böylece onunla bahçeler ve biçilecek taneler bitirdik"

[474] Bakara (2/22): "O, sizin için yeryüzünü bir döşek, gökyüzünü bir bina (çadır veya çardak) kıldı. Ve gökten yağmur indirerek bununla sizin için (çeşitli) ürünlerden rızık çıkardı. Öyleyse (bütün bunları) bile bile Allah'a eşler koşmayın". En'am (6/99): "O, gökten su indirendir. Bununla her şeyin bitkisini bitirdik, ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üstüne bindirilmiş taneler türetiyoruz". A'raf (7/57): "Rahmetinin önünde rüzgarları bir müjde olarak gönderen O'dur. Bunlar ağırca bulutları kaldırıp yüklendiğinde, onları (kuraklıktan) ölmüş bir şehre sürükleriz ve bununla oraya su indiririz de böylelikle bütün ürünlerden çıkarırız. İşte biz, ölüleri de böyle diriltip-çıkarırız. Ki ibret alasınız". Ra'd (13/17): "(Allah) Gökten bir su indirdi de dereler kendi miktarınca çağlayıp aktı". İbrahim (14/32): "Allah, gökleri ve yeri yaratan ve gökten su indirip onunla size rızık olarak türlü ürünler çıkarandır. Ve onun emriyle gemileri, denizde yüzmeleri için size, emre amade kılandır. Irmakları da sizin için emre amade kılandır".

düzeydeki gerçekliğin daha aşığı bir seviyedeki tezahürüdür.[475] Dolayısıyla varlık alanını oluşturan her şey gibi su da kendisini var edeni aksettirmektetir. Suyun sembolik değeri böylece aşkın düzeyi aksettirdiği ölçüdedir. Zaten Eliade'ın tabiriyle bütün hieorofanik süreçlerin mekanizması bu şekilde işlemektedir. Kutsal nesne bu sembolik yönünü kaybettiği zaman, kendi aşan gerçekliği aksettiremez hale geldiği zaman hierofani olma özelliğini kaybetmekte ve profan nesne haline gelmektedir. Önceki bölümlerde bol miktarda verilen çeşme örneğinde görüldüğü gibi suyun sembolik değeri kompleks bir soteriolojinin geliştirilmesini ve böylece de çeşme fenomeninin özünü oluşturan tasavvurun oluşmasını sağlamıştır. Su sembolik değerini kaybettiği zaman, kutsal bir mahiyet arz etmeyi bıraktığı zaman H2O'ya indirgenmiş olmaktadır. Tek boyuta indirgenen sadece fiziki/maddi boyuttan oluşan bir nesne yalnızca dünya düzlemiyle ilgilidir ve böylece de profandır.

Suyu en temel özelliği bir hayat kaynağı olmasıdır. Kuran'a göre her canlı (Kuran 21:30), yani insan (Kuran 25:54) ve hayvan (Kuran 24:45) sudan yaratılmıştır.[476] İnsan ve hayvan için hayat kaynağı olan su, toprağı ölmüşken diriltiyor, ölümden sonra hayat veriyor (Kuran, 2:164; 16:65; 30:24). Dolayısıyla Kuran'da belirtildiği şekliyle su ilk hayat kaynağı olduğu gibi ölümden tekrar hayata döndüren bir vasıtadır (Kuran, 29:63; 43:11).[477] Kuran'ın iki yerde dünya hayatının bizzat suya benzetilmesi dikkat çekicidir (Kuran, 10:24; 18:45).[478] Eski çeşme kitabelerinde çeşmelerden akan suyun "ma-i hayat", "ab-ı hayat" (hayat suyu) şeklinde nitelendirilmesi toplumsal hafızada suyun hayatla özdeşleştirildiğinin açık bir yansımasıdır.

3.2. Su ve Rahmet-Azap Dikotomisi

---

[475] Martin Lings, "The Qoranic Symbolism of Water", *Studies in Comparative Religion*, 2:3 (1968), s. 124, dip. 1.

[476] Enbiya (21/30): "O inkâr edenler görmüyorlar mı ki, (başlangıçta) göklerle yer, birbiriyle bitişik iken, biz onları ayırdık ve her canlı şeyi sudan yarattık. Yine de onlar inanmayacaklar mı?" Furkan (25/54): "İnsanı bir sudan yaratıp onu, neseb ve sihriyyet (sahibi) kılan O'dur. Senin Rabbin güç yetirendir". Nur (24/45): "Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üzerinde yürümekte, kimi iki ayağı üzerinde yürümekte, kimi de dört (ayağı) üzerinde yürümektedir. Allah, dilediğini yaratır. Hiç şüphesiz Allah her şeye güç yetirendir".

[477] Ankebut (29/63): "Andolsun onlara: "Gökten su indirip de ölümünden sonra yeryüzünü dirilten kimdir?" diye soracak olursan, şüphesiz: "Allah" diyecekler. De ki: "Hamd Allah'ındır." Hayır, onların çoğu akletmiyorlar". Zuhruf: (43/11): "Ki O, belli bir miktar ile gökten su indirdi de, onunla ölü bir memleketi dirilttik (ve her yanına yeniden hayat) yaydık; siz de böyle (kabirlerinizden diriltilip) çıkarılacaksınız".

[478] Yunus (10/24): "Dünya hayatının örneği, ancak gökten indirdiğimiz, onunla insanların ve hayvanların yediği yeryüzünün bitkisi karışmış olan bir su gibidir. Öyle ki yer, güzelliğini takınıp süslendiği ve ahalisi gerçekten ona güç yetirdiklerini sanmışlarken (işte tam bu sırada) gece veya gündüz ona emrimiz gelmiştir de, dün sanki hiçbir zenginliği yokmuş gibi, onu kökünden biçilip atılmış bir durumda kılmışız. Düşünen bir topluluk için Biz ayetleri böyle birer birer açıklarız". Kehf (18/45): "Onlara, dünya hayatının örneğini ver; gökten indirdiğimiz suya benzer, onunla yeryüzünün bitkileri birbirine karıştı, böylece rüzgârların savurduğu çalı-çırpı oluverdi. Allah, herşeyin üzerinde güç yetirendir".

Suyan hayat kaynağı olma özelliğinin aksi bir özelliği de kendinde bulundurması ilgi çekicidir. Kutsalın paradoksuyla izah edilen bu durum su tasavvurunda da ortaya çıkmaktadır. *Coencidentia oppositorum* ya da *zıtların birleşmesi* terimleriyle ifade edilen bu durumun en önemli temsilcilerinden biri de sudur. Su, bir taraftan hayat kaynağı iken diğer taraftan da ölüm kaynağıdır da. Japonya'da meydana gelen tsunami felaketi halen zihinlerde canlılığını korumaktadır. Olayı hatırlayalım: 11 Mart 2011 tarihinde yaşanan deprem, Tokyo'nun 400 kilometre kuzey doğusunu vurmuştu. Depremin hemen ardından oluşan tsunami, Japonya'nın kuzey doğu kıyılarını sular altında bırakmış, binaları, araçları ve gemileri sürükleyerek, kıyılardaki yerleşim yerlerini tahrip etmişti. Bu felaket sonucunda 20.000'den fazla insan hayatını kaybetmiş, milyonlarca Liralık maddi zarar meydana gelmişti. Denizden gelen bu felaketin benzerine Dinler Tarihi şahitlik etmektedir. Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam başta olmak üzere birçok dini gelenekte tufan felaketinden bahsedilmektedi. Bu felaket türünün "baş aktörü" yine sudur. Fakat bu kez denizden gelen su değil, gökten gelen sudur. Yukarıda Kuran'da yağmur sularının bir rahmet ve nimet olduğuna ilişkin ayetler zikredilmişti. Aynı kaynaktan, aynı yerden sular bu kez tam aksi bir konuma gelmekte ve insanlara bir nimet değil bir azap ve ceza vasıtası haline gelmektedir. Böylece insana ve bütün canlılara hayat veren su, onları helak eden bir unsur haline dönüşmektedir. Nuh Tufanı, Hud suresinde ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Kuran anlatılan Tufan kıssasının tevhid ve iman ekseninde şekillendiği görülmektedir. Allah, Hz. Nuh'u iman etmeleri için kendi kavmine göndermiştir (Kuran 23:23; 7:59).[479] Hz. Nuh'un daveti başarısız olmuş, yani Allah'a davet edilen halk bu elçinin getirdiği mesaja kulak asmamıştır (Kuran 71:5-7).[480] Bunun üzerine Hz. Nuh, Allah'tan kafirlerin yeryüzünden "temizlenmesi"ni talep etmiştir (Kuran 71:26).[481] Kavmi içerisinde 950 yıl tebliğde bulunan Hz. Nuh'un getirdiği mesaja inanmayanlar Tufan sonucunda helak olmuşlardır (Kuran 29/14).[482] Bu helak edilişin su vasıtasıyla olması konumuz açısından özel bir önem taşımaktadır. Zira daha önce de ifade edildiği üzere bu kıssa suyun rahmet kaynağı olmaktan

---

[479] Mü'minun (23/23): "Andolsun, Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik. Böylece kavmine dedi ki: 'Ey Kavmim, Allah'a kulluk edin. Onun dışında sizin başka ilahınız yoktur, yine de sakınmayacak mısınız?'"
A'raf (7/59): "Andolsun biz Nuh'u kendi kavmine (halkına bir elçi olarak) gönderdik. Dedi ki: 'Ey kavmim, Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka ilahınız yoktur. Doğrusu ben, sizin için büyük bir günün azabından korkmaktayım'."

[480] Nuh (71/5-7): "Nuh: 'Rabbim ben kavmimi, geceleri de gündüzleri de dâvet ediyorum' dedi. 'Fakat davet etmem, bir kaçıştan başkasını arttırmadı.' 'Doğrusu ben, onları bağışlaman için her davet edişimde, parmaklarını kulaklarına tıkadılar, örtülerini başlarına çektiler ve büyüklük tasladıkça büyüklük gösterip direttiler'."

[481] Nuh (71/26): "Ve Nûh dedi ki: "Rabbim! Yeryüzünde o kâfirlerden hiçbir kimseyi bırakma!"."

[482] Ankebut (29/14): "Andolsun, biz Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik, içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı. Sonunda onlar zulme devam ederlerken tufan kendilerini yakalayıverdi."

çıkıp tam tersi, bir azap vasıtası haline geldiği görülmektedir (Kuran 25:37).[483] Aynı durum yani suyun bu dikotomik özelliği İsrailoğullarının Mısır'dan kaçışları esnasında ortaya çıkmaktadır. Kızıldeniz'in suları bir taraftan Hz. Musa ve takipçilerine bir kurtuluş bir selamet vasıtası olurken aynı sular Firavun'un ordularını boğarak derinliklerine gömmüş ve böylece hem helak edici hem de kurtarıcı yüzünü göstermiştir.

Az önce yeryüzünün temizlendiğinden etmemizin sebebi Tevbe 9/28 ayetindeki "Ey iman edenler, müşrikler ancak bir pisliktirler" ifadesi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi anlaşılacaktır. Hamdi Yazır'ın belirttiği gibi "Şirk manevî pisliklerin en fenasıdır". Yazır'ın yukarıda zikredilen ifadesiyle "ilk yaratılış sırasında âlem sırf bir tufan halinde idi". Dolayısıyla Nuh Tufanı, alemi ilk yaratılıştaki ana döndürerek yeni bir başlangıcı meydana getirmiştir. Bundan dolayı da Hz. Nuh'a 2. Âdem denmiştir. Son tahlilde beşeri perspfektiften bakıldığında bir helak gibi görünen Tufan tanrısal yönden bir temizlenmeyi, tam anlamıyla yeryüzünün şirkten temizlenmesini temsil etmektedir.

3.3. Cennet Tasavvurundaki Su Motifi

Kur'an-ı Kerim dünyada iyi amel işleyenleri post mortem hayatlarında Cennetle ödüllendirileceklerini bildirmektedir. Kuran'daki Cennet tasvirleri çoğu zaman *"altlarından ırmaklar akan"* şeklinde nitlendirilmektedir.[484] Cennet, Kuran'ın ifadesiyle "الْفَوْزُ الْعَظِيمُ" yani büyük bir zafer, başarı ve kurtuluştur. Varoluşun bidayeti su ile başlarken post mortem hayatta devam edecek olan varoluşun simgesi olan Cennette su motifi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

Cennette özel olarak akacak dört çeşit nehirden bahsedilmekte, birçok ayette de Cennetin zemininden nehirlerin akacağı bildirilmektedir. Bu özel nehirler diğer ayetlerde tekrarlanan genel nehirlerden farklıdır. Hz. Peygamber, Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil cennet ırmaklarındandır buyurmuştur. Cennette bu ırmakların kendilerinden ziyade benzerlerinin var olacağı daha uygun görünmektedir. Yine Cennette bulunan nehirlerle ilgili olarak Kuran'da şöyle buyurulmaktadır: "(Resulum!) Kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik" (Kevser 108/1). Bu ayette geçen Kevser kelimesine müfessirler, cennette bir nehir, peygamberlik şerefi, ümmetin âlimleri, ümmetin çokluğu ve çok hayır manalarını vermişlerdir. Hz. Aişe'den rivayet edildiğine

---

[483] Furkan (25/37): "Nuh'un kavmi de, elçileri yalanlandıklarında onları suda boğduk ve insanlar için bir ayet kıldık. Biz zulmedenlere acıklı bir azab hazırladık."

[484] Örneğin bkz. Bakara 2/25: "(Ey Muhammed) iman edip salih amellerde bulunanları müjdele. Gerçekten onlar için altlarından ırmaklar akan cennetler vardır." Beyyine 98/8: "Rableri katında onların ödülleri, içinde ebedi kalıcılar olmak üzere altından ırmaklar akan Adn cennetleridir." Taha 20/79: "İçlerinde ebedi kalacakları altından ırmaklar akan Adn cennetleri de (onlarındır). Ve işte bu, arınmış olanın karşılığıdır."

göre Ebu Ubeyde kendisine “biz sana Kevser'i verdik” ayetinin tefsiri soruldu. O da “Kevser muazzam bir ırmaktır ki Peygamberimize verilmiştir. Onun iki taraf sahili içi boş inci üzerine bina olunmuştur. Bu mübarek nehrin bardakları yıldız sayısıncadır,” diye cevap verdi. Çeşme kitabelerinde çeşme bazen “ayn-ı Kevser” diye nitelendirilirken suyu da “âb-ı Kevser” ya da “şarâb-ı Kevser” benzetilmektedir. Kevser konusuyla ilgili olarak çeşme kitabelerindeki diğer bir ifade ise “havz-ı pâki-i Kevser” ya da sadece “havz-ı Kevser” şeklinde olup Kevser havuzundan bahsetmektedir. İslami literatürde havuz, ahirette Hz. Peygambere tahsis edileceği bildirilen çok büyük bir havuzu ifade etmektedir. Arapça'da ayrı ayrı kullanılan bu iki kelime Türkçe'de havz-ı kevser şeklinde bir tek terime dönüşmüş bulunmaktadır. Kuran'da kevser ise aynı adla anılan sûrede (Kevser 108/1) bir defa zikredilirken “havz” kelimesi hiç geçmemektedir.[485]Bir görüşe göre Cennetin bütün ırmakları havz-ı Kevser’e akmaktadır. Yalnızca Hz. Peygamber’e ait olduğu için buna ayna zamanda “nehru-Muhammed” de denilmektedir.[486]

Suyla ilgili olarak Cennet’te yer diğer bir motif ise selsebil kavramıdır. İnsan (16/18) ayetinde “فِيهَا عَيْنًا تُسَمَّى سَلْسَبِيلًا” geçen ifadeyi Hamdi yazır şöyle çevirmektedir: “Bu orada bir pınardır ki, adına "selsebil" derler.”

Selsebilin anlamı konusunda müfessirler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Bazı müfessirlere gör *“selsebil”* kelimesi suyun yutması kolay bir özelliği olduğunu ifade eden bir sıfat olarak kabul ederken diğer bazıların göre bu kelime cennette bir pınar adıdır. Mukatil ise yollarında ve evlerinde cennetliklere doğru aktığı için buna selsebil dendiği görüşündedir.[487] Kuran’da geçen bu kelime Osmanlı mimarlık terminolojisinde göze ve kulağa huzur ve zevk verecek şekilde düzenlenmiş yapay çağlayanları ifade eden bir anlama bürünmüştür.[488]

Çeşmeler, özellikle de tarihi çeşmeler bu fenomenin altında yatan temel dinamiğin Cennet tasavvuru olduğunu apaçık göstermektedir. Cennet’te yer alan yukarıdaki ırmak, su ve pınar adlarının kitabelerde sürekli tekrar etmesi aslında *homo religiosus*un hem gayesini hem de beklentilerini yansıtmaktadır.

---

[485] Ertürk, Mustafa, “Havz-ı Kevser”, *DİA*, c. 66, İstanbul 1997, s. 546.
[486] J. Horovitz, “Kevser”, *İslam Ansiklopedisi*, 2. bsk., c. 6, İstanbul 1967, s. 612.
[487] Bkz. İrfan Üstündağ, *Kur’an-ı Kerim’de Su Kavramı*, YLT, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006, s. 99-104.
[488] M. Baha Tanman, “Selsebil”, *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 448. Ayrıca bkz. Adolf Grohmann, “Selsebil”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1966, s. 462-463.

3.4. Zemzem

Çeşme kitabelerin çeşmenin suyun dört çeşit suya benzetildiğine yukarıdaki bölümlerde dikkat çekilmişti. Bu su türleri: ab-ı hayat, Kevser suyu, Cennetteki ırmaklar ve Zemzem. Bunlardan ilki metaforik ve mitolojik bir suyu ifade ederken diğer ikisi Cenneteki sulara tekabül etmekte, sonuncusu ise dünya var olan bir su, Zemzem suyu söz konusu edilmektedir. Bütün bu suların ortak özelliği kutsal olmalarıdır. Nitekim Müslümanlar açısından dünyadaki en kutsal suyun zemzem olduğu konusunda kuşku yoktur. Fakat Kabe'nin doğusunda Hacer-i Esved ile aynı hizada yar alan Zemzem kuyusundan çıkan bu su sadece Müslümanların için değil tarih boyunca Kabe'yi tavaf etmeye gelenler açısından da kutsal bir değer taşımıştır. Onun gerçek kaynağının Cennette olduğuna inanılmıştır. Bu anlayış nedeniyle hacılar Kabe'nin yanındaki meşhur Zemzem suyundan bol bol içerler. Ayrıca hastalara şifa, yakınlarına hediye ve ikram olmak üzere memleketlerine götürürler. Hatta etkisini ahirete taşıyabilmek için, kefen bezlerini Zemzem ile yıkayanlara sıkça rastlanır. Medine'de Mescid-i Nebevi'de ikram edilen sular da Mekke'den getirilmiş Zemzem suyudur.[489]

Zemzem suyuyla ilgili diğer bir önemli husus ise tıpkı geleneksel Türk dinindeki yer su kültünde suları kutsal kabul edilmesi ve bundan dolayı da kirletilmemesi gerektiği inancı gibi Zemzem suyuyla da taharetlenmek yasaktır. Diğer taraftan Zemzem suyu da bir bereket ve şifa kaynağı olarak görülmeye devam etmektedir.[490]

---

[489] Ali Erbaş, "Muhtelif Dinlerde Su Motifi", *EKEV Akademi Dergisi*, 8:20 (2004), s. 252.
[490] Jacqueline Chabbi, "Zamzam", *The Encyclopaedia of Islam - New Edition*, c. 11, Leiden 2002, s. 442.

SONUÇ

Bir alan araştırmasından hareketen eden bu araştırmanın hem diakronik hem de senkronik yönlerde ilerlemesiyle birlikte ilk etapta basit gibi görünen çeşme fenomenin aslında çok karmaşık ve çok boyutlu bir yapı arz ettiği ortaya çıkmıştır. Senkronik düzlemde örneklem alanını oluşturan ve modern dönemde çeşme fenomeninin yoğun biçimde tezahür ettiği Kayseri şehir merkezindeki örnekler göz önünde bulundurularak her ev ve her dairede su ulaşıldığı için artık insanların mahalle çeşmelerinden su getirme ihtiyacı ortadan kalktığı ve dolayısıyla her meskene su temin eden bu su şebekesine sahip bir şehir ortamında kamusal alanlardaki çeşme sayısının azalması yerine neden git gide çoğaldığı temel problematiği oluşturmuştur. Madem ki çeşme, bir yerden diğer bir yere suyu ulaştıran bir yapıdan ibaretse neden su olan bir yerde çeşme yapma ihtiyacı hissedilmişti. Bu problematiği ve bu paradoksu Kayseri'nin merkez ilçelerinden Talas'ın ana caddesi olan Atatürk Caddesindeki durum daha da belirgin hale getiriyordu. Zira bu caddenin 3,5 km'lik bölümünde her iki tarafa yapılan çeşmelerin sayısı yirmiden fazladır. Dolayısıyla bu gözlem modern dönemde yapılan çeşmelerin temel yapılış gayelerinin aslında su temin etmek olmadığı yönünde bir hipotez geliştirmeye sevk etmiştir. Çeşme fenomeninin özünü kavrayabilmek için "neden çeşme yapılıyor?" sorusunu cevaplandırmak gerekiyordu. Yüzyıl önce bu soru aşikâr görünebilir ve hatta böyle bir soru abes karşılanabilirdi. Çünkü çeşmelerin öncelikli işlevi insanların su ihtiyaçlarını karşılamaktı. Oysa bugün böyle bir ihtiyaç kalmamış olmasına rağmen hala ve hatta git gide artan sayıda sokak çeşmeleri inşa edilmeye devam ediyordu.

Senkronik araştırma bize çeşme fenomeninin yaygınlık derecesi, yani bu fenomen, şehir merkezine özgü bir fenomen mi yoksa ilçe ve köylerde de mi yaygın olduğu, üllke genelinde bu fenomenin tezahür biçimleri ne şekilde olduğu konularında cevap sunmuştur. Çeşme fenomeninin paradoksal biçimde büyük bir şehrin merkezinde tezahür ettiği gibi taşrada da aynı yaygınlık derecesine sahip olduğunu göstermiştir. Kayseri şehir merkezindeki tezahürle benzer şekilde Kayseri'nin ilçe ve köylerinde de tespit edilmiştir. Örneklem sahası daha da genişletilerek civar illerde yapılan alan araştırması sonucunda birçok fenomen gibi çeşme fenomenin tezahürü bakımından birtakım şartların mevcut olması gerektiği anlaşılmıştır. Öncelikle ve doğal olarak çeşmenin varlığı suyun varlığına bağlıdır ki bu durum en temel fiziki koşulu oluşturmaktadır. Diğer taraftan çeşmeyi yaptıracak kişinin bu iş için yeterli miktarda paraya sahip olması gerekmektedir. Fakat su olan her yerde finansal imkânı olan biri tarafından

çeşme yapmanın mümkün olmadığını, diğer bir ifadeyle bu işe mekânsal alan üzerinde yetki sahibi olanlar tarafından da izin verilmesi gerektiğini ve dolayısıyla fiziki imkânlar dışında birtakım sosyo-politik şartların uygun olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla sadece ekonomik değil, sosyo-politik engeller ve engellemeler çeşme fenomenini tezahürü yönünde olumsuz gelişmelere neden olduğu görülmektedir. Son tahlilde çeşme fenomenin tezahürü için fiziki, maddi, sosyo-politik şartlar yanında yerel yönetimlerin uygulamaları da etki etmektedir.

Çeşme fenomen ve su kültünün tarihsel köklerini araştırırken üç temel safhadan bahsedilebilir: 1) İslam öncesindeki geleneksel Türk kültürü, 2) Türk İslam kültürü ve 3) Modern dönem. Bu üçüncü dönemin çeşme fenomeni açısından 1980'li yıllardan itibaren başladığı ifade edilebilir. Bu her bir dönemin kendine has dini telakkileri ve sosyo-ekonomik durumları göz önünde bulundurulmadan çeşme fenomeninin özünde yer alan su olgusuna ilişkin inanç ve tasavvurların neler olduğununun doğru analizi mümkün görünmemektedir. Hele de çeşme fenomeninin inananların zaman ve mekân telakkilerini ne şekilde yansıttığı konusunu aydınlatma noktasında modern dönemde yapılan çeşmelerin yeterli miktarda veri sağlamadığı görülmektedir. Dolayısıyla hem Anadolu topraklarında yüzyıllardan beri yapılmış olan çeşmelerin günümüzde yapılan çeşmeler ilişkisi hem de yukarıda ifade edilen noktaların izahı açısından bu fenomenin tarihsel derinliklerini inmek gerekmiştir. Tarihi çeşmeler özellikle de İstanbul çeşmeleri bu konularda oldukça zengin malzeme sağlamış ve çeşme fenomeninin özüne ulaşma imkânı vermiştir.

Modern dönem çeşmelerine nazaran tarihi çeşmelerin iki önemli farkı ortaya çıkmaktadır. Birincisi çeşmelerin kendileriyle diğeri ise çeşmeleri yaptıranlarla ilgilidir. Tarihi çeşmelerin öncelikle işlevsel yönünü önemi ön plana çıkmaktadır. Zira henüz su şebekelerinin kurulmadığı bir dönemde kalabalık mahallelelere suyu ulaştırmak gerekiyordu. Bu mahalle çeşmeleri de insanların günlük hayatlarında su temin edebilecekleri tek noktaydı. Tarihi çeşme kitabelerinde insanların susuzluk sıkıntısı çektiği bundan dolayı da çeşmelerin ihtiyaca binaen inşa edildiği açıkça ifade edilmektedir. Susuzluk insanların korktukları bir durumdu. Bu yüzden susuzluğun simgesi haline gelen ve susuz çöllerde ölen Hz. Hüseyin imgesi kitabelerde sık sık dile getirilmişti. Eskiden bugünkü gibi hazır şebeki üzerine taş ustalarının yaptığı hazır kalıp bir çeşme yerleştirmekten ibaret değildi. İş sadece çeşme yaptırmakla bitmiyor aynı zamanda suyu kaynağından alıp çeşmenin bulunduğu mevkie ulaştırmak gerektiyordu. Diğer taraftan tahrip olan suyollarını, eskiyen ve yıpranan çeşmeleri tamir ettirmek gerekiyordu. Bütün bunlar da büyük bir maddi külfet getiriyordu. Dolayısıyla eskiden çeşme yaptırmak amiyane tabirle her

babayiğidin harcı değildi. Bu yüzden tarihi çeşmeleri yaptıranlar genel profilini bakıldığında bunların çoğunun idari ve aristokrasi kesimine mensup oldukları görülür. Eskiden imkânı olanlar çeşme yaptırırken bugün imkânı olmayanlar çeşme yaptırmaktadır. Kayseri organize sanayinde bir esnafın işletmesinin önündeki hayrat çeşmesi dolayısıyla kendisiyle sohbet etme imkânımız olmuştu. Kendisini çeşme yaptırmadaki amacını sorunca imkânını ancak buna yettiğini eğer imkânı daha fazla olsaydı bir camii yaptırmayı düşündüğünü söylemişti. Tarihi çeşmeleri inşa ettirenlerin yüksek sosyo-ekonomik düzeyi her şekliyle çeşmelere yansımıştır. Öncelikle estetik açıdan bakıldığında tarihi çeşmelerin çoğunluğu birer sanat eseri değeri taşımaktadır. Kitabeler ise tarihi çeşmelerin farkını daha da ön plana çıkarmaktadır. Şairler tarafından yazılan şiirlerle bezenmiş, çiçek ve bitki figürleriyle döşenmiş tarihi çeşmelerin kitabeleri üst tabakanın estetik zevkini yansıttığı gibi dini konularda da derin bir bilgiye sahip oluşunu da aksettirmektedir. Modern çeşmelerin çoğu estetik değerden yoksun olduğu gibi kitabe yönünden de oldukça fakirdir. Tarihi çeşme-modern çeşme dikotomisinin aslında ülkemizin yaşadığı tarihin bir sonucu gibi görünmektedir. Cumhuriyet'ten sonra inşa edilen çeşme sayısı yok denecek kadar azdır. Dolayısıyla ülkenin İmparatorluktan Cumhuriyete geçişi safhasında birbiriyle antitetik olan eski rejimle yeni rejimin genel siyasetinin değişimi, çeşme fenomeni noktasında da önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Bu süreçte yüzyıllar boyunca oluşan çeşme kültürü elit tabakaya yabancı hale gelirken bu kültür taşrada yaşamaya devam etmiştir. Seksenli yıllardan sonra modern çeşmeler şeklinde çeşme fenomenin yeniden tezahür etmesi geleneksel değerleri muhafaza eden halk tabakası eliyle gerçekleşmiştir. Modern çeşmelerin ortaya çıkışındaki gecikmenin sebebi bir yandan ülkenin ve halkın ekonomik düzeyinin düşük seviyelerde olmasıyla izah edilebileceği gibi daha önemli bir faktör de ülkenin siyasi yapısındaki değişikliklerdir. Seksenli yıllardan sonra liberal ekonomiye tamamen benimseyen ülkenin siyasal yönden daha özgürlükçü ve demokratik bir yönetim tarzına doğru ilerlediği görülmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi halen çeşme fenomeninin bir şehirden diğerine farklılılık arz etmesi, bazı yerlerde son derece yaygın bir hal alırken bazı yerlerde neredeyse hiç görünmemesi sadece halk bu konudaki isteksizliği ile izah edilemez. Bilakis bu fenomenin gelişmesinin ya da gelişememiş olmasının temel faktörü uygun bir ortam bulup bulmadığıyla ilgilili görünmektedir.

Çeşme fenomeni ekonomik ve siyasal şartlar bağlamında izah etmek ancak bunların profan yönlerine izah edebilir. Oysa ülkemizdeki çeşmelerin hiçbiri Roma ya da Paris gibi birçok Avrupa ülkesindeki meydanları süsleyen şaşalı çeşmeler gibi değildir. Hiçbir çeşme sadece bir

çeşme değildir. Yani hiçbir çeşme sırf su temin etmek ya da bir süs eşyası ya da bir sanat eseri olsun diye inşa edilmemiştir. Türk çeşmeleri kendilerini aşan bir boyutu ifade etmektedirlerdir. Tarihi çeşmelerle modern çeşmelerin buluştukları ortak payda işte burasıdır. Modern çeşmeler suyu temin eden bir yapı anlamındaki çeşme olmaktan daha da uzaktırlar. Çünkü bunların işlevsellikleri birçok durumda yok denecek kadar azdır. Bugün bir şehir ortamında susuzluk gibi sıkıntı insanların aklından bile geçmiyor. Zaten sokaktaki vatandaş susadığında şebeke suyundan içme yerine gidip en yakın marketten şişe suyu alıp içiyor. İşlevsellikleri azaldıkça modern çeşmelerin dini karakterleri ön plana çıkmaktadır. Çeşmenin fenomeninin dini bir fenomen olduğunu ifade etmenin yanlış ya da abartılı olduğu yönünde bir itiraz gelebilir. Fakat Eliade'ın belirttiği gibi arkaik ve geleneksel toplumlarda hiçbir şeyin hatta bugün tamamen profan görünen dans etme ya da cinsellik gibi konuların kutsal bir karakter arzettiği ve kutsal-profan ayrımının modernitenin bir icadı olduğu kabul edilirse iddiamızın hiç de abartılı olmadığı anlaşılır. Aslında buna da gerek yok. İstar tarihi ister modern olsun çeşmeleri kendileri bizzat bu düşünceyi ispat etmektedir. Çeşme kitabelerinde yer alan "ayn-ı mübarek" yani "kutsal çeşme" ifadesini bizzat yaptıranların kendi inançlarıdır. Dolayısıyla çeşme fenomenin dini bir fenomen olduğunu çeşme sahipleri belirtmektedirler.

Birer dini fenomen olarak çeşmelerin en önemli özellikleri homo religiosus açısından bir soterioloji oluşturmasıdır. Bu soteriolojinin özünde de su olgusu vardır. Daha açık bir ifadeyle çeşmeyi çeşme yapan sudur. Bu ifade belki bir pleonazm gibi görülebilir. Fakat buradaki kasıt çeşmenin fiziki boyutu değil metafizik boyutu ve soteriolojik yönüdür. Suyu kesilen çeşmelerin birçoğuna uzaktan bakıldığında hem kitabe üzerindeki ifadelerden hem de lale resimlerinden resimlerinden bu yapının bir mezar taşı olduğu izlenimi uyanmaktadır.

Su, bütün komogonik mitlerde ön planda tutulmakta, çoğu zaman yaratılışın meydana geldiği bir rahim gibi telakki edilmekte, ya da yaratılışın kendisinden meydana geldiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla kozmolojik anlatılarda ortaya konulan suyun değeri diğer taraftan gerçek hayatta suyun canlılar açısından vazgeçilmez ve varoluşsal bir unsuru temsil etmesi dolayısıyla kutsal bir nitelik taşımaktadır. *Homo religiosus* nazarında hayat gerçeklikle özdeştir ve hayat fiziki dünyanın ötesindeki metafizik bir alanla irtibatlıdır. Geleneksel Türk dininde yer su inancı naturist-animist bir sistem çerçevesinde suyu ve su kaynaklarını kutsal kabul etmiş ve suyun kirletilmemesi yönünde kurallar getirmiştir. Her kutsal gibi suya ilişkin tabular bulunuyordu. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde su kaynağını, su gözünü ifade etmek için pınar kelimesini kullanıyorlardı. Anadolu'da ilk inşa edilen çeşme kitabelerinin hiçbirinde pınar

kelimesinin kullanılmamış olması dikkat çekicidir. Bunun yerine Arapça "ayn" kelimesi tercih edilmiştir. Çeşme kitabelerinden anlaşıldığı "çeşme" kelimesinin kullanımı ancak 18. yüzyıl gibi geç bir dönemde yaygınlık kazanmıştır. Türklerin kendi kültürlerinde var olan pınar kelimesi dururken çeşme kelimesini tercih ettiklerini sadece İran kültürünün etkisine bağlamanın yeterli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce bu kavramsal dönüşümün temel nedeni, ortaya çıkan yeni fenomenin yani çeşme olgusunu pınar kelimesinin karşılayamaz hale gelmiş olmasıydı. Yeni bir olguyu ifade etmek için yeni bir kavram gerekiyordu. Bundan dolayı suyun gözünü ifade etmek için pınar kelimesi kullanılmaya devam ederken yeni bir olgu olan çeşme yapılarını ifade etmek için de çeşme kelimesi kullanılmıştır.

Çeşme kitabeleri bu eserleri meydana getiren insanların temel motivasyon kaynaklarından biri olan ahiret tasavvuru ile dünya ahiret arasındaki ilişkiyi açık biçimde göstermektedir. Bu beyitlerde anlatılmak istenen düşünce, insanın *post mortem* dünyasını henüz hayatta iken inşa etmiş olmasıdır. Diğer bir ifadeyle bu iki düzlem arasında bir bağlantı mevcut ve bu iki düzlem arasında bir transfer gerçekleşmektedir. Bu transfer insanın hayattayken gerçekleştiği gibi o öldükten sonra da devam etmektedir. Normal şartlar altında kişi hayattayken yaptıkları müktesebatı olarak kabul edilirken çeşme fenomeni, ölümün düzlemler arasındaki kopukluğu gidererek bir köprü, bir transfer aracı oluşturmaktadır. Çeşmeyi yaptıranların yaptıkları bu eserleri dolayısıyla insanlardan maddi bir beklentileri olmadığı ve insanlardan sadece hayır dua beklendiğini, bu eserlerin fî sebilillah yapıldığını dolayısıyla da bu işin karşılığının Allah tarafından verileceği inancı kendini göstermektedir. Ancak çeşme yapmanın sırf *post mortem* düzleme matuf bir eylem olmadığını, diğer bir ifadeyle *post mortem* düzlemde çeşme yaptırmanın karşılığının dünya düzlemindeki geçerliliğine bağlı olduğunu ve dolayısıyla her iki düzlem arasında eylem-karşılık noktasında bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir. Çeşme fenomenindeki geçerliliğin ölçüsü bizatihi çeşme yaptırma eylemine değil, meydana getirilen bu eserin insanlar ve hayvanlar tarafından ne derece kullanıldığına ve bundan ne derece faydalanıldığına bağlıdır. Çeşmeyi kullananlardan hayır dua istenmesi bunların memnuniyetleriyle ilgilidir. Zira hayır dua memnun ve makbul bir işin sonucunu ifade etmektedir. Dolayısıyla çeşmeyi yaptırandan çeşmeyi kullananları razı ise Allah da çeşmeyi yaptırandan razı olacağı düşüncesi mevcuttur. Kültürümüzde yaygın olan "Halka hizmet, Hakk'a hizmettir" sözü bu düşüncenin bir yansımasıdır. Çeşmenin işlevi sadece insanların su ihtiyacını gidermekle sınırlı olmyıp yani sadece dünyevi bir işlev üstlenmeyip aynı zamanda yaptıran kişinin ölüm sonrasında kendisine getiri sağlayacağı inancını yansıtmaktadır.

Çeşme tasavvuruyla ilgi önemli hususlardan bir diğeri de bu eserlerin daimi oluşur. Çeşme var olduğu sürece ve bu çeşmeden su aktığı sürece ve tahlilde de insanların bu çeşmenin suyundan içtikleri sürece işlevini yerine getirecektir. Zira dünya var olduğu sürece çeşmenin su akıtma potansiyeli ve insanların bu çeşmeden faydalanma imkânları mevcuttur. Haşir, kıyamet koptuktan sonra, yani dünya sona erdikten sonra gerçekleşeceği için "dâimü'l-hayrât" niteliğinde olan çeşme de bu vakte kadar hayır sahibine getiri sağlayabilmektedir. Dolayısıyla çeşmeler sadece maddi değil manevi ve sembolik işlevlerini yerine getirebilmeleri için sadece suya değil bu suyu kullanacak, bu çeşmeden içecek insana gereksinim duymaktadırlar. Son tahlilde çeşme fenomeninin işlevsel açıdan ortak paydası insandır.

Araştırmadaki önemli bulgulardan biri ve aynı zamanda tarihi çeşmelerle modern çeşmeler arasındaki ortak paydalardan bir diğeri çeşme fenomenini "reflektif" diye nitelendirdiğimiz yönüdür. Aslında çeşme fenomenindeki soteriolojinin bu yönü dayanması ilgi çekicidir. Bir çeşme üzerinde yer alan "Abdest alın günahlarım dökülsün. Suyundan için susuzluğum kansın" ifadesininin analizi sonucunda bir taraftan suyun soteriolojik yönü apaçık görülürken, diğer taraftan da bu soteriolojinin reflektif olması son derece dikkat çekicidir. Bu kitabede, kişinin çeşmeden abdest alması, o çeşmeyi yaptıranın günahlarını azaltacağı inancı dile getirilmektedir. Dolayısıyla suyun abdest vasıtasıyla bir temizlik aracı haline geldiği; fakat bu temizlenmenin fiziki bir temizlik değil, sembolik bir temizliğe tekabül ettiği görülmektedir. İlginç olan husus bir daha altını çizmek gerekirse bu suyun abdest alan kişinin değil, çeşmeyi yaptıran kişinin günahlarını temizlemesinin beklenmesidir. İslam itikadına göre kişi günahlarından *post-mortem* safhada ateş vasıtasıyla arınırken dünyada su bu işlevi yerine getirmektedir. Ateş, günahları yakarak yok ederken, su temizleyerek bunları ortadan kaldırmaktadır. Böylece post-mortem safhadaki ateş ile dünyadaki su arasındaki ilişki kendini belli etmektedir. Bu paradoksal durum, yani bu *coencidentia oppositorum*u, zıtların bu işlevde birleşmesi iki düzlem arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Su, sembolik değeri sayesinde iki düzlem arasında bir menfez, bir aralık oluşturarak *post-mortem* alanda ateşin işlevini yerine getirmektedir. Günahları dökülmesi beklenen çeşme sahibi olduğu için onun böyle bu beklentisinin gerçekleşmesi kendi abdest alışına bağlı değildir. Dolayısıyla onun günahları abdest alarak değil, çeşmeyi yaptırdığı için gerçekleşecektir.

Dolayısıyla çeşmeler birer soterioloji aracı konumundadır. Çeşmeler, yaptıranların ve geçmişlerinin günahlarının bağışlanmasına ya da diğer bir ifadeyle temizlenmesine vesile

olacaktır. İlginç olan husus, bu soterioloji anlayışının dayandığı paradigmanın modern paradigmayla zıt olmasıdır. Bilindiği üzere modernite, kendisini profan alanla sınırlamanın yanında bireysellik düşüncesine dayanmaktadır. Bu düşünceye göre birey her şeyin merkezidir. Dolayısıyla kendi kaderini de kendisi belirlemektedir. Son tahlilde bireyin kurtuluşu da kendisi tarafından gerçekleştirmektedir. Oysa çeşme fenomeninin altında kurtuluşun başkaları aracılığıyla gerçekleşme düşüncesi yatmaktadır. Çeşme yaptıranlar bu çeşmelerden akan suyun belki de milyonda birini kendilerini kullanmakta ve çoğu zaman da hiç kullanmamaktadırlar. Dolayısıyla çeşme fenomeni modernitenin empoze ettiği bireysellik çemberini kırarak insanı diğer insanlara yani topluma açmaktadır. Bu olgunun en canlı örneğini müstakil evlerin ve villaların ihata duvarlarının caddeye bakan kısmına inşa edilen çeşmeler oluşturmaktadır. Bu çeşmelerin suyu yaptıranlar için değil "öteki" içindir. Kitabelerdeki şu ifadeler "suyunu içmeden geçme" apaçık bir çağrının ifadesidir. Son tahlilde çeşme fenomeni toplumsal genlerimizdi var olan şu gerçekliği ortaya koymaktadır: "Ben"im kurtuluşum "öteki"nden geçmektedir. Meselenin sosyolojik açıdan ne derece önemli bir toplumsal özelliği ortaya koyduğunu belirmeye gerek yok. Alanımızın sınırlarını aşacağı için bu konuyu işin uzmanlarına bırakıyoruz.

Alanında ilk olması nedeniyle kendi alanındaki diğer çalışmalar gibi bu araştırmanın da eksik yönlerinin bulunacağı kaçınılmazdır. Oldukça geniş bir fenomenin tek bir çalışmayla ihata edileceği zaten düşünülemezdi. Fakat küçük bir örneklemden hareket edip alanı hem diakronik hem de senkronik yönlerde genişleterek konuyla ilgili genel bir perspektif oluşturma teşebbüsünde bulunması bu çalışmanın özgün tarafı olarak kabul edilebilir. Bu teşebbüsün ne kadar başarılı olup olmadığını takdir etmek okuyucuya kalmıştır. Sosyal Bilimler alanında yapılan çalışmaların çoğu, konuyla ilgili mevcut teorilerden –ki bunların büyük çoğunluğu Batılı bilim adamları tarafından geliştirilmiştir- hareketle araştırma objesine eğilmekte ve meseleyi hep başkalarının perspektifinden bakarak konunun özünü yakalayamama riskine düşmektedir. Bu çalışmada aksi bir yaklaşım benimsenerek teoriden hareket etmek yerine bir teori oluşturma çabası güdülmüştür. Bu yaklaşım, mevcut teorilerin yanlış ya da eksik olduğu önkabulünden ziyade meselelere farklı bir bakış açısı getirme ve özellikle de kendi bakış açımızı geliştirme kaygı ve düşüncesine dayanmaktadır.

Kültürel ve yerel değerlerin her geçen yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldiği bir dünyada bu değerlerin öncelikle farkına varmak, bunları tespit etmek, anlamak ve kayıt altına alarak hem bütün dünyaya hem de gelecek nesillere aktarmak gerekmektedir. Su, sadece kendi toplumumuz için değil, bütün insanlık için varoluşsal bir değerdir. Birçok konuda olduğu gibi

su konusunda çekilen sıkıntıların da önemli bir kısmı, bu değeri, maddi boyutuna indirgeyerek sıradanlaştırmaktan ve sonuçta da değersizleştirmekten kaynaklanmaktadır. İnsanların doğa ile ilişkilerini ve ona karşı tutum ve davranışları onu nasıl algıladıklarına bağlıdır. Çeşme fenomeni Türklerin suya ilişkin inanış ve algılarının birer yansıması olduğu gibi Türk insanının hem suya, hem tabiata hem de insana atfettiği değerin de bir aynasıdır.

KAYNAKÇA

1. Matbu Kaynaklar

Abdulbaki, Muhammed Fuad, *El-Mu'cemu'l-Mufherresu li-Elfazi'l-Kurani'l-Kerim*, Beyrut, 1994.

Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.

Adıbelli, Ramazan, "Global Çağdaki Tüketim İdeolojisi Karşısında Tarih Algısı ve Geleneksel Değerler", *9. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi (16–17 Haziran 2011, Bakü - AZERBAYCAN) Tebliğleri*, c. 2, İstanbul 2011, s. 246–252.

Adıbelli, Ramazan, "Homo Religiosusun *Homo Consumericus*a Dönüştüğü Küresel Çağda İnsanlık Halini Yeniden Düşünmek", *8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 9–13 Haziran 2010, Celalabat/KIRGIZİSTAN*, İstanbul 2011, s. 73–78.

Adıbelli, Ramazan, "İtalyan Dinler Tarihi Okulu Bağlamında Raffaele Pettazzoni, Angelo Brelich ve Ugo Bianchi'nin Metodoloji Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50:1 (2009), s. 71–108.

Adıbelli, Ramazan, *Mircea Eliade ve Din*, İstanbul 2011.

Ahmed b. Hanbel, *El-Müsned*, c. 6, Konya 2002.

Allen, Douglas, "Phenomenology of Religion", *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, c. 10, New York 2005, s. 7086–7100.

Anohin, A. V., "Altay Şamanlığına Ait Maddeler", çev. Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dînî Tarihi*, İstanbul 1976, 121-128.

Arseven, Celal Esad *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955.

Arseven, Celal Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 1, İstanbul 1983.

Aynur, Hatice & Hakan T. Karateke, *III. Ahmed Devri İstanbul Çeşmeleri (1703–1730)*, İstanbul 1995.

Bachelard, Gaston, *Su ve Düşler: Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme*, (çev. Olcak Kunal), İstanbul 2006.

Berens, E. M., *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*, New York 1880.

Björkman, W., "Şehîd", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1970, s. 389-391.

Brayer, A., *Neuf années à Constantinople*, c. 1, Paris 1836.

Brown, Daniel W., "Martyrdom", *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, Richard C. Martin (ed.), New York 2004, s. 431-434.

Buhari, *Sahih*

Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye: An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture*, Facsimile with translation and notes by Howard Crane, E.J. Brill, Leiden 1987.

Can, Arzu, *Risâle-i Mi'mâriyye'de Kavramlar ve Terminoloji*, YLT, İstanbul 2005.

Carra de Vaux, "Şehâdet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1970, s. 388-389.

Chabbi, Jacqueline, "Zamzam", *The Encyclopaedia of Islam - New Edition*, c. 11, Leiden 2002, s. 440–442.

Charles H. Long, "Cosmogony", *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, c. 3, New York 2005, s. 1985-1991.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Cristobal de Villalon, *Viaje de Turquia*, Madrid 1919.

Çağrıcı, Mustafa, "İzzet", *DİA*, c. 23, İstanbul 2001, s. 555-556.

Çanga, Mahmut, *Kuran-ı Kerim Lügati*, İstanbul 2004.

Çobanoğlu, Özkul, "Türk Kültür Tarihinde Su Kültü", *Türk Kültürü*, 31:361 (1993), s. 288-298.
De Amicis, Edmondo, *Constantinople*, New York 1896.
Denker, Arif Cemil & Bülent Davran, *Almanca-Türkçe Büyük Lügat*, İstanbul 1966.
Denktaş, Mustafa, *Karaman Çeşmeleri*, Kayseri 2000.
Denktaş, Mustafa, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar)*, Kayseri 2000.
Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1986.
Dönmez, Gürhan, "Anadolu Efsanelerinde Su Motifi", *Milli Kültür*, 62 (1988), s. 14-17.
Drozdek, Adam, *Greek Philosophers as Theologians: The Divine Arche*, Ashgate, Aldershot 2007.
Dwight, H. G., *Constantinople: Old and New*, New York 1915.
Ebu Davud, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, c. 6, İstanbul 2000.
Eliade, Mircea *Briser le toit de la maison*, Paris 1986.
Eliade, Mircea *Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1983.
Eliade, Mircea *Méphistophélès et l'androgyne*, Paris 1962.
Eliade, Mircea, *Fragments d'un journal I : 1945–1969*, Paris 1973.
Eliade, Mircea, *Images et symboles*, Paris 1952.
Eliade, Mircea, *La nostalgie des origines*, Paris 1971.
Eliade, Mircea, *Le mythe de l'éternel retour*, Paris 1969.
Eliade, Mircea, *Le sacré et le profane*, Paris 1965.
Eliade, Mircea, *Traité d'histoire des religions*, Paris 1949.
El-İsfahâni, Rağıb, *Müfredât: Kur'ân Istılahları Sözlüğü*, çev. Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu, İstanbul 2007
Erbaş, Ali, "Muhtelif Dinlerde Su Motifi", *EKEV Akademi Dergisi*, 8:20 (2004), s. 241–258.
Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1969.
Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, 12. bsk., İstanbul 1988.
Ertuğ (ed.), Necdet, *İstanbul Tarihî Çeşmeler Külliyatı*, 3 cilt, İstanbul 2006.
Ertürk, Mustafa, "Havz-ı Kevser", *DİA*, c. 66, İstanbul 1997, s. 546-549.
Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
Et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Taberi Tefsiri*, c. 8, İstanbul 1996.
Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, c. 1, İstanbul 1314.
Eyice, Semavi, "Çeşme", *DİA*, c. 8, İstanbul 1993, s. 277–287.
Eyice, Semavi, "Çeşme", *Türkiye* Diyanet *Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul 1993.
Eyice, Semavi, "İstanbul (Tarihî Eserler)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 5/2, İstanbul 1988, s. 1214/44–144.
Fahrettin Atar, "Şehid", *DİA*, c. 38, İstanbul 2010, s. 428–443.
Grohmann, Adolf, "Selsebil", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1966, s. 462–463.
Günay et al., Ünver, *Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Din Bilimi Araştırması –Kayseri Örneği–*, Kayseri 2001.
Günay, Ünver & Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2007.
Güngör, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, c. 3, Ankara 2002, s. 261-282.
Haig, T. W., "Sebîl", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, İstanbul 1966, s. 292.
Havra, Uno, *Les représentations religieuses des peuples altaïques*, Paris 1959.
Horovitz, J., "Kevser", *İslam Ansiklopedisi*, 2. bsk., c. 6, İstanbul 1967, s. 612.
Houle, Michelle M., *Gods and Goddesses in Greek Mythology*, Aldershot 2001.
Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügati*, c. 2, İstanbul 1928.
İbni Mâce, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, c. 9, İstanbul 1983.
İnan, Abdülkadir, "Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları", *Makaleler ve İncelemeler*, 2. bsk., s. 462-479.

İnan, Abdülkadir, “Türklerde Su Kültüyle İlgili Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, 2. bsk., Ankara 1987, s. 491-495.
İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. bsk., Ankara 1986.
Jean Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris 1665.
Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu’da eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 1990.
Kitab-ı Mukaddes
Koçyiğit, Talat, “Şehîd”, *Türk Ansiklopedisi*, c. 30, Ankara 1981, s. 234–235.
Kohlberg, E., “Shahid”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, c. 9, Leiden 1997, s. 203-207.
Kuran-ı Kerim
Lamei, Mostafa, Saleh “The Cairene Sabil: Form and Meaning”, *Muqarnas*, 6 (1989), s. 33–42.
Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Librairie du Liban, Beirut 1968.
Lawrence E. Sullivan, “Axis Mundi”, *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, c. 2, New York 2005, s. 712–713.
Leeming, David A., *Creation Myths of the World: An Encyclopedia*, Second Edition, Santa Barbara 2010.
Leeming, David Adams & Margaret Adams Leeming, *Encyclopedia of creation myths*, Santa Barbara 1994.
Liddell, Henry George & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1901.
Lings, Martin, “The Qoranic Symbolism of Water”, *Studies in Comparative Religion*, 2:3 (1968), s. 124-128.
Mays, Larry W., “A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before the Romans”, *Ancient Water Technologies*, Larry W. Mays (ed.), London - New York 2010, s. 1-28.
McLean, George F. & Patrick J. Aspell, *Ancient Western Philosophy: The Hellenic Emergence*, Council for Research in Values and Philosophy, New York 1997.
Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 2001.
Menake, George T., *Three Traditions of Greek Political Thought*: *Plato in Dialogue*, University Press of America, Lanham 2004.
Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, c. 3, İstanbul 1970.
Ocak, Ahmet Yaşar, “Âb-ı Hayât”, *DİA*, c. 1, İstanbul 1988, s. 1–3.
Ocak, Ahmet Yaşar, *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara 1990.
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1936.
Oymak, İskender, “Anadolu’da Su Kültünün İzleri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15:1 (2010), s. 35-55.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara 1978.
Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, 2 cilt, 3. bsk., Ankara 1998.
Ömer Yörükoğlu, *Kayseri Çeşmeleri*, Kayseri 1987.
Önge, Yılmaz, “Türk Su Mimarisinde Suluk Adını Verdiğimiz Çeşmeler”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1981), s. 1–15.
Önge, Yılmaz, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara 1997, s. xx.
Özbek, Yıldıray & Celil Aslan, *Kayseri Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, 3 cilt, Kayseri 2008.
Öztopçu et al., Kurtuluş, *Dictionary of the Turkic Languages*, New York 1999.
Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, İstanbul 1983.
Pamela R. Frese & S. J. M. Gray, “Trees”, *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, c. 14, New York 2005, s. 9333–9340.
Pettazzoni, Raffaele, “Il Metodo Comparativo”, *Numen*, 16:1, s. 1–14.

Pilehvarian, Nuran Kara, "Osmanlı Çeşme Mimarisi", *Türkler*, c. 12, Ankara 2002, s. 247–251.
Radloff, Wilhelm, *Manas Destanı*, yay. haz.: Emine Gürsoy-Naskali, Ankara 1995.
Radloff, Wilhelm, *Proben der Volksliteratur der nördlichen Türkischen Stämme*, c. 5, St. Petersbourg 1885.
Râgıb el-Isfahânî, *Müfredat: Kuran Istılahları Sözlüğü*, (çev. Abdulbaki Güneş, Mehmet Yolcu), c. 2, İstanbul 2007.
Resmi Gazete, "5216 nolu Büyükşehir Belediyesi Kanunu", sayı: 25531, 23 Temmuz 2004.
Rosenberg, Donna, *Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, 3. bsk., Ankara 2003.
Roux, Jean-Paul, *La religion des turcs et des mongols*, Paris 1984.
Rudhardt, Jean "Water", *Encyclopedia of Religion*, Secon Edition, c. 14, New York 2005, s. 9697–9704.
Smith, Wilfred Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, New York 1991.
Soyalan, Mehmet Yaşar, *Elmalılı Tefsirinde Kur'ânî Terimler ve Deyimler*, İstanbul 2003.
Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, c. 1, İstanbul 1317.
Şemseddin Sâmi, *Temel Türkçe Sözlük*, 3 cilt, İstanbul 1985.
Şerifoğlu, Ömer Faruk, *Su Güzeli İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1995.
Tanman, M. Baha, "Selsebil", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 448–451.
Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
Thomsen, Vilhelm, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors 1896.
Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 2005.
Türk Tarih Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 8. bsk., c. 1, Ankara 1998.
Üstündağ, İrfan, *Kur'an-ı Kerim'de Su Kavramı*, YLT, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2006.
Waardenburg, Jacques, "Din Biliminde Karşılaştırmalı Hermenötik Araştırma", çev. Ramazan Adıbelli, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (2009), s. 171–205.
Wakeman, Mary K., *God's Battle with the Monster: A Study in Biblical Imagery*, Leiden 1973.
Wiker, Benjamin & Jonathan Witt, *A Meaningful World: How the Arts and Sciences Reveal the Genius of Nature*, InterVarsity Press, Madison 2006.
Zuwiyya, Z. David, "Alexander the Great", *Encyclopedia of Islam*, Juan Campo (ed.), New York 2009, s. 30–31.

2. İnternet Kaynakları

"Herkes Çevreci Olmak Zorunda", *İhlas Haber Ajansı*, http://www.iha.com.tr/haber/detay.aspx?nid=61690&cid=8, 17.12.2010.
"Vakıflar, 28 ülkedeki Osmanlı eserlerini restore edecek", *Zaman Gazetesi*, 13.07.2008, http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=713345&keyfield=56616BC4B1666C61722C20323820C3BC6C6B6564656B69204F736D616E6CC4B120657365726C6572696E6920726573746F72652065646563656B, 24.12.2010.
Kayseri Büyükşehir Belediyesi, "Belediye Tarihi", http://212.175.131.6/web2/index.php?page=belediye-tarihi, 07.12.2010.
T.C. Kayseri Valiliği, "Nüfus ve İdari Yapı", http://www.kayseri.gov.tr/icerix.asp?catxid=4&ekrantip=true&ayrica=listegetir&menu=genelbilgi&fx=icerik&dbx=icerik&tx=posix&asx=T.C.%20Kayseri%20Valili%F0i%20&basx=N%FCfus%20ve%20%DDdari%20Yap%FD, 07.12.2010.
TÜİK, "Büyükşehir Belediyeleri ve Bağlı Belediyelerin Nüfusları - 2009", http://report.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2=&report=buyukbelediye.RDF&p_il1=38&p_kod=2&p_yil=2009&p_dil=1&desformat=pdf&ENVID=adnksdb2Env, 07.12.2010.

T.C. Kayseri Valiliği, "Şehitlerimiz", http://www.kayseri.gov.tr/icerix.asp?catxid=58&ekrantip=true&ayrica=listegetir&menu=etc&fx=icerik&dbx=icerik&tx=posix&asx=T.C.%20Kayseri%20Valili%F0i%20&basx=%DEehitlerimiz, 14.01.2011.

http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/encokkullanilanilk5erkekvekad%C4%B1nadi.pdf, 14.01.2011.

http://www.kulturvarliklari.org/kve/index.php?cwid=3&flag=&vtadi=VGM&keyword=%C7E%DEME&s_f=4, 27.12.2011.

TÜİK, "Büyükşehir Belediyeleri ve Bağlı Belediyelerin Nüfusları - 2010", http://report.tuik.gov.tr/reports/rwservlet?adnksdb2=&ENVID=adnksdb2Env&report=buyukbelediye.RDF&p_il1=38&p_kod=2&p_yil=2010&p_dil=1&desformat=pdf,

Acun, Hakkı, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Ankara 1999.

http://www.nvi.gov.tr/Files/File/Istatistikler/Isimler/encokkullanilanilk5erkekvekad%C4%B1nadi.pdf, 14.01.2011.

Apak, İlhan, "İzzet", *Dini Sözlük*, http://www.kevser.org/icerik/Sozlukler/DiniSozluk/index.html, 13.11.2010.

http://www.sarihamzali.com/web/Portals/84/Gallery/Album/255/DSC02661.JPG, 11.12.2012.

"Suyumuzu Adil Paylaşalım", *Referans Gazetesi*, 17.03.2009, http://www.referansgazetesi.com/haber.aspx?HBR_KOD=119036, 17.12.2010.

http://tr.wikipedia.org/wiki/Kayseri_%28merkez%29, 07.01.2011.

29.01.2011.

http://www.kulturvarliklari.org/kve/index.php, 27.12.2011.

EKLER

EK 1 – Kayseri Merkez'de Yeni Yapılan Çeşme Kitabelerinde Yer Alan Şahıs İsimleri Tablosu

Mustafa	17
Mehmet	16
Ahmet	14
Fatma	12
Hasan	10
Osman	9
Hatice	8
Ali	7
Ayşe	6
Şaban	6
İbrahim	5
Ömer	5
Adem	4
İsmail	4
İsmet	4
Şerife	4
Yusuf	4
Bekir	3
Havva	3
Şükrü	3
Ali Rıza	2
Behiye	2
Ceylan	2
Fevziye	2
Fikri	2
Hacı Bekir	2
Halil İbrahim	2
Hacı	2
Hadiye	2
Halit	2
Hasibe	2
Hayriye	2
Hayrullah	2
Hidayet	2
Hikmet	2
Huriye	2
Hüseyin	2
İzzet	2
Kadir	2
Mehmet Ali	2
Meliha	2
Memiş	2
Meryem	2

Necmeddin	2
Necmiye	2
Nuri	2
Rasim	2
Servet	2
Sevgi	2
Sevim	2
Seyit	2
Şevki	2
Yaşar	2
Yılmaz	2
Abdurrahman	1
Abidin	1
Aliye	1
Antik	1
Arda	1
Ayhan	1
Aziz	1
Bağdat	1
Bayram	1
Bedriye	1
Besime	1
Beyazit	1
Burak	1
Cafer	1
Cuma	1
Çınar	1
Derviş	1
Döndü	1
Döne	1
Dudu	1
Duran	1
Elçin	2
Elmas	1
Emin	1
Emine	1
Emiş	1
Emsal	1
Erhan	1
Faik	1
Fehmi	1
Fikret	1
Fikriye	1

Gülay	1
Hacı Ali	1
Faik	1
Hakan	1
Hakkı	1
Halim	1
Hamdi	1
Hatem	1
Hilmi	1
İhsan	1
İlyas	1
Kaniye	1
Kazım	1
Kemal	1
Keziban	1
Kıymet	1
Kudret	1
Latife	1
Leyla	1
Mahmut	1
Makbule	1
Mehmet Yaşar	1
Melek	1
Menekşe	1
Metin	1
Mevlid	1
Mevlüde	1
Mithat	1
Muammer	1
Muharrem	1
Muhlise	1
Muhteber	1
Mühibe	1
Mükremin	1
Münevver	1
Münife	1
Mürsel	1
Mürüvvet	1
Müşerref	1
Naciye	1
Naim	1
Nazende	1
Nazım	1

Necati	1
Necmi	1
Nejla	1
Nezaket	1
Nimet	1
Nuh Mehmet	1
Numan	1
Nuriye	1
Özlem	1
Pakize	1
Paşa	1
Pembe	1
Rafiye	1
Rahil	1
Ramazan	1
Refika	1
Rifat	1
Rubbiye	1
Rukiye	1
Ruziye	1
Saadet	1

Sabri	1
Salim	1
Saniye	1
Sefure	1
Selahattin	1
Selim	1
Selvi	1
Seyyide	1
Siyami	1
Songül	1
Sultan	1
Şahize	1
Şahnaz	1
Şakir	1
Şefki	1
Şehmuz	1
Şevkat	1
Şükriye	1
Taner	1
Tenzile	1
Türkan	1

Uğur	1
Ümit	1
Ümmügülsüm	1
Ünal	1
Veli	1
Vesile	1
Veysel	1
Yağmahan	1
Yücel	1
Zahide	1
Zarife	1
Zeki	1
Zeliha	1
Zemzem	1
Zihni	1
Ziya	1
Ziya	1
Zümrüt	1
TOPLAM	348

EK 2 – Çeşme Resimleri

Resim 001

Resim 002

Resim 003

Resim 004

Resim 005

Resim 006

Resim 007

Resim 008

Resim 009

Resim 010

Resim 011

Resim 012

Resim 013

Resim 014

Resim 015

Resim 016

Resim 017

Resim 018

Resim 019

Resim 020

Resim 021

Resim 022

Resim 023

Resim 024

Resim 025

Resim 026

Resim 027

Resim 028

Resim 029

Resim 030

Resim 031

Resim 032

Resim 033

Resim 034

Resim 035

Resim 036

Resim 037

Resim 038

Resim 039

Resim 040

Resim 041

Resim 042

Resim 043

Resim 044

Resim 045

Resim 046

Resim 047

Resim 048

Resim 049

Resim 050

Resim 051

Resim 052

Resim 053

Resim 054

Resim 055

Resim 056

Resim 057

Resim 058

Resim 059

Resim 060

Resim 061

Resim 062

Resim 063

Resim 064

Resim 065

Resim 066

Resim 067

Resim 068

Resim 069

Resim 070

Resim 071

Resim 072

Resim 073

Resim 074

Resim 075

Resim 076

Resim 077

Resim 078

Resim 079

Resim 080

Resim 081

Resim 082

Resim 083

Resim 084

Resim 085

Resim 086

Resim 087

Resim 088

Resim 089

Resim 090

Resim 091

Resim 092

Resim 093

Resim 094

Resim 095

Resim 096

Resim 097

Resim 098

Resim 099

Resim 100

Resim 101

Resim 102

Resim 103

Resim 104

Resim 105

Resim 106

Resim 107

Resim 108

Resim 109

Resim 110

Resim 111

Resim 112

Resim 113

Resim 114

Resim 115

Resim 116

Resim 117

Resim 118

Resim 119

Resim 120

Resim 121

Resim 122

Resim 123

Resim 124

Resim 125

Resim 126

Resim 127

Resim 128

Resim 129

Resim 130

Resim 131

Resim 132

Resim 133

Resim 134

Resim 135

Resim 136

Resim 137

Resim 138

Resim 139

Resim 140

Resim 141

Resim 142

Resim 143

Resim 144

Resim 145

Resim 146

Resim 147

Resim 148

Resim 149

Resim 150

Resim 151

Resim 152

Resim 153

Resim 154

Resim 155

Resim 156

Resim 157

Resim 158

Resim 159

Resim 160

Resim 161

Resim 162

Resim 163

Resim 164

Resim 165

Resim 166

Resim 167

Resim 168

Resim 169

Resim 170

Resim 171

Resim 172

Resim 173

Resim 174

Resim 175

Resim 176

Resim 177

Resim 178

Resim 179

Resim 180

Resim 181

Resim 182

Resim 183

Resim 184

Resim 185

Resim 186

Resim 187

Resim 188

Resim 189

Resim 190

Resim 191

Resim 192

Resim 193

Resim 194

Resim 195

Resim 196

Resim 197

Resim 198

Resim 199

Resim 200

Resim 201

Resim 202

Resim 203

Resim 204

Resim 205

Resim 206

Resim 207

Resim 208

Resim 209

Resim 210

Resim 211

Resim 212

Resim 213

Resim 214

Resim 215

Resim 216

Resim 217

Resim 218

Resim 219

Resim 220

Resim 221

Resim 222

Resim 223

Resim 224

Resim 225

Resim 226

Resim 227

Resim 228

Resim 229

Resim 230

Resim 231

Resim 232

Resim 233

Resim 234

Resim 235

Resim 236

Resim 237

Resim 238

Resim 239

Resim 240

Resim 241

Resim 242

Resim 243

Resim 244

Resim 245

Resim 246

Resim 247

Resim 248

Resim 249

Resim 250

Resim 251

Resim 252

Resim 253

Resim 254

Resim 255

Resim 256

Resim 257

Resim 258

Resim 259

Resim 260

Resim 261

Resim 262

Resim 263

Resim 264

Resim 265

Resim 266

Resim 267

Resim 268

Resim 269

Resim 270

Resim 271

Resim 272

Resim 273

Resim 274

Resim 275

Resim 276

Resim 277

Resim 278

Resim 279

Resim 280

Resim 281

Resim 282

Resim 283

Resim 284

Resim 285

Resim 286

Resim 287

Resim 288

Resim 289

Resim 290

Resim 291

Resim 292

Resim 293

Resim 294

Resim 295

Resim 296

Resim 297

Resim 298

Resim 299

Resim 300

Resim 301

Resim 302

Resim 303

Resim 304

Resim 305

Resim 306

Resim 307